

ΓΕΝΙΚΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ὑπὸ

Α. Ε. ΚΟΠΑΣΗ

μέλους τοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, μέλους τοῦ Δ. Ε. Μ. Συμβουλίου
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Μεγάλου Ῥήτορος τοῦ Πατριαρ-
χικοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων, μέλους τῆς ἐν Μαδρίτη Βα-
σιλικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν κτλ.

Ἀδεία τοῦ Ἀυτοκρ. Ὑπουργείου τῆς Παιδείας
ὑπ' ἀριθμὸν 767 καὶ χρονολογίαν 19 Δεκεμβρίου 1914

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

1899

ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ὑπὸ

Α. Ε. ΚΟΠΑΣΗ

μέλους τοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, μέλους τοῦ Δ. Ε. Μ. Συμβουλίου
τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Μεγάλου Ῥήτορος τοῦ Πατριαρ-
χικοῦ Θρόνου Ἱεροσολύμων, μέλους τῆς ἐν Μαδρίτη Βα-
σιλικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν κτλ.

Ἀδεία τοῦ Αὐτοκρ. Ὑπουργείου τῆς Παιδείας
ὑπ' ἀριθμὸν 767 καὶ χρονολογίαν 19 Δεκεμβρίου 1914.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ

1899

ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ.

Ἀνατύψεις
ἐκ τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας»

ΤΗ

Α. Θ. ΠΑΝΑΓΙΟΤΗΤΙ

ΤΩ

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΩ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ τῷ Ε'.

ΑΝΑΤΙΘΗΣΙΝ

Ὁ γράψας

ΓΕΝΙΚΑΙ ΓΝΩΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ*

Προδιαθέσεις.

Τὰ μνημεία τῆς πρώτης τοῦ χριστιανισμοῦ περιόδου καὶ τὰ τοῦ μεσαιῶνος ἐν γένει, ὧν ἡ ἐξερεύνησις ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας, ἐθεωροῦντο ἐπὶ μακρὸν ὡς ἀνύκτα προσοχῆς καὶ ἰδίας μελέτης. Κατανοηθείσης ὁμως βραδύτερον τῆς σπουδαιότητος, ἣν τὰ τοιαῦτα λείψανα τῶν μεγάλων ἐκείνων αἰώνων κέκτληται ὑπὸ πᾶσιν ἔποψιν, πολλοὶ σοφοὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἐπισταμένην ἐξέτασιν καὶ μελέτην αὐτῶν.

* Τὴν δημοσίευσιν τῆς πραγματείας ταύτης προηξίμεθα ἐν οἷς προετίχμεν τῆς πρώτης περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ δέκα μαρτύρων τῆς Α. Ἐξοχότητος τοῦ Α. Κοπάση διατριβῆς, δημοσιευθείσης ἐν τῷ τοῦ μηνὸς Μαΐου τεύχει τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας».

Ἡ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν μνημείων οὐ μόνον ἀπὸ θρησκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως κέκτηται μεγίστην ἀξίαν ἐν τῇ καθόλου μελέτῃ τοῦ χριστιανικοῦ βίου τῶν πρώτων αἰώνων. Σχετικὰ συγγράμματα ἐλλείπουσι παρ' ἡμῖν καὶ διὰ τοῦτο τὸ νέον ἔργον τῆς Α. Ἐξοχότητος τοῦ Α. Κοπάση ἀποτελεῖ συμβολὴν πολυτιμοτάτην εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν φιλολογίαν, Σ. Σ. «Ἐκκλ. Ἀληθείας».

Πάντα τὰ χριστιανικά μνημεῖα τῶν χρόνων ἐκείνων, καθ' οὓς τοσαῦτα συνετελέσθησαν γεγονότα, ἐξηρευνήθησαν μετὰ καρτερίας καὶ μεθ' ὅλης τῆς δεούσης ἐπιστάσεως. Αἱ ἐνδελεχεῖς καὶ ἀδιάκοποι τῶν σοφῶν ἐργασίαι ἔσχον ἀποτελέσματα ὑψίστης σπουδαιότητος. Τοιουτοτρόπως δ' ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία δὲν ἐβράδυνε ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν περιωπὴν ἐπιστήμης.

II

Αἱ κατακόμβαι τῆς Ρώμης.

Κατὰ τὴν γνώμην τῶν κορυφαίων ἐκ τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν, ὡς εἴρηται, ἀσχοληθέντων, καὶ μάλιστα τοῦ Raoul Rochette, συγγραφέως τοῦ περισπουδάζοντος ἔργου: «Tableau de Catacombes de Rome», αἱ κατακόμβαι τῆς Ρώμης περικλείουσι τὰ ἀρχαιότερα καὶ τὰ αὐθεντικώτερα τῶν μνημείων, ἅτινα ἡ πρώτη τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδος κατέλιπεν ἡμῖν.

Ἀλλὰ τί εἰσὶν αἱ κατακόμβαι; πῶς δὲ καὶ κατὰ ποίαν ἐποχὴν κατεσκευάσθησαν; καὶ εἰς τίνα σκοπὸν ἐχρησίμευσον;

Αἱ κατακόμβαι, ἃς οἱ Ρωμαῖοι Arenariae ἀπεκάλουν, ἀποτελοῦνται ἐξ ὑπογείων σπηλαίων, ἐν ἀπωτάτῃ ἐποχῇ κατασκαφέντων, πρὸς ἐξόρυξιν πυριγενοῦς ὕλης, pouzzolane καλουμένης, ἥτις ἦν λίαν χρήσιμος εἰς οἰκοδομὰς. Ἐφ' ὅσον ἡ Ρώμη ἠϋρύνετο, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ αἱ κατακόμβαι κατεσκάπτοντο ἵνα λαμβάνηται ἐξ αὐτῶν ἡ ἀναγκαιὰ διὰ τὰς νέας οἰκοδομὰς pouzzolane.

Χρῆσις τῆς πυριγενοῦς ταύτης ὕλης ἐγένετο ἐπὶ σειρὰν ὅλην αἰώνων, καθ' οὓς, πρὸς ἐξόρυξιν αὐτῆς, χιλιάδες διόδων, κατὰ διαφόρους ἐλικοειδεῖς διευθύνσεις, ἐσχηματίσθησαν ἐν ταῖς κατακόμβαις.

Οἱ ποικιλώτατοι εἰλιγμοί, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὴν φράσιν τοῦ Ἡροδότου ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη περιγραφῇ τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ Λαβυρίνθου, οἱ ποικιλώτατοι, λέγομεν, εἰλιγμοί τῶν ἀλλήλας ἀπειροτρόπως κατατεμνουσῶν διόδων τούτων, ἐδυσχέραινον ἐπὶ τέλους τὰς ἐργασίας τῆς ἐξορύξεως τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ὕλης.

Ἐδέησε λοιπὸν νὰ ρυμοτομηθῶσιν, οὕτως εἰπεῖν, οἱ ποικίλοι καὶ ἀπειράριθμοι οὗτοι διάδρομοι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ διευκολυνθῇ μὲν ἡ ἐξόρυξις τῆς ἀναγκαίας ἐκείνης ὕλης, νὰ καταστῇ δ' εὐχερεστέρα καὶ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκώλυτος ἡ ἐν τοῖς ὑπογείοις κυκλοφορία τῶν ἐργατῶν.

Ἡ ρυμοτομία ἐγένετο, οὕτω δὲ διηνοίγησαν μὲν εὐρεῖαι ὅπως οὖν πύργοι, κατεσκευάσθησαν δ' ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ εὐρύχωρα κέντρα, τὸ σχῆμα θαλάμου, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἔχοντα, εἰς ἃ ἀπέληγον ὁδοὶ πολυάριθμοι.

Τοιαύτη τις ἐργασία ἐξετελέσθη ἐν ἀρχαίᾳ ἐποχῇ καὶ ἐν τῷ ἀπεράντῳ ἐν Κρήτῃ σπηλαίῳ, τῷ ἐπονομαζομένῳ «Λαβυρίνθος», πρὸς ἐξόρυξιν λίθων, χρησιμοποιηθέντων εἰς οἰκοδομὰς, ὡς θέλομεν διχλάθει ἐν ἰδίᾳ πραγματείᾳ.

Ἀλλ' ἐπανεέλθωμεν εἰς τὰς κατακόμβας. Τὰ οὕτως ἐσχηματισθέντα ὑπόγεια ἐκεῖνα σπήλαια ἐξηρευνήθησαν ἄλλοτε μέχρι τῶν βαθυτέρων αὐτῶν σπηλαίων, εἴτα ὅμως ἐπῆλθον ἀλλεπαλλήλως καθιζήσεις, πολλὰς διόδους κατακλείσασσι, καὶ οὕτω ἀπέ-

βη δυσχερής, ἅμα δὲ καὶ ἐπικίνδυνος, ἢ εἰς τὰ βά-
θη αὐτῶν ἐπίσκεψις. Συνέβησαν δὲ καὶ τυχρικά δυ-
στυχήματα, ὧν ἕνεκεν ἀπηγορεύθη μάλιστα ἡ ἐπί-
σκεψις τῶν ἐπικινδυνωδεστέρων κατακομβῶν. Σή-
μερον οἱ περίεργοι ἢ οἱ ἀρχαιολόγοι περιορίζονται
συνήθως εἰς τὴν ἐπίσκεψιν μόνον τῆς κατακόμβης
τοῦ ἁγίου Σεβαστιανοῦ Saint Sebastien, ὑπὸ τὴν
ὁδὸν Apienne κειμένης.

Τὰς κατακόμβας μετεχειρίζοντο οἱ πρῶτοι Ρω-
μαῖοι, καθὰ τινὲς διατείνονται, εἰς ταφὴν νεκρῶν,
ὑποτίθεται δ' ὅτι τοιαύτη χρῆσις αὐτῶν ἐγένετο καὶ
ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Αὐτοκρατόρων.

Ἀληθῶς ἄπειρος ἀριθμὸς τάφων ὑπάρχει ἐν ταῖς
κατακόμβαις. Καὶ ἐν τισι μὲν ἔξ αὐτῶν, ὡς π.χ. ἐν
τῇ τοῦ ἁγίου Μαρκελλίνου, περιγραφομένη ὑπὸ τοῦ
J. J. Bourassé, οὗ τὸ σύγγραμμα πολλὰς ἐπόρισεν ἡ-
μῖν πληροφορίας, εὗρηνται τέσσαρες καὶ πέντε, ἔστιν
ὅτε δὲ καὶ ἔξ, σειραὶ τάφων, λελαξευμένων εἰς τοὺς
ἐκατέρωθεν τῶν διαδρόμων τοίχους. Ἐν ἄλλαις δὲ
κατακόμβαις παρατηροῦνται τρεῖς καὶ τέσσαρες ὁρο-
φαὶ διαφόρων διαστάσεων, συγκοινωνοῦσαι διὰ βυθ-
μίδων, ἀνεπιμελῶς εἰς τὸ ἔδαφος κατεσκαμμένων, καὶ
πλήρεις οὔσαι τάφων.

Ὅλοι ὅμως οἱ τάφοι οὗτοι δὲν εἶναι τῆς ἐπο-
χῆς τῶν πρώτων Ρωμαίων, οὐδὲ τῆς τῶν Αὐτοκρα-
τόρων, ὡς λέγεται.

Ἀναμφισβήτητον τυγχάνει ὅτι οἱ Ρωμαῖοι πα-
ρέδιδον εἰς τὸ πῦρ τοὺς νεκροὺς αὐτῶν. Τὸ μονομερές
δὲ γεγονός τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν
Κορνηλίων (Cornelia) καταγομένων Σκιπιόνων, ὧν οἱ
τάφοι ἀνεκαλύφθησαν περὶ τὸ 1780, δὲν ἀνατρέ-
πει τὴν ὁμόθυμον γνώμην τῶν ιστοριογράφων, οἷτι-

νες διαπιστοῦσι τὴν παρὰ Ρωμαίοις τοιαύτην συνή-
θειαν.

Εἰς ταφὴν νεκρῶν ἐχρησίμευον πράγματι αἱ κα-
τακόμβαι, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐν αὐταῖς, καθὰ ἔφθη-
μεν εἰπόντες, ὑπαρξίς ἀπείρου ἀριθμοῦ τάφων, χρῆ-
σις ὅμως τῶν κατακομβῶν πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν
δὲν ἐγένετο ἢ μόνον κατὰ τοὺς πρώτους τοῦ χρι-
στιανισμοῦ χρόνους, (30—320), ὁπότε οἱ τὴν θρη-
σκείαν τοῦ Χριστοῦ ἀσπασάμενοι, ἐγκατέλιπον ὀρι-
στικῶς τὸ ἐν Ρώμῃ ἐπικρατῆσαν σύστημα τοῦ καίειν
τοὺς νεκροὺς καὶ ἤρξαντο ἐμπιστευόμενοι εἰς τὴν γῆν
τὰ λείψανα τῶν ἀποβιούντων, ἀπομιμούμενοι, ὡς
πρὸς τοῦτο, τὸ παράδειγμα τῶν πατριαρχῶν καὶ τῶν
Ἑβραίων καὶ ἐνθαρρυνόμενοι ἐν τῷ τοῦ ἐνταφιασμοῦ
συστήματι ὑπὸ τῆς δοξασίας ὅτι ἡ γῆ ἔμελλε νὰ
ἀποδώσῃ βραδυτέρον τοὺς νεκροὺς εἰς τὴν νέαν ζωὴν.
Εἰς ταφὴν δὲ τῶν νεκρῶν αὐτῶν ἐξελέξαντο οἱ πρῶ-
τοι χριστιανοὶ τὰ ἐπίσκοπα τῶν κατακομβῶν βῆθη,
οὐ μόνον διότι τὰ ὑπόγεια ἐκεῖνα παρείχον πᾶσαν
ἀσφάλειαν κατὰ τῶν διωγμῶν, οὐς ὁ χριστιανισμὸς
ὑφίστατο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀλλὰ καὶ διότι
ἤθελον νὰ ἀπομακρύνωσι τὰ λείψανα τῶν νεκρῶν
αὐτῶν ἀπὸ τὴν βέβηλον αἰθάλην τῶν νεκρῶν τῶν
πολεμίων τῆς θρησκείας των.

Ἄλλος δὲ λόγος, δι' ὃν οἱ πρῶτοι τῆς χριστι-
ανικῆς θρησκείας θιασῶται ἐξελέξαντο τὰς κατακόμ-
βας ὡς τόπον τελευταίας κατοικίας τῶν νεκρῶν αὐ-
τῶν, ἦν καὶ ὁ ἐξῆς: ὅτι ἐκεῖ συνήρχοντο, ὡς παρα-
κατιῶν θέλομεν ἴδει, εἰς τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν
αὐτῶν μυστηρίων.

Ὅτε ἤρξαντο οἱ κατὰ τῆς νέας θρησκείας ἀπη-
νεῖς διωγμοὶ καὶ αἱ ἀκατονόμαστοι κακώσεις, οἱ νεο-

φώτιστοι κατέφευγον εἰς τὰς κατακόμβας, ὁδηγούμενοι ἐκεῖσε ὑπὸ τῶν εἰς τῆς ἐν αὐταῖς λατομικὰς ἐργασίας χρησιμοποιοιμένων ἐργατῶν, ὧν ἡ μέγας ἀριθμὸς ἐπίστευσεν ὡσχύτως, ἐκ τῶν πρώτων, εἰς Χριστόν. Οἱ ἐργάται οὗτοι ἐγίνωσκον κάλλιστα, ὡς ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν, ἀπάσας τὰς ποικίλας καὶ σχολιάς διευθύνσεις τῶν λαβυρινθίων ἐκείνων ὑπογείων, ἅτινα ἀσφαλές μὲν ἄνυλον παρεῖχον τοῖς εἰς αὐτὰ καταφεύγουσιν, ἀπρόσιτα δ' ὡς ἐκ τοῦ ἀληθοῦς ἀδιεξόδου αὐτῶν ἀπέβαινον εἰς τοὺς ἀχαλινώτους τοῦ χριστιανισμοῦ διώκτας.

Ἐν τοῖς μελαγχολικοῖς ἐκείνοις καὶ συνεσκοτισμένοις κρυπτηρίοις, μακρὰν τοῦ φωτός τῆς ἡμέρας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγρίων βλεμμάτων τῶν πολεμίων τῆς θρησκείας αὐτῶν, οἱ πρῶτοι τον Χριστοῦ στρατιῶται παρεδίδοντο, ἐν πάτῃ κατανύξει, εἰς τὰς ἱεροτελεστίας, ἃς ἡ νέα θρησκεία καθιέρωσεν.

Εἰς ἐκκλησιασμόν τῶν παντοίας κακώσεις καὶ βασάνους φευγόντων χριστιανῶν ἐκείνων καὶ εἰς τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν μυστηρίων ἐχρησίμευον κυρίως οἱ θάλαμοι, οἵτινες κατὰ τὴν ρυμοτομίαν τῶν διαδρόμων τῶν κατακομβῶν, ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν, ἐσχηματίσθησαν ἢ αἱ αἴθουσαι, αἵτινες, ἐν τοῖς περὶ ὧν πρόκειται ὑπογείοις σπηλαίοις, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, κατασκευάσθησαν.

Ἀποδείξεις ἐναργεῖς τῆς τοιαύτης χρήσεως τῶν θαλάμων καὶ τῶν αἰθουσῶν ἐκείνων πρόκεινται αἱ ἐν αὐταῖς ποικίλαι τοιχογραφίαι καὶ τὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα διάφορα ἀντικείμενα, ἅτινα ἐκεῖ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ὧν χρῆσις ἐγίνετο, προφανῶς, κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας.

Αἱ σκατεῖναι καὶ ἀπόκρυφοι ἐκεῖναι αἴθουσαι,

αἵτινες ἐκαλοῦντο cubicula, ἦσαν δὲ πῶς κανονικαί, ἐφωτίζοντο διὰ λυχνιῶν, αἵτινες ἢ ἀνηρτῶντο εἰς τὴν στέγην ἢ ἐτοποθετοῦντο εἰς τὰς πολυπληθεῖς τρώγλας, αἵτινες ὑπῆρχον εἰς τοὺς τοίχους, ἢ ἐπετίθεντο εἰς τεμάχια κεράμων ἢ μαρμάρων, ἐμπεπηγμένα πρὸς τοῦτο εἰς τὸν τοῖχον.

Κατὰ τὰς πληροφορίας, αἵτινες περιέχονται ἐν τῷ σπουδαίῳ ἔργῳ: «Roma Sotterranea», πλείσται ὅσαι ἀνεκαλύφθησαν ἐν ταῖς κατακόμβαις τοιαῦται λυχνίαι, ὧν πολλὰ εὐρέθησαν ἀνέπαφοι εἰς τὰς θέσεις, εἰς ἃς ἀρχῇθεν εἶχον τοποθετηθῇ. Τινὲς τῶν λυχνιῶν τούτων ἦσαν κατασκευασμένοι ἐξ ἀργίλλου, ἄλλαι δὲ ἐξ ὀρειχάλκου.

Ἐκ τῆς χρήσεως τῶν λυχνιῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις προῆλθεν, ὡς λέγεται, ἡ συνήθεια τοῦ ἀνάπτειν λυχνίας καὶ κηρίνας λαμπάδας ἐν τοῖς ναοῖς ἡμῶν κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας, συνήθεια, ἣτις ὑπομιμνήσκει τοὺς χρόνους, καθ' οὓς τοσαύτας διῆλθε δοκιμασίας ὁ χριστιανισμὸς, κρυπτόμενος ἐν ταῖς κατακόμβαις.

Ἐν τῷ μέσῳ τῶν αἰθουσῶν ὑπῆρχε τάφος κεκαλυμμένος ὑπὸ μαρμαρίνης ἢ ἄλλης λιθίνης πλακῆς καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐτελοῦντο τὰ θρησκευτικὰ μυστήρια. Περὶ τοῦ τάφου, ὅστις ὠνομάζετο memoria, martyrium, titulus καὶ συνήθεστερον confessio, ἕστησαν οἱ ἱερεῖς, τὸ δὲ ἐκκλησίασμα κατεῖχε τὸ ἐπίλοιπον μέρος τῆς αἰθούσης. Ὑπῆρχον δ' εἰς τοὺς τοίχους ἐδώλια λαξευτά, ὅπως οἱ κεκμηκότες ἐκ τῶν ἐκκλησιαζομένων κάθηνται, διότι πολλάκις αἱ ἱεροτελεστίαι διήρουν ἐπὶ ὥρας ὁλοκλήρους.

Ἄλλοτε δὲ πάλιν, ἀλλὰ σπανίως, τὴν θέσιν τοῦ τάφου ἐπέειχε σαρκοφάγος προσομοία ταῖς τῶν

ἀρχαίων τοιαύταις κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὸν δι' ἀναγλύφων κόσμον, καὶ φέρουσιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν ἐγγεγλυμμένας συνήθως εἰκόνας ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν ἢ ἄλλας ἀλληγορικὰς παραστάσεις ἢ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ.

Ἐπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἐν ταῖς κατακόμβαις ὑπῆρχον πολλὰ τοιχογραφία. Ἀληθῶς μέγας ἀριθμὸς τοιούτων τοιχογραφιῶν εὑρεται ἐν ταῖς αἰθούσαις τῶν κατακομβῶν, πολλὰ δ' ἐξ αὐτῶν ἀντιγραφείσαι, κατεχωρίσθησαν ἐν τῷ σπουδαίῳ ἔργῳ: Roma Sotterranea.

Τινὲς τῶν τοιχογραφιῶν τούτων, κεχρωματισμένων οὐσῶν, εἰσὶ παραστάσεις συμβολικαί, ἄλλαι δὲ πάλιν, καὶ εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάχονται αἱ πλείσται ἐξ αὐτῶν, παριστῶσιν εἰκόνας ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν.

Οὕτω π. χ. αἱ εἰκόνες, ἃς, κατὰ προτίμησιν, ἔγραψον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀγιογράφοι, παρίστων τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καθήμενον ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς Παρθένου καὶ τὰ δῶρα τῶν Μάγων δεχόμενον, ἢ περικοιτιζόμενον ὑπὸ τῶν μαθητῶν του, ἢ πολλαπλασιάζοντα τοὺς ἄρτους ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἢ θεραπεύοντα τὸν παραλυτικόν, ἢ τὸν Λάζαρον ἐκ νεκρῶν ἐγείροντα.

Ἄλλαι δ' εἰκόνες ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παρίστων τὸν Μωϋσέα δεχόμενον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τὰς πλάκας τῶν θείων νόμων, τὸν Νῶε ἐν τῇ κιβωτῇ, τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ, τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰωνᾶ, τὸν Δανιήλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, τὸν Δαβὶδ κρούοντα τὴν κιθάραν κτλ.

Ἀπασαι αἱ τοιχογραφίαι αὗται δὲν διακρίνονται ἐπὶ καλλιτεχνίᾳ καὶ τεχνικῇ ἀκριθείᾳ, δὲν ἀμει-

ροῦσιν οὐχ ἥττον ἐνδιαφέροντος ἐν σχέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν.

Αἱ ἐν ταῖς κατακόμβαις εἰκονογραφίαι τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν παριστῶσι τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου αὐτοῦ ὡσεὶδὲς μὲν, ἀλλ' ἀνεπαίσθητως ἐπίμηκες, τὴν φυσιογνωμίαν αὐτοῦ γλυκεῖαν καὶ μελαγχολικὴν τὴν ἔκφρασιν, τὸν πῶγωνα βραχὺν καὶ ἀραιὸν καὶ τὴν κόμην διακεχωρισμένην ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου εἰς δύο μακροὺς πλοκάμους, κατερχομένους ἐπὶ τῶν ὠμων. Ὁ τύπος οὗτος ἐλήφθη ὡς ἀρχέτυπον διὰ τὰς μετὰ ταῦτα γραφείσας εἰκόνας τοῦ Κυρίου ἡμῶν, αἵτινες μόνον περὶ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος μ. Χ. ἤρξαντο νὰ κυκλοφορῶσι μεταξὺ τῶν πιστῶν, ἐλαφρὰς δ' ὑπέστη μεταβολὰς ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις.

Ἡ εὐφυΐα τῶν πρώτων χριστιανῶν καθιέρωσε τὸν τύπον τῆς παραστάσεως καὶ τῆς ἀειπχεθένου Μαρίας, ἀναπληρώσασα δι' αὐτοῦ τὴν ἔλλειψιν συγχρόνου αὐτῇ ἀρχετύπου. Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἔγνω ἀναπαραστήσασθαι ἐν ταῖς εἰκονογραφίαις τῆς Θεομήτορος πᾶσαν τὴν ἀγαθότητα τῆς ψυχῆς αὐτῆς καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ἡθους, τύπος, ὅστις διετηρήθη καὶ μετὰ ταῦτα μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐν ᾧ αἱ ἐν ταῖς κατακόμβαις εἰκονογραφίαι παρίστων αὐτὴν ἔχουσιν τὸ πρόσωπον κεκαλυμμένον, τὸ σύστημα τοῦτο, ὅπερ θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ὡς ὄντως χριστιανικὸν καὶ τῇ ιερότητι τοῦ θεοῦ προσώπου τῆς Θεομήτορος ἐμπρέπον, ἐγκατελείφθη βραδύτερον.

Εὐρέθησαν πρὸς τούτοις ἐν ταῖς κατακόμβαις εἰκόνες τῶν ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου ἐπὶ ἀγγείων, καθ' ἃ βεβαιοὶ ὁ Buonarroti ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «Vetri antichi».

Ἐκτὸς τῶν σαρκοφάγων, ἐν αἷς ἀπεθησαυρίζοντο οἱ μάρτυρες τῆς πίστεως, καὶ αἵτινες ἐχρησίμευον καὶ ὡς βωμοί, ὡς προείπομεν, ὑπάρχει καὶ πληθὺς ἄλλων τοιούτων σοφῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις, διακρινομένων διὰ τὰς ἐπὶ τῶν πλευρῶν αὐτῶν ἐγκεχαρχαγμένας εἰκόνας, αἵτινες παριστῶσι σκηνάς, εἰλημμένας ὡσαύτως ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου.

Οἱ ἐπιτύμβιοι ἐν γένει λίθοι ἐν ταῖς κατακόμβαις παρέχουσι μέγα ἐνδιαφέρον κυρίως ἕνεκα τῶν ἐπ' αὐτῶν ἐγγεγλυμμένων συμβολικῶν παραστάσεων.

Τὰ κυριώτερα τῶν συμβόλων, ἅτινα οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ συνείθιζον νὰ γλύψωσιν ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων λίθων, ἦσαν ἡ περιστερὰ, ἡ λύρα, ἡ ναῦς, ἡ ἄγκυρα καὶ ὁ ἰχθύς.

Ἡ περιστερὰ ἦν τὸ σύμβολον τῆς ἀπλότητος, τῆς πίστεως, τῆς ἀγνότητος.

Ἡ λύρα ἐσήμεινεν ὅτι καὶ ὁ κλάδος δάφνης, ἡ ὁ στέφανος, ἤτοι νίκην θριαμβευτικὴν.

Ἡ δὲ ναῦς τί ἐσήμεινεν; Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς παρέβαλλον, ὡς γνωστόν, τὸν ἀνθρώπινον βίον πρὸς ναυσιπλοίαν μεστὴν κινδύνων. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ παρεδέχθησαν τὸν τοιοῦτον παραλληλισμόν, ὡς ἐξεικονίζοντα πιστῶς τὸν ἑαυτῶν βίον, ᾧ τοσοῦτοι κίνδυνοι παρηκολούθουν κατὰ τὰς ἀποφορὰς ἐκείνας ἡμέρας τῶν διωγμῶν καὶ τῶν κακώσεων. Διὰ τοῦτο ἐνεχάρασσον πλειστάκις ἐπὶ τῶν ἐπιτύμβιων λίθων πλοῖον ἐν λιμένι, τοῦθ' ὑπερ ἀπετέλει τὴν συμβολικὴν ἰδέαν τοῦ ὅτι ὁ θανὼν καὶ ἐν τῷ τάφῳ κατατεθεὶς ἔφθασε, διὰ τοῦ θανάτου, εἰς τὸν λιμένα τῆς σωτηρίας, ὡς ἡ ναῦς, ἥτις μετὰ κεκινδυνευμένον πλοῦν,

εἰσῆλθεν εἰς λιμένα γαλήνιον. Πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ἡ ἄγκυρα ἦν τὸ σύμβολον τῆς σωτηρίας.

Ἀληθῶς ἐν ταῖς τοιαύταις συμβολικαῖς παραστάσεσι διαβλέπει τις τὰς μεγάλας ἀρετὰς καὶ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν τῶν πρώτων χριστιανῶν. Διὰ τῶν συμβόλων ἐκείνων ἐξεδηλοῦτο ἡ πίστις καὶ ἡ καρτερία αὐτῶν, ἡ ἐλπίς, ἣν διέτρεφον ἐπὶ τὴν ἐν Χριστῷ εἰρήνην, καὶ ἡ ἀγαλλίασις, ἣν ἠσθάνοντο ἐπὶ τῇ σωτηρίᾳ τῆς ψυχῆς αὐτῶν.

Τὰ τοιαῦτα αἰσθήματα, ἅτινα οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ οὕτω ἐξέφραζον ἐν μέσῳ διωγμῶν καὶ κινδύνων καὶ βλαστάνων, ὧν οὐκ ἔστι περιγραφὴ, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἐνδείξεως μνησικακίας κατὰ τῶν διωκτῶν αὐτῶν ἢ μεταμελείας ἐπὶ τῇ ἀφοσίῳ αὐτῶν εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ ἢ μεμψιμοιρίας διὰ τὰς κακώσεις, ἃς ὑφίσταντο, εἰς ἡλικίαν μαρτύρων ἐκείνων τῆς πίστεως καὶ ἰδιόζουσιν τὴν προσοχὴν παντὸς ἐφελκύνουσιν.

Ἀλλ' ἐξακολουθήσωμεν τὰ περὶ συμβόλων. Ἐν τῶν μᾶλλον περιέργων ἐξ αὐτῶν, κοινὸν τοῖς πάντι καταστάν, ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἦν ὁ ἰχθύς.

Τὰ πέντε γράμματα, ἐξ ὧν ἡ λέξις ἰχθύς ἀποτελεῖται, εὗρέθη ὅτι ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν ἐξῆς πέντε λέξεων.

Ἰησοῦς	Χριστός	Θεὸς	Υἱός	Σωτήρ
Ι	Χ	Θ	Υ	Σ

Ὡς ἐκ τῆς τοιαύτης τυχαίας, ἀλλὰ καὶ περιέργου ἁληθῶς συμπτώσεως, κατέστη συνηθέστατον παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς τὸ σύμβολον τοῦ ἰχθύος, τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς τι φωνητικὸν σημεῖον, ἐπίτηδες καταρτισθὲν εἰς ἔκφρασιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀνωτέρω σημειωθεισῶν ἱερῶν λέξεων.

Ἐν τέλει ὀφείλομεν νὰ εἰπώμεν ὅτι ὑπῆρχον πρὸς τούτοις ἐν ταῖς κατακόμβαις κρῆναι καὶ δεξαμεναί, ὧν ἡ διασκευὴ ἦν τοιαύτη, ὥστε οἱ τῆς Roma Sotterranea συγγραφεῖς εἰκάζουσι, μετὰ πεποιθήσεως, ὅτι αἱ δεξαμεναὶ αὗται ἦσαν αἱ κολυμβήθραι, εἰς ἃς οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐτέλουν τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος.

Τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα ἱκανά, νομίζω, εἰσι πρὸς σχηματισμὸν τῆς ιδέας ὅτι δίκαιον ἔχουσιν οἱ διατεινόμενοι ὅτι τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς ἀντικείμενον τὴν ἐξετάσιν καὶ τὴν μελέτην ἰδίᾳ τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης, ὡς περικλειουσῶν τὰ αὐθεντικώτερα ὄντως καὶ τὰ ἀρχαιότερα τῶν μνημείων τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ τοσαῦτα γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐκείνης ἐποχῆς εἰς τὴν μνήμην ἀναπολοῦντα.

Δίκαιον δ' ἐπίσης ἔχει καὶ ὁ Raoul Rochette λέγων ὅτι τὰ σκοτεινὰ βύθη τῶν πενθίμων ἐκείνων κρυπτηρίων εἰσι διὰ τὸν περιερχόμενον αὐτὰ πηγὴ συγκινήσεων καὶ ἀναμνήσεων καὶ ἐντυπώσεων, μὴ δυναμένων νὰ ἐκφρασθῶσι διὰ τοῦ λόγου.

Ὡς εἵπομεν ὁμῶς ἀνωτέρω, δυσχερὲς νῦν ἔστι νὰ περιέλθῃ τίς τὰ βύθη ὅλων τῶν ἀπεράντων ἐκείνων σπηλαίων, ἐνεκα τῶν προφανῶν κινδύνων, οὓς ἐνέχουσι. Διὰ τοῦτο οἱ περιέργοι καὶ οἱ περὶ τὴν

χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολούμενοι ποιοῦνται εὐκολώτερον τὰς εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀναγομένας μελέτας αὐτῶν ἐν τῷ λεγομένῳ Ἱερῷ Μουσείῳ τοῦ Βατικανοῦ (Musée sacré du Vatican), ἐν ᾧ κατετέθησαν ἅπαντα τὰ ἐκ τῶν κατακομβῶν περισυλλεγένητα διάφορα ἀντικείμενα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος.

II

Οἱ ἐπὶ τῶν διωγμῶν εὐκτήριοι οἴκοι

καὶ αἱ κρύπται.

Τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία ἐξετάζει ἀμέσως μετὰ τὰς κατακόμβας τῆς Ρώμης, ἀποτελοῦσιν οἱ κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνεγερθέντες εὐκτήριοι οἴκοι καὶ αἱ κρύπται, εἰς ἃς οἱ ἐκασταχοῦ χριστιανοὶ κατέφευγον, διαρκούσης τῆς ἀπαισίας ἐκείνης διὰ τὸν χριστιανισμὸν ἐποχῆς.

Ἀλλὰ, δύναται τις ἐρωτῆσαι, οἱ τῇδε κάκειτε χριστιανοὶ ἀνήγειρον κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ χριστιανισμοῦ εὐκτηρίους οἴκους;

Ἀληθῶς εὐλόγος διεγείρεται ἀπορία ὡς πρὸς τοῦτο, ἐὰν ληθῇ ὑπ' ὅφει ὅτι καθ' ὅλην τὴν τριακοσιετῇ ἐκείνην περίοδον, οὐδαμοῦ τῆς Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας ὑπῆρξε μονιμότης ἐν τοῖς πράγμασι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὅτι ἅπαντες οἱ ὀπαδοὶ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, πλὴν προσκαίρου τινός καὶ κατὰ βραχύτατα χρονικὰ διαλείμματα ἐπελθόντος κατευνασμοῦ τῆς κατ' αὐτῶν θυέλλης, ἀπη-

νῶς κατεδιώκοντο καὶ ὑπὸ τὴν γῆν ἠναγκάζοντο ν' ἀναζητῶσιν ἄσυλον πρὸς τέλεσιν τῶν κατὰ τὴν θρησκείαν αὐτῶν ἱερουργιῶν.

Πράγματι, οἱ διωγμοί, ὧν ἕνεκεν, οἱ τὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ ἐν Ρώμῃ ἀσπατάμενοι ἐκρυπτάζοντο ἐν ταῖς κατακόμβαις, ἐν αἷς ἐτέλουν τὰς ἱερὰς αὐτῶν συνάξεις, δὲν διήρκεσαν ἐπὶ μικρόν, οὐδὲ περιωρίσθησαν μόνον ἐν Ρώμῃ. Ὅπουδ' ἥποτε τῆς ἀχανεστᾶτος τότε Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀνεφάνιντο ὁπαδοὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, οὗτοι κατεδιώκοντο ἀπηνέσττα καὶ εἰς πικνοίαις βασάνου καὶ κακώσεις ὑπεβάλλοντο, αἱ δὲ θεῖαι γρηναίαι, κατὰ μέσας ἀγοράς, πυρὶ παρεδίδοντο.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ἱστορία δέκα ἀλληλοδιαδόχους συστηματικοὺς διωγμοὺς ἀναφέρει, γενομένους κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέρωνος, τοῦ Φλαβίου Δομιτιανοῦ, ὅς, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, «τῆς Νέρωνος θεοεχθρίας καὶ θεομαχίας διάδοχον ἐαυτὸν κατεστήσατο», τοῦ Τραϊανοῦ, τοῦ Αἰλίου Ἀδριανοῦ, τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τοῦ Σεπτιμίου Σευήρου, τοῦ Μαξιμίνου τοῦ Θρησκός, τοῦ Δεκίου, τοῦ Αὐρηλιανοῦ, τῶν κοινῇ ἡγεμονευσάντων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ καὶ τῶν τούτους διαδεξαμένων Γαλερίου, Μαξεντίου καὶ Μαξιμίνου.

Μόλις δὲ περὶ τὸ 314 μ. Χ. ἔτος ἐκηρύχθησαν ἄκυρα τὰ πολυάριθμα κατὰ τῆς νέας θρησκείας θεσπίσματα καὶ ἡ γαλήνη ἤρξατο ἐμπεδουμένη ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ. Καθ' ὅλον τὸ μακρὸν ἐκεῖνο χρονικὸν διάστημα, ἐν τε τῇ Ρώμῃ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν τοπάρχων καὶ τῶν ἀνθυπάρχων,

τῶν, οἱ χριστιανοὶ ὑπεβάλλοντο, ἂν μὴ συνήθουν εἰς τὸ ἐξομῶσθαι τὸν χριστιανισμόν, εἰς ἀνηκέστους στρεβλώσεις καὶ παμμίαρα κολαστήρια.

Ἐν τῶν τοιούτων μαρτυρίων περιεγράψαμεν ἐν τῇ περὶ τῶν ἀγίων Δέκα, τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ρωμαίων μαρτυρησάντων, διχτριβῇ ἡμῶν, δημοσιευθεῖσῃ ἐν τῷ τοῦ μηνὸς Μαΐου τοῦ 1898 τεύχει τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας».

Καὶ ὅταν δ' ἀκόμη κατὰ τὸν μεσολαβοῦντα ἐκάστοτε πρόσκαιρον κατευναστὸν τῶν κακώσεων, δὲν προεκηρύσσοντο ἐπισήμως θεσπίσματα διωγμῶν, πάλιν οἱ τοῦ Χριστοῦ στρατιῶται ἔπασχον ἐκασταχοῦ μυρία κακὰ παρὰ τῶν ἐθνικῶν, ὡς τοῦτο ἐγένετο ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ κατὰ τὸ 139 ἔτος μ. Χ. τὸν Ἀδριανὸν διαδεξαμένου Ἀντωνίνου, ὅς-τις ἐπωνομάσθη Πίος (εὐσεβής) διὰ τὸ ἡμέρον τοῦ ἡθους, τὸ πρᾶον τῆς ψυχῆς καὶ τὰς τόσας ἄλλας ἀρετάς αὐτοῦ, ἄριστος ἐν πᾶσιν ὑπὸ πάντων ἀνομολογούμενος, δὲν ἐδυνήθη ὁμως νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατὰ τῶν ὁπαδῶν τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας ὀργὴν τῶν ἐθνικῶν.

Αἱ βῆσανοι, ἐν ἐνὶ λόγῳ, αἱ οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύοντες ὑπεβάλλοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἥσαν ἀκατονόμαστοι καὶ ἀνήκουστοι, «ὧν εἰς ἀκριβοῦς διήγησιν τίς ἂν ἡμῖν ἐξαρκέσειε λόγος;»

Ἀνεδείχθησαν ἐν τῷ μεταξὺ διαπρεπεῖς ἐπισκοποὶ καὶ ἐπιφανεῖς διέλαμψαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διδάσκαλοι, ὡς ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας, Μελίτων ὁ Σάρδεων, Κοδράτος ὁ Ἀθηνῶν, Φίλιππος ὁ Γορτύνης, Διονύσιος ὁ Κορίνθου, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Τίτος Φλαύιος, Εἰρηναῖος ὁ Λουγδούνου

καὶ τόσοι ἄλλοι, ἀλλὰ καὶ τούτων ἡ δεινότης περὶ τὴν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίαν δὲν κατίσχυσε πάντοτε ν' ἀνακόψῃ τοὺς ἀλληλοδιαδόχως ἀναρριπίζομένους διωγμούς, ἀπ' ἐνκντίας δὲ καὶ ἐξ ἐκείνων πολλοί, μαρτυρικοῖς στεφάνοις κεκοσμημένοι, ἀνῆλθον εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν.

Ἡ κατ' ἀναγκαίαν παρέκθασιν περιληπτικὴ αὕτη σημείωσις τῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν διαπραχθέντων ἱκανὴ ἐστὶ, νομίζω, εἰς μὀρφωσιν ἰδέας τινὸς περὶ τοῦ τρομεροῦ σάλου, ὃν ἡ Ἐκκλησία διῆλθεν ἐπὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας.

Οὕτω διακειμένων τῶν κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἦτο δυνατόν ν' ἀνεγερθῶσι τότε ὑπὸ τῶν χριστιανῶν μεγαλοπρεπεῖς ναοί, ὡς ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις ἐγένετο, καὶ νὰ τελῶνται ἐν αὐτοῖς, μετὰ τῆς προσηκούσης πομπῆς, αἱ κατὰ τὴν νέαν θρησκείαν ἱερουργίαι; Βεβαίως οὐχί.

Ὅποιά τινα οὖν ἦσαν τὰ τῶν πρώτων χριστιανῶν ἱερά;

Ὅτε οἱ διωγμοὶ, προσκίρως κατεσίγων καὶ ἐκόπαζεν ἐπὶ μικρὸν ἡ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ θύελλα, οἱ ἐκασταχοῦ χριστιανοὶ ἀνώρθουν, ἐκ τῶν ἐνόντων, προσευκτῆριά τινα ταπεινά, ἐν οἷς συνήγοντο, τῷ Θεῷ προσευχόμενοι. Περὶ τὸ 235 ἔτος ἀνηγέρθη ἱερὸς ναὸς καὶ ἐν τῇ κατὰ Πόντον Νεοκαισαρείᾳ ὑπὸ Γρηγορίου ἐπισκόπου, τοῦ ἐπικληθέντος θαυματουργοῦ.

Ἀναφέρει πρὸς τούτοις ἡ ἱστορία ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἀδριανός, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου ἐγένετο ὁ τέταρτος διωγμός, ὑποχάλασας τὴν κατὰ τῶν χριστιανῶν ὀργήν, αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν γλαφυρῶν ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπολογιῶν τοῦ

Κοδράτου, ἐπισκόπου Ἀθηνῶν, μετὰ Πούπλιον τὸν μάρτυρα, καὶ τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Ἀριστείδου, ἡβουλήθη ἀνεγείρει ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ, διατᾶξας συγχρόνως τὴν ἀφαίρεσιν τῶν εἰδώλων καὶ τῶν ἀγαλμάτων καὶ ἀπὸ τῶν λοιπῶν ναῶν τῆς πόλεως, ἵνα εἰσερχόμενοι εἰς αὐτοὺς καὶ οἱ χριστιανοί, ὑμνῶσι τὸν Χριστόν, ἀλλ' ὅτι ἐκωλύθη τοῦτο ὑπὸ τινων, εἰπόντων αὐτῷ ὅτι, τούτου γινομένου, πάντες ἀσπασθήσονται τὴν πίστιν τῶν χριστιανῶν. Τούτου ἕνεκεν, ὡς ὑπὸ τινων ἀμυδρῶς ἀναφέρεται, ἀνηγέρθησαν, κελεύσει τοῦ Ἀδριανοῦ, ἱδρυαὶ οἰκοδομαί, ἐν εἴδει ναῶν, *Adrianées* ἐπικληθεῖσαι καὶ εἰς τὰς ἱεράς συνάξεις τῶν χριστιανῶν προορισθεῖσαι. Ὑποτίθεται, σὺν τούτοις, ὅτι εὐκτῆριοι τῶν χριστιανῶν οἶκοι ὠκοδομήθησαν καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου τοῦ Σευήρου, ὅστις, καθ' ἃ ἱστορεῖται, ἠθέλησε κατατάξαι τὸν Χριστὸν ἐν τοῖς ἐθνικοῖς Θεοῖς καὶ εἶχε μάλιστα τὴν εἰκόνα αὐτοῦ ἐν τοῖς ἰδίῳ Πλατείῳ, ὅπου, χριστιανοὶ συνερχόμενοι, προσηύχοντο καὶ ἐτελετούργουν.

Ἐπίσης δὲ καὶ ὁ δεινὸς περὶ τὴν ρωμαϊκὴν ἀρχαιολογίαν Ciampini, ὁ συγγράψας τὰ διάσημα συγγράμματα *Vetera monimenta* καὶ *De sacris aedificiis à Constantino Magno constructis*, ἀπέδειξεν ὅτι ὑπῆρχον χριστιανικοὶ ναοὶ προγενεστέρως τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ἄρα οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων ἀνήγειρον ναοὺς ἢ εὐκτηρίους αἱκούς, ὡς ὑπὸ πολλῶν ἀποκαλοῦνται. Ἄρα ὅμως οἱ διωγμοὶ ἐπανελαμβάνοντο, οἱ ταπεινοὶ ἐκεῖνοι εὐκτῆριοι οἶκοι κατερρίπτοντο ἐκ θεμελίων.

Τὸ τοιοῦτον μαρτυρεῖ, σὺν πολλοῖς ἄλλοις, καὶ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου, ἀναφέρων ἐν 'Εκκλ. Ἰστ. Η'. II τὰ ἐξῆς: «Συντετέλεσται δῆτα καθ' ἡμᾶς πάντα, »όπηνίκα τῶν μὲν προσευκτηρίων τοὺς οἴκους ἐξ »ὑψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελίους καταρριπτο- »μένους, τὰς δὲ ἐνθέους καὶ ἱεράς γραφάς κατὰ μέ- »σας ἀγοράς πυρὶ παραδιδόμενας αὐτοῖς ἐπίδομεν »ὀφθαλμοῖς, τοὺς τε τῶν ἐκκλησιῶν ποιμένας αἰσχυρῶς »ᾧδε κάκεισε κρυπταζομένους, τοὺς δὲ ἀσχημόνως »άλισκομένους καὶ πρὸς τῶν ἐχθρῶν καταπαιζο- »μένους».

Αἱ τοιαῦται τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἄλλων συγγρα- φέων ταυτόσημοι μαρτυρίαι εἰσὶν ἐν ταύτῃ ἀδια- φιλονείκητοι ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως χριστιανικῶν ναῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Δυστυχῶς ὅμως οὐδεμία ὑπάρχει ἀκριβὴς εἰ- δησις ἢ πληροφορία περὶ τοῦ σχήματος, τῆς ἐσω- τερικῆς διαρρυθμίσεως καὶ τῆς ἐν γένει διακοσμή- σεως τῶν πρώτων ἐκείνων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν.

Οἱ περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχο- λούμενοι φρονοῦσιν ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ εὐ- κτήριοι οἴκοι ἦσαν εὐρεῖαι αἰθουσαι, καταλλήλως ἐκ τῶν ἐνόντων διασκευαζόμεναι πρὸς τέλεσιν ἱε- ρουργιῶν. Ὁ δὲ Fleury, ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ τῆς 'Εκκλησιαστικῆς ἱστορίας, λέγει ὅτι, τὰ μέρη ἔνθα συνήρχοντο οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ πρὸς τέλεσιν ἱερουργιῶν προσωμοιάζον μᾶλλον δημοσίαις σχολαίαις ἢ ναοῖς. Τοσοῦτον ταπεινοὶ καὶ ἀπέριττοι ἦσαν οἱ πρῶτοι ναοί. Συνείθιζον δὲ πρὸς τούτοις νὰ συνά- γωνται οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν νεο- φωτίστων.

Βραδυτέρον αἱ αἰθουσαι καὶ αἱ οἰκίαι ἐκείναι

μετεβλήθησαν εἰς ἀληθεῖς ναοὺς, εἰς οὓς ὅμως πάλιν οἱ ἀδιάλειπτοι διωγμοί, τὸ μῖσος τῶν ἀρχόν- των καὶ ἡ ἀντιζηλία τῶν εἰδωλολατρῶν δὲν ἐπέ- τρεπον τοῖς πιστοῖς νὰ δώσωσι τὸν ἐμπρέποντα εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς θρησκείας καλλωπισμόν.

Ἐκ πάντων τούτων ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία συνάγει τὸ ἀσφαλές συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχον κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον χριστιανικοὶ ναοί, ἀλλ' ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν μεγαλοπρεπεῖς, ὥς οἱ μεταγενεστέρως ἀνεγερθέντες, οὐδὲ ὠκοδομοῦντο κατὰ παραδεδεγμένους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, ὥς μετὰ ταῦτα ἐγένετο.

Εἴπομεν ἄνωτέρω ὅτι ἅμα τῇ ἀνακινήσει διωγ- μοῦ τινος, οἱ ταπεινοὶ ἐκεῖνοι εὐκτήριοι οἴκοι ἀνε- τρέποντο ἐκ θεμελίων.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποῦ ἐτελοῦντο τὰ θρη- σκευτικά τῶν ἐν ταῖς ρωμαϊκαῖς ἐπαρχίαις πιστῶν μυστήρια;

Ὅπως ἐν Ρώμῃ οἱ τοῦ Χριστοῦ στρατιῶται κα- τέφευγον εἰς τὰ βῆθη τῶν κατακερβῶν πρὸς τέλε- σιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν μυστηρίων, οὕτω καὶ οἱ ἐν ταῖς ρωμαϊκαῖς ἐπαρχίαις χριστιανοὶ ἀπεσύρον- το εἰς τὰ ὑπὸ τὴν γῆν σπήλαια καὶ ἄντρα ἢ εἰς ἄλ- λα τεχνητὰ ὑπόγεια ἔνθα ἐτέλουν τὰς ἱεράς αὐτῶν συνάξεις.

Τὰ τοιαῦτα καταφύγια τοῦ χριστιανισμοῦ εἰ- σὶ γνωστὰ ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα κρύπται (cryptes).

Κατατάσσει δὲ τὰς κρύπτας ἡ χριστιανικὴ ἀρ- χαιολογία κυρίως εἰς δύο κατηγορίας, ὧν ἡ μὲν πρώτη περιλαμβάνει τὰ φυσικὰ σπήλαια καὶ ἄ- τρα, ἡ δὲ δευτέρα τὰ τεχνητὰ ὑπόγεια.

Ἀνάγκη δὲ νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι κακῶς προστίθεται ὑπὸ τινων καὶ τρίτη κατηγορία, περιλαμβάνουσα τὰ ὑπόγεια, ἅτινα κατεσκευάζοντο ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον τῶν ναῶν, κατὰ τὸν μεσαιῶνα, ὡς παρακατιῶν θέλομεν ἴδει. Κρύπται κυρίως δέον νὰ ἐννοῶνται ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ τὰ ὑπόγεια, φυσικὰ ἢ τεχνητὰ, ὧν χρῆσις ἐγένετο διὰ τὴν τέλεσιν ἱερουργιῶν μόνον κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ.

Εἰς τὸ βάθος τῶν τῆς πρώτης κατηγορίας κρυπτῶν, τῶν φυσικῶν δηλονότι ἄντρων καὶ σπηλαίων, ὑπῆρχε βωμὸς ἐκ λίθου, περὶ ὃν ἐτελοῦντο τὰ θρησκευτικὰ μυστήρια.

Βωμοὺς τοιούτους εἶδον ἔν τισι σπηλαίοις τῆς Κρήτης. Ὁ εἰς τὰ βῆθη μάλιστα τοῦ σπηλαίου, τοῦ ἐπονομαζομένου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου, ἐν τῇ μικρᾷ χερσονήσῳ τοῦ Ἀκρωτηρίου, διατηρεῖται κάλλιστα, οὐδεμία δ' ἀμφιβολία ὅτι τὸ σπήλαιον τοῦτο, ὅπερ ἴσως ἐχρησίμευσε καὶ ὡς κατοικητήριον εἰς τὸν Ἐρημίτην ἅγιον, ἦν, ὡς καὶ ἄλλα πολλά, κρύπτη χριστιανικὴ ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ, ὃν ἤγειραν οἱ ρωμαῖοι κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Κρήτῃ.

Ὡς κρύπτη ἐχρησίμευε προφανῶς καὶ τὸ πλησίον τῆς κώμης τοῦ ἁγίου Θωμᾶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μονοφατσίου κείμενον σπήλαιον, ἐν ᾧ εἶδον καλῶς διατηρούμενον πανάρχαιον σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, ἐγκαταχαραγμένον ἐπὶ τοῦ τοίχου.

Ἄλλ' αἱ διασημότεραι τῶν κρυπτῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦσαν, ἀναμφερίστως, τὰ τεχνητὰ σπήλαια, τὰ ἐν βράχοις λελαξευμένα ἢ ὑπὸ τὴν γῆν κατασκευασμένα, ἐν τοποθεσίαις γειτνιαζούσαις εἰς ἀρ-

χαίς πόλεις. Τοιαῦτα κρύπται ἀπαντῶσι πλησίον πασῶν σχεδὸν τῶν ἀρχαίων γαλατικῶν πόλεων.

Τὰ ἀπόκρυφα ἐκεῖνα προσευκτήρια ἔχουσιν ἐξωτερικῶς τὴν ὄψιν ἐπισκότου ἄντρου. Εἰς τὸ βάθος πολλῶν ἐξ αὐτῶν σώζεται εἰσέτι βωμὸς ἐκ λίθου, πέριξ δὲ τούτου φαίνονται ἐδῶλια, ἀνεπιμελῶς εἰς βράχους λελαξευμένα. Εἰς τοὺς τοίχους τινῶν ἐκ τῶν κρυπτῶν ἐκείνων, παρατηρεῖ τις τὰ λείψανα ἁγιογραφικῶν δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων, αἵτινες παρίστων τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν ἀειπάρθενον Μαρίαν, τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς πρώτους μάρτυρας.

Ἐν ἄλλαις δὲ πάλιν κρύπταις ἀνευρέθησαν ἕχνη κολυμβηθρῶν. Ἀνεκαλύφθησαν δὲ καὶ νεκρικὰ ὑπόγεια, ἅτινα, κρύπταις συνεχόμενα, ἦσαν προωρισμένα εἰς ταφὴν τῶν χριστιανῶν.

Ἐνίοτε κατεσκευάζοντο κρύπται καὶ ἐν τοῖς νεκροταφείοις, αἵτινες εἶχον τὴν εἴσοδον ἐντὸς οἰκοδομῆς, ἥτινι ἐδίδετο τὸ σχῆμα τάφου, ἐχρησίμευσαν δ' ἐν ὧρᾳ διωγμοῦ ὡς ἄσυλον τοῖς ἐπισκόποις καὶ διακόνοις καὶ ἐν γένει τοῖς ἄρχουσι τῆς Ἐκκλησίας.

Αἱ τοιούτου εἵδους κρύπται εἰσὶν ὀλίγισται τὸν ἀριθμόν, δύναται τις δ' εὐλόγως νὰ ὑποθέσῃ ὅτι αὗται ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐβδόμου διωγμοῦ, ἀνακινηθέντος περὶ τὸ 235 ἔτος τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας Μαξίμου τοῦ Θρησκός, ὅστις προσέταξε «τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρχοντας μόνους ὡς αἰτίους τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας, ἀναιρεῖσθαι».

Τοιαῦτα, ἐν συντόμῳ, καὶ τὰ περὶ τῶν κρυπτῶν ἃς ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία δικαίως θεωρεῖ ὡς ἀναγομένας εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀξιολογωτέρων μνημείων τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος.

III

Αἱ Βασιλικαί.

Μετὰ δοκιμασίαν, ἐπὶ τρεῖς ὅλου; αἰῶνας, ὡς εἵπομεν, διαρκέσασαν, ὁ χριστιανισμὸς ἐγκατέλιπεν ἀνεπιστρεπτεῖ τὰ ἐπίσκοπα τῶν κατὰ κομβῶν καὶ τῶν κρυπτῶν βύθη καὶ θριαμβευτικῶς προῆλθεν εἰς τὸ φῶς ἀπὸ τοῦ πυκνοῦ σκοτοῦ; τῶν μελαγχολικῶν ἐκείνων κρυπτηρίων.

Τὰ δόγματα τῆς νέας θρησκείας μετὰ παρησίας πλέον καὶ ἀκωλύτως ἐδιδάσκοντο καὶ πανταχοῦ ἐξηπλοῦντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας δεκαετηρίδος τοῦ δ' αἰῶνος τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργοὶ τιμῶν, ἐν παντί τόπῳ, ἤξιουντο, «ἡμέρα δὲ λοιπὸν ἦδη φαιδρὰ καὶ διαυγής, »μηδενὸς νέφους αὐτὴν ἐπισκιάζοντος, φωτὸς οὐρανίου βολαῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἀπασαν ταῖς »ἐκκλησίαις τοῦ Χριστοῦ κατηύγαζεν». (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Χ.)

Τότε ἐπετρέπη καὶ τοῖς ἐν Ρώμῃ ἀρχιερεῦσι νὰ ἐκλέξωσι μετὰ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, ἐκεῖνα, ἅτινα ἤρμιζον εἰς τὴν λατρείαν τῆς νέας θρησκείας καὶ νὰ μεταβάλλωσιν αὐτὰ εἰς ναοὺς χριστιανικοῦς. Ἡ Ρώμη καὶ ἀπασα ἐν γένει αἰρωμαϊκὰ ἐπαρχία ἔβριθον, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἱερῶν, τιμωμένων ἐπ' ὀνόματι τῶν διαφόρων θεοτήτων, τὰ πλεῖστα δὲ τῶν ἱερῶν ἐκείνων οἰκοδομημάτων ἦσαν ἀληθῆ ἀρχιτεκτονικὰ ἀριστουργήματα.

Οἱ ἀρχιερεῖς ἐδύναντο νὰ καταλάβωσι τὰ ἱερὰ ἐκεῖνα καὶ νὰ μεταβάλλωσιν αὐτὰ εἰς οἶκους τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ὑπὸ τὰς ἐντυπώσεις ἔτι διατελοῦντες

τῶν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ πεπραγμένων, δὲν ἠθέλησαν, τὸ κατ' ἀρχάς, νὰ καθιερώσωσιν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ οἰκοδομὰς, ὥς ἐθεώρουν ὡς βεβηλωθεῖσας διὰ τῆς ἐν αὐταῖς ἐπὶ μακρὸν χρόνον λατρείας τῶν εἰδώλων. Ἀλλως τε δ' αἱ οἰκοδομαὶ ἐκεῖνα ἐθεωρήθησαν καὶ ὡς ἀνεπαρκεῖς εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας τῆς νέας θρησκείας.

Ἐστρεψαν οὖν τὰ βλέμματα οἱ ἀρχιερεῖς εἰς τὰς Βασιλικὰς, ὧν αἱ διαστάσεις καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις εὐρέθη ὅτι ἤρμοζον κάλλιον εἰς τὴν λατρείαν τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἀλλὰ, τί ἦσαν αἱ Βασιλικαί; πρὸς τίνα, μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, σκοπὸν ἐχρησιμοποιοῦντο; ὅποιαι δ' αἱ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν;

Πρὶν ἢ ἀπαντήσωμεν εἰς τὰς ἐρωτήσεις ταύτας, ἀνάγκη ν' ἀνατρέξωμεν, παρεκβατικῶς, εἰς τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα ἵνα μάθωμεν τὰ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς γενέσεως τῶν Βασιλικῶν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατεσκεύαζον, εἴτε ἔμπροσθεν τῶν ναῶν, εἴτε καὶ περίξ τοῦ ὅλου οἰκοδομηματος αὐτῶν, στοάς, κεκαλυμμένους δι' ὀροφῆς, ἣν ἀνείχον κίονες, χρησιμευούσας δ' εἰς τὰς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ πρὸς σύσκεψιν ἐπὶ διαφόρων δημοσίων υποθέσεων. Αἱ στοαὶ ὁμῶς αὗται ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, μικρῶν διαστάσεων, καὶ ἐπομένως δὲν ἀνταπεκρίνοντο πολλὰς εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ πλήθους. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, πολλαχοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὠρίζετο ἴδιος τόπος, ἐν ᾧ τὸ πλῆθος συνήγετο, οὐ μόνον πρὸς διάσκεψιν ἐπὶ πασῶν τῶν δημοσίων φύσεως υποθέσεων, ἀλλὰ καὶ χάριν ἐμπορίου, ἐκεῖ δὲ συνήρχοντο καὶ οἱ ἄρχοντες ἵν' ἀπονέμωσι δικαιοσύνην.

Ὁ τόπος ἐκεῖνος, συνήθως πρὸ τῶν ἀνακτόρων καθοριζόμενος, ἦτο χῶρος εὐρύς καὶ ἐκαλεῖτο ἀγορά, περιεκλείετο δέ, κατ' ἀρχάς, ὑπὸ μεγάλων λίθων, εἰς τὴν γῆν, ἐν μέρει, ἐγκεχωσμένων, καὶ ὑπῆρχον ἐν αὐτῷ ἔδρακι λίθινοι, ἐφ' ὧν ἐκάθηντο οἱ τὴν δικαστικὴν δικαιοδοσίαν περιβεβλημένοι.

Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπλουστάτης ἀγορᾶς τῶν ἀρχαίων ἐγεννήθησαν αἱ τῶν μετέπειτα χρόνων ἀγοραί, αἵτινες ἦσαν ὑπαιθροὶ χῶροι, περιεστοιχισμένοι ὑπὸ κιόνων καὶ εἰς διάφορα κεχωρισμένοι διαμερίσματα, κατὰλληλα διὰ τὰς ἐκτελούμενας ἐν αὐταῖς ποικίλας ἐργασίας.

Βραδύτερον αἱ τοιαῦται στοαὶ ὠκοδομοῦντο μεγαλοπρεπέστεραι, διεκοσμοῦντο δὲ διὰ τοιχογραφιῶν καὶ ἀγαλμάτων τῶν ἀρίστων τεχνιτῶν. Τοιαύτη ἦν ἡ ἐν Ἀθήναις ἐπικαλουμένη *Βασίλειος στοά*, περὶ ἧς ὁμιλεῖ ὁ Παυσανίας.

Ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὅμως Παυσανίου περιγραφομένης ἀγορᾶς τῶν Ἡλείων, ἧς τὸ διάγραμμα κατήρτισεν ὁ Hirt, φαίνεται ὅτι ἐν ταῖς τοιαύταις μεγάλαις ἀγοραῖς, ὧν ἡ διαρρύθμισις ἦτο ὅλως ἄλλοια τῆς τῶν ἄλλων συνήθων ἀγορῶν, ὑπῆρχεν ἰδίᾳ στοά, *Βασίλειος στοὰ* καλουμένη, εἰς ἣν κυρίως συνηρχετο τὸ δικαστήριον.

Κατὰ τὸν τύπον ἀκριδῶς τῶν Βασιλείων τούτων στοῶν ὠκοδομήθησαν καὶ ἐν Ρώμῃ στοαί, αἵτινες ὠνομάζοντο Βασιλικαί (*Basilicae*), εἴτε διότι συνήθως προσέκειντο τοῖς βασιλείοις, εἴτε διότι οἱ βασιλεῖς ἤρχοντο εἰς αὐτάς αὐτοπροσώπως ἢ ἀπονέμωσι δικαιοσύνην, εἴτε τέλος ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι πᾶν τὸ ἐν αὐταῖς τελούμενον, ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως ἐτελείτο.

Ἡ χρῆσις τῶν Βασιλικῶν τῶν Ρωμαίων ἦν προσομοία τῇ τῶν ἀγορῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δηλαδή ἐχρησίμευον οὐ μόνον ὡς δικαστήρια, ὡς ἦσαν κυρίως αἱ *βασίλειοι στοαί*, ἀλλὰ καὶ ὡς τόποι συνελεύσεως τοῦ λαοῦ πρὸς σύσκεψιν ἐπὶ δημοσίου χαρακτῆρος ὑποθέσεων, πρὸς δὲ ὡς τόπος πωλήσεως καὶ ἀγορᾶς ἐμπολημάτων ἢ ἐκτελέσεως ἄλλων χρηματιστικῶν πράξεων. Παρεγίνοντο δ' ἔστιν ὅτε εἰς αὐτάς ποιηταὶ διάτμητοι ἐπὶ ἀπαγγελίᾳ ποιήσεων ἢ φιλόσοφοι καὶ ρήτορες ἐπὶ δημοσίαις διαλέξεσιν.

Κατὰ τὰς ἐν ἔτει 1811, κελεύσει τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος γενομένης ἀνασκαφᾶς εἰς τὸ Forum τοῦ Τραϊανοῦ, ἐν Ρώμῃ, ἀνεκαλύφθησαν τὰ εἰρεπία τῆς δικασήμου Βασιλικῆς «*Ulpienne*». Τὸ δάπεδον τῆς Βασιλικῆς ταύτης ἦν ἐπεστρωμένον μαρμάροις πολυτίμοις, οἱ κίονες ἦσαν ἐκ γρανίτου, τὰ δ' ἐκ ξύλου ποικίλματα ἦσαν, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἐκ κέδρου, ὀρειχάλκῳ ἐπικεκαλυμμένου, ἡ δὲ ὀροφή, κατὰ τὸν Ἰδιον, ἐξ ὀρειχάλκου ἐπιχρύσου.

Περὶ τῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ρωμαίων Βασιλικῶν ἔγραψεν ὁ κόμης Arnoldi, ὁ Βιτρούβιος, ὁ Serlio, ὁ Palladio, ὁ Leon Baptiste Alberti, ὁ Scamozzi, ὁ Donati, ὁ Ciampinni, ὁ Seroux d' Agincourt καὶ πολλοὶ ἄλλοι.

Ἐξ αὐτῶν καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ συγγράμματος τοῦ Seroux d' Agincourt, τοῦ ἐπιγραφομένου *Histoire de l' art par les monuments*, παραλαμβάνομεν τὰς εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν μέρος ἐν γένει τῶν Βασιλικῶν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν διαρρύθμισιν ἀφορώσας εἰδήσεις καὶ πληροφορίας, αἵτινες, πρὸ πάντων, ἐνδιαφέρουσι τὸ θέμα ἡμῶν.

Καὶ λοιπόν, ὁ ἐξωτερικὸς τῶν Βασιλικῶν τύπος ἦν ἀπλούστατος καὶ ὅλως ἀπέρειπτος. Τὸ ὅλον τοῦ οἰκοδομήματος ἐστερεῖτο παντελῶς τῶν ποικίλων ἐκείνων διακρίσεων, δι' ὧν ἐξωραίζοντο ἐξωτερικῶς πάντα τὰ μεγάλα δημόσια κτίρια. Ἐπὶ τῶν τοίχων ὑπῆρχον πολυάριθμα ἀψιδοειδῆ παρθύρα, δι' ὧν αἱ Βασιλικαὶ ἐφωτίζοντο ἐπαρκῶς. Τὰ ἀψιδώματα τῶν παρθύρων συνέκειντο, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐκ πλίνθων. Οὐδὲ κίονες, οὐδὲ ἀνάγλυφα, οὐδ' ἄλλο τι προσόμοιον διεκρίσκειν τὸ ἐξωτερικὸν τῆς οἰκοδομῆς, ὅπερ, ὡς ἐφθημεν εἰπόντες, ἦν ἀπλούστατον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν Βασιλικῶν διεχωρίζετο διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρία μέρη, ὧν τὸ μεσαῖον ἦτο εὐρύτερον τῶν δύο στενῶν πλαγίων διαχωρισμάτων.

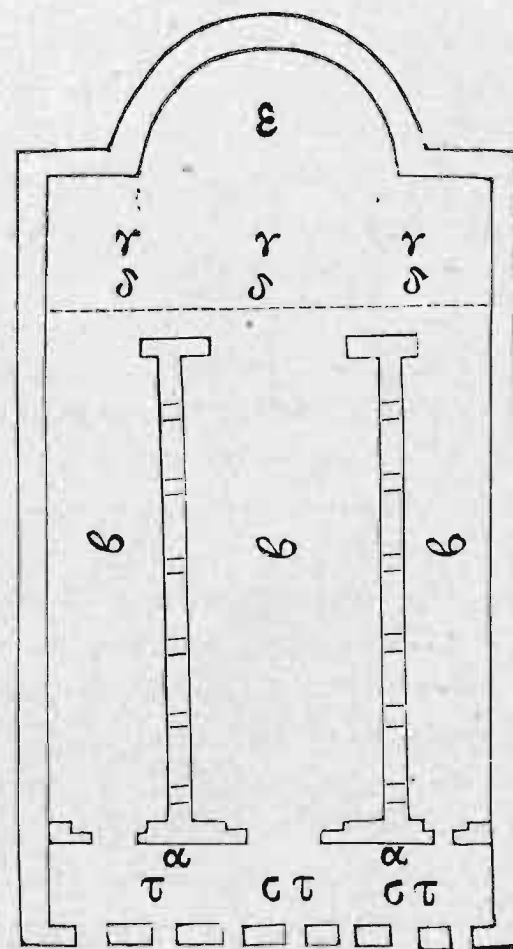
Τὸ παρατιθέμενον ἔναντι διάγραμμα καθίστασι καταληπτότερον τὸ ἐσωτερικὸν σχῆμα τῶν Βασιλικῶν.

Ἐν τῷ διαγράμματι τούτῳ τὰ στοιχεῖα α δεικνύουσι τὰς δύο κιονοστοιχίας, τὰ δὲ στοιχεῖα β ἐμφαίνουσι τὰ τρία διαμερίσματα, εἰς ἃ αἱ κιονοστοιχίαι αὗται διεχώριζον τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Βασιλικῆς.

Τὸ κατὰ τὴν διεξχωγὴν δίκης τινὸς παριστάμενον πλῆθος, τὸ ἀκροατήριον δηλονότι, κατελάμβανε τὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ στενὰ διαμερίσματα.

Ὁ διὰ τριῶν γ σημειούμενος χώρος ἐκαλεῖτο trans-septum καὶ κατεῖχετο ὑπὸ τῶν γράμματέων τοῦ δικαστηρίου, τῶν ἄλλων δικαστικῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν δικηγόρων, ἧν δὲ περιορισμένους ἀπὸ τῶν διὰ τῶν κιονοστοιχιῶν σχηματιζομένων τριῶν

διαμερίσμάτων διὰ κιγκλιδώματος, ὅπερ δείκνυται ἐν τῷ διαγράμματι διὰ τῶν στοιχείων δ. Ἡ πέραν τοῦ trans-septum, ἐν εἵδει ἡμικυκλίου, θέσις, ἢ διὰ τοῦ στοιχείου ε δεικνυομένη, ἦν κεκαλυμμένη ὑπὸ θόλου, ὃς ἐκαλεῖτο concha, ἢ δὲ ἀψίς, ἣτις ἐσχημάτιζε τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἡμικυκλοειδῆ ἐκείνην θέσιν, ὠνομάζετο abside=ἀψίς. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἡμικυκλιώδους ταύτης θέσεως ὑπῆρχεν ἡ tribune, ἣ γουν τὸ διὰ τὸν βασιλέα ἢ τὸν ἀρχιδικαστὴν βῆμα, ἐνθεν δὲ καὶ ἐνθεν τούτου ὑπῆρχον τὰ ἐδώλια τῶν συμπρέδρων δικαστῶν.

Τὸ δὲ διὰ τῶν στοιχείων στ ἐμφαινόμενον μέρος, ἦν, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πρόναον.

Ἡ τοιαύτη ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τῶν Βασιλικῶν ἐκρίθη ἀρμοδιωτάτη εἰς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο δὲν ἐδίστασεν οἱ ἀρχιερεῖς νὰ παραλάβωσι τὰς Βασιλικὰς καὶ νὰ μεταβάλωσιν αὐτὰς εἰς οἶκους τοῦ Θεοῦ.

Ἰδοὺ δὲ πῶς ὁ Sérour d'Agincourt περιγράφει τὴν τοιαύτην μετατροπὴν.

Τὸ ἐν τῇ ἡμικυκλιῳδῇ θέσει βῆμα τοῦ ἀρχιδικαστοῦ κατέλαβεν ὁ ἐπίσκοπος, ὃς περιεστοιχίζετο ὑπὸ τῶν διακονούντων αὐτῷ ἱερέων, τότε δ' ἡ θέσις ἐκείνη ἔλαβε τὸ ὄνομα presbyterium καὶ sanctuaire, ἐπικληθεῖσα βραδύτερον καὶ chevet τῆς ἐκκλησίας. Ὁ διὰ τοῦς δικαστικούς ἀξιωματικούς καὶ τοῦς δικηγόρους χώρος, τὸ trans-septum δηλονότι, προωρίσθη διὰ τοῦς ψάλτας καὶ τοῦς ἄλλους ἀξιωματικούς τοῦ κλήρου, καὶ ἐπωνομάσθη χορός.

Ἐκκτέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ χοροῦ κατεσκευάσθησαν δύο μικρὰ βήματα, ἐπικληθέντα ambon=ἄμβων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀνεγινώσκοντο, εἰς ἐπήκοον τοῦ ἐκκλησιάζομένου πλήθους, τεμάχια τῶν ἁγίων Γραφῶν. Ἡ τοποθεσία τῶν ἁμβώνων ὑπέστη βραδύτερον διαφόρους μεταβολάς.

Τὰ διὰ τῶν δύο κιονοστοιχιῶν σχηματιζόμενα δύο πλάγια διαμερίσματα κατεείχοντο ὑπὸ τῶν πιστῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἥτοι τὸ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ διαμέρισμα κατεείχετο ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, τὸ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑπὸ τῶν γυναικῶν.

Ἡ δὲ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα στ θέσις, ἤγουν τὸ πρό-

ναον, ἦν προωρισμένον διὰ τοῦς κατηγουμένους, δι' ἐκείνους, δηλονότι, οἵτινες δὲν συμμετείχον τῶν ἱερῶν τελετῶν τῶν μυστηρίων, ἀλλ' ἴσταντο ἐκεῖ, ἀκροώμενοι τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ τελούμενα θεώμενοι.

Ἐν πολλαῖς τῶν Βασιλικῶν ὑπῆρχε καὶ δεύτερος ὄροφος, διὰ κιονοστοιχιῶν ὡσαύτως σχηματιζόμενος. Ἐκεῖ ἴσταντο αἱ χῆραι καὶ αἱ παρθένοι, αἵτινες ἀφιέρουν ἑαυτὰς εἰς τὰς προσευχάς.

Ὁ βωμὸς ἐτοποθετεῖτο συνήθως ἐν τῷ μέσῳ εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἱεουργῶν εἶχε τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα. Συνίστατο δὲ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὁ βωμὸς εἰς τράπεζαν ἐκ μαρμάρου ἢ ἐκ πορφύρου λίθου ἢ ἐξ ἄλλης τινος πολυτίμου ὕλης, ἀνεχομένην ὑπὸ τέσσχρων μικρῶν κιόνων, καλλιτεχνικῶς ἐξεργασμένων καὶ πλουσίως διακεκοσμημένων. Εἰς τὰς τέσσχρας τῆς τραπέζης γωνίας ὑπῆρχον ἕτεροι τέσσχρες μεγαλοπρεπεῖς κίονες, οἵτινες ὑπεβάσταζον μικρὸν κουβούκλιον, ὃπερ ἐπωνομάζετο tabernaculum ἢ ciborium=κιθώριον, ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς τὸ φερώνυμον ἄγγειον, ἀνεστραμμένον. Μεταξὺ δὲ τῶν κιόνων ἀνηρτῶντο παραπετάσματα ἐκ πολυτίμου ὑφάσματος, ἅτινα ἀπέκρυπτον τὸν βωμὸν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἀπὸ τοῦ μέσου δὲ τοῦ θολωτοῦ ciborium ἀνεκρέματο συνήθως κοίλη περιστερὰ ἐκ χρυσοῦ ἢ ἀργύρου, ἐν τῷ κοιλώματι τῆς ὁποίας ἐφυλάττετο ἡ θεία Εὐχαριστία διὰ τοῦς ἀσθενεῖς.

Ὁ τε βωμὸς καὶ τὸ ciborium ἦσαν καλλιτεχνικώτατα κατεργασμένα, ἀπῆστραπτον δ' ἐκ τῶν πλουσιωτάτων ἐξ ἀργύρου καὶ ὀρειχάλκου καὶ διαφόρων πολυτίμων λίθων ἐξωραϊσμάτων.

Ἐνίοτε ὁ βωμός τῶν Βασιλικῶν ἀπετελεῖτο ἐκ τάφου, ἀρχαίᾳ σαρκοφάγῳ προσομοιάζοντος, κατεσκευασμένου δ' ἐκ μαρμάρου ἢ ἐκ γρανίτου ἢ ἐκ πορφύρου λίθου. Ὅταν δ' ὁ τάφος οὗτος προήρχετο ἀπὸ ἐθνικῶν, ἐνέγλυρον εἰς αὐτὸν οἱ χριστιανοί, κατὰ ρυθμὸν ἀρχαῖον, διάφορα σχήματα, ἔτι δὲ καὶ συμβολικὰ σημεῖα, οἷον τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὤμέγα, τὸ λάβαρον, κλάδον δάφνης καὶ ἄλλας συμβολικὰς παραστάσεις, ἐξ ἐκείνων, ἃς οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐνεχάρασσον, ὡς ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ εἵπομεν, ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων λίθων ἐν ταῖς κατακόμβαις.

Οὕτω συνετελέσθη ἡ μετατροπὴ τῶν Βασιλικῶν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς, οἵτινες, ἐν τούτοις, διετήρησαν τὸ ἀρχικὸν αὐτῶν ὄνομα Basilicae, Basiliques.

Μολονότι δ' αἱ Βασιλικαὶ ἀνταπεκρίνοντο πληρέστατα, ὡς βλέπομεν, εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐπηνέχθησαν, οὐδὲν ἥττον, εἰς αὐτὰς μεταρρυθμίσεις τινὲς καὶ συμπληρώσεις, ἀναγκαστικαὶ θεωρηθεῖσαι, ἵνα οἱ νεοπαγεῖς οὗτοι οἴκοι τοῦ Θεοῦ τεθῶσιν ἐν πληρεστέρᾳ ἀρμονίᾳ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θριαμβευσάσης θρησκείας.

Μία τῶν ἐπενεχθεισῶν εἰς τὰς Βασιλικὰς μεταρρυθμίσεων εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τὸ trans-septum ἠϋρύνθη ἐκατέρωθεν εἰς τρόπον ὥστε ἀφ' ἐνὸς μὲν ἢ ἡμικυκλιώδης θέσις μετὰ τοῦ μεσαίου διαμερίσματος, τοῦ μετὰ τῶν δύο κιονοστοιχιῶν, καὶ τὸ trans-septum μὲ ἐυρυτέρως ἐκατέρωθεν διαστάσεις ἀφ' ἐτέρου, προσέλαβον τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, τύπος, ὅστις βραδύτερον ἐγένετο ἀποδεκτὸς ἐν τῇ ἀνεγέρσει νέων ἐκκλησιῶν.

Προήχθησαν δ' εἰς τὴν μεταρρύθμισιν ταύτην οἱ χριστιανοὶ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἐκ τῆς ιδέας τοῦ διαιωῖναι, ὡς τινὲς ἱστοριογράφοι διατείνονται, τὴν ἀνάμνησιν τοῦ σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ, συνημμένην φέρον τὴν γραφὴν: ἐν τούτῳ νίκα, ἐπεφάνη, ἐν οὐρανῷ, εἰς τὸν πρῶτον χριστιανὸν ἡγεμόνα πρὸ τῆς μάχης, καθ' ἣν ὁ Μαξέντιος ἀπώλεσε, σὺν τῇ ἀρχῇ, καὶ τὸν βίον.

Ἑτέρα μεταρρύθμισις ἦν ἡ ὑπὸ τὸν βωμόν κατασκευὴ νεκρικοῦ ὑπογείου, ἐν ᾧ ἐναπετίθεντο τὰ λείψανα τῶν διὰ μαρτυρικοῦ θανάτου, χάριν τῆς πίστεως, ἀποθνησκόντων χριστιανῶν, confessio ἢ martyrium ἐπικληθέντος. Τοῦτο ἐγένετο εἰς ἀνάμνησιν τῶν χρόνων, καθ' οὓς οἱ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ στρατιῶται κατέφευγον, ὡς ἤδη γινώσκομεν, εἰς τὰ ὑπὸ τὴν γῆν σπήλαια, ἔνθα ἐτέλουν τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν μυστήρια ἐπὶ τοῦ τάφου μάρτυρός τινος.

Ἄλλη μεταρρύθμισις, ἡ μᾶλλον συμπλήρωσις, ἦν ἡ πρὸ τῶν Βασιλικῶν κατασκευὴ τετραγώνου χώρου, atrium ἢ parvis ἐπικαλουμένου, περιεστοιχισμένου δὲ ὑπὸ περιστυλίου καὶ καθωρισμένου διὰ τοὺς κατηχουμένους εἰς τὰ τοῦ χριστιανισμοῦ δόγματα. Οἱ εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνήκοντες ἴσταντο, κατ' ἀρχάς, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἐν τῇ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα στ' ἐν τῷ διαγράμματι δεικνυμένῃ θέσει, ἐκρίθη ὁμοῦς, μετὰ μικρὸν, ἀναγκασία ἢ κατ' ἰδίαν κατασκευὴ τοῦ atrium, ἐν ᾧ ἴσταντο οἱ κατηχούμενοι διὰρκουστῶν τῶν ἱερουργιῶν, εἰς ἃς δὲν ἐπετρέπετο αὐτοῖς νὰ παρίστανται πρὶν ἢ δηλώσωσιν ὅτι ἀπεδέχοντο, καθ' ὁλοκληρίαν, τὰ δόγματα τῆς θρησκείας καὶ βαπτισθῶσιν.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ atrium ὑπῆρχεν ἡ κολυμβήθρα, ἣτις ἐποίκιλλε κατὰ τε τὸ σχῆμα καὶ τὰς διαστάσεις, ὅτε μὲν τετράγωνος οὖσα, ὅτε δὲ κυκλωτερῆς, ἄλλοτε ὀκτάγωνος καὶ ἄλλοτε σταυροειδῆς, ἐτελείτο δὲ τὸ βάπτισμα διὰ καταδύσεως. Βραδύτερον ἡ κολυμβήθρα ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς τῶν Βασιλικῶν.

Οὐσιώδης ὡσχύτως συμπλήρωσις ἦν καὶ ἡ κατασκευὴ ἰδίου οἰκοδομήματος, ταῖς Βασιλικαῖς προσκειμένου, καλουμένου δὲ secretarium ἢ diaconicum, ἐν ᾧ ἐφυλάττοντο τὰ εἰς τὰς ἱερουργίας χρησιμεύοντα σκεύη καὶ τὰ ἱερὰ ἄμφια.

Τὸ σχῆμα τῶν Βασιλικῶν, ὅπερ ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ περιεγράψαμεν, καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις καὶ συμπληρώσεις, αἵτινες, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτάς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἐχρησίμευσαν βραδύτερον ὡς βάσις τοῦ τύπου, καθ' ὃν ἀνεγείροντο ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις πολλοὶ χριστιανικοὶ ναοί. Ἀλλά, περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, θέλομεν ὁμιλήσει ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

IV

Μνημεῖα χριστιανικὰ μέχρι τῆς ὁριδικῆς

μορφώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ.

Εἵπομεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Ρώμης, ὑπὸ τὰς ἐντυπώσεις ἐτι διατελοῦντες τῶν κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ πεπραγμένων, δὲν ἠθέλησαν νὰ καθιερώσωσιν εἰς τὴν λατρείαν τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας

τούς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προταθέντας αὐτοῖς ναοὺς τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ προὔτιμήσαν τὰς Βασιλικάς. Τὸ τοιοῦτόν ἐστιν ἀναμφήριστον, κατὰ τὴν γνώμην τῶν πολλῶν, μολονότι ὁ Charles Texier ἐν τῷ διασημῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Architecture Byzantine» ὑποστηρίζει τὸ ἐναντίον, λέγων, ὅπως καὶ τινες ἄλλοι φρονοῦσιν, ὅτι πλὴν τῆς Βασιλικῆς Lucinienne, τὰ λοιπὰ τοιαῦτα οἰκοδομήματα, ἅτινα ἐχρησίμευσαν ὡς τόποι διεξαγωγῆς πολιτικῶν ὑποθέσεων, δὲν μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς.

Μετὰ παρέλευσιν, οὐδὲν ἦττον, χρόνου τινός, τὸ εἰς τὴν λατρείαν ἀπάντων τῶν θεῶν καθιερωμένον πολυθύμαστον οἰκοδομῆμα τοῦ Πανθέου, ἔτι δὲ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ τῆς Fortune Virile καὶ ἄλλα τινὰ μετεβλήθησαν εἰς ναοὺς χριστιανικοὺς.

Ὁ ρυθμὸς ὅμως τῶν τοιούτων ἀριστουργημάτων καὶ ἄλλων περιλάμπρων προϊόντων τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν ἐπέδρασεν εἰς τὸ πνεῦμα ἐκείνων, οἵτινες ἀνέλαβον νὰ οἰκοδομήσωσι χριστιανικοὺς ναοὺς. Οἱ ἐκ νέου ἀνεγειρόμενοι ναοὶ εἴτε ἐν τῇ Νέᾳ Ρώμῃ, ἅμα τῇ καθιερώσει αὐτῆς ὡς ἑδρας τῆς Αὐτοκρατορίας, εἴτε καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ παλαιᾷ Ρώμῃ ἢ ἄλλυχού, ὡκοδομοῦντο κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν. Οὐδεμία δ' ἀμφιβολία ὅτι κατὰ τὸν τύπον τοῦτον ὡκοδομήθη, τὸ πρῶτον, καὶ ὁ εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν καθιερωθεὶς ἱερὸς ναός.

Ὁ τύπος, ἐν τούτοις, τῶν Βασιλικῶν, καίπερ πανταχοῦ προτιμώμενος, δὲν ἀπέβη ἀπολύτως γενικός, οὐδὲ πᾶσα ἐκκλησία, Βασιλικὴ τότε ἀποκαλουμένη, ἦν ὡκοδομημένη κατὰ τὸν τῶν Βασιλικῶν τύπον.

Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐπεχὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον μετὰ ταῦτα ἐπεκρά-

τησεν ἡ συνήθεια τοῦ νὰ δίδωται ἡ προσωνομία αὕτη οὐ μόνον εἰς τοὺς κατὰ τὸν τύπον, ἀκριβῶς, τῶν Βασιλικῶν ἀνεγειρομένους μικροὺς ἢ μεγάλους ναοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐκκλησίαν, διαφόρου μὲν σχήματος, βασιλικῶς ὁμῶς ὑπρεπισμένην. Ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις π.χ. κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνεγερθεὶς ἱερὸς ναὸς τῆς Ἀναστάσεως, καίπερ ἔχων κυκλοειδὲς τὸ σχῆμα, ὡς παρακατιῶν θέλομεν ἶδει, ἀπεκαλεῖτο Βασιλική, διὰ τε τὸ μέγεθος καὶ τὸν βασιλικὸν ὄντως διάκοσμον αὐτοῦ. Οὕτως ὠνομάζετο πρὸς τούτοις καὶ ὁ εἰς ἀπόστασιν τριῶν μιλίων ἀπὸ τῆς Ρώμης ἀνεγερθεὶς ἕτερος ναός, ὁ τῶν Ἀγίων Μαρκελλίνου καὶ Πέτρου, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι κατετέθη ἡ ἐκ πορφυρίτου λίθου σαρκοφάγος τῆς Ἀγίας Ἑλένης καὶ ὅστις, κυκλοειδὲς ὢν ὡσαύτως, τὸ σχῆμα, κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ciampini περισωθὲν διάγραμμα αὐτοῦ, εἶχεν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὀκτῶ εἰσοχάς, ἀλληλοδιαδόχως ἡμικυκλιώδεις καὶ τετραγώνους καὶ ἦν κεκαλυμμένος ὑπὸ ἡμισφαιρικοῦ θόλου.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὡς καὶ ὁ Texier λέγει, ὅτι μετὰ ταῦτα οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχναι δὲν ἐποιοῦντο πλέον χρῆσιν τῆς ἐν λόγῳ προσωνομίας, ἀλλ' ἀπεκάλουν σχῆμα ὁρομικὸν τὸ τῶν Βασιλικῶν σχῆμα. ταύτας δὲ ὁρομικάς, ὡς παρακατιῶν θέλομεν διαλάβει, οὐδὲν ἤττον, διὰ τὸν ἀνωτέρω ἐκτεθέντα λόγον, πάντες οἱ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἴτε κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν ἀνεγερθέντες μικροὶ ἢ μεγάλοι ἱεροὶ ναοί, εἴτε κατ' ἄλλο σχῆμα οἰκοδομηθέντες, ἀλλὰ διὰ βασιλικῶν διακόσμων μεγαλοπρεπῶς εὐπρεπισθέντες τοιοῦτοι, ἀποκαλοῦνται συνήθως ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ Basiliques constantiniennes ἢ τοι Κωνσταντίνειοι Βασιλικαί.

Αἱ διασημότεραι δ' αὐτῶν ἦσαν ἐν Παλαιᾷ μὲν Ρώμῃ ἐπτὰ, ἡ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἡ τοῦ Ἀγίου Παύλου, ἡ τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου, ἡ τῶν Ἀγίων Μαρκελλίνου καὶ Πέτρου, ἡ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡ τις καὶ Sessorienne ἐκαλεῖτο, ἡ τῆς Ἀγίας Agnès καὶ ἡ τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ἐν δὲ τῇ Νέᾳ Ρώμῃ ἡ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἡ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ἡ τῆς Ἀγίας Δυνάμεως, ἡ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ ἄλλαι, ἡ τῆς Ἀναστάσεως ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει καὶ ἕτεραι ἀλλαχοῦ.

Ἀνεκαινίσθησαν, πρὸς τούτοις, καὶ πλείστοι ἄλλοι ἱεροὶ ναοὶ εἰς διάφορα μέρη. Πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρχον ἐκκλησίαι, αἵτινες εἶχον ἀνεγερθῇ προγενεστέρας, κατὰ διάφορα σχήματα, διότι, ὡς ἐν τῷ Η κεφαλαίῳ εἵπομεν, οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ δὲν ὠκοδομοῦντο τότε κατὰ παραδεδεγμένους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους. Τινὲς τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων εἶχον τὸ σχῆμα κυκλοειδές, ἄλλαι παραλληλόγραμμον, ἕτεραι ἐξάγωνον καὶ ἄλλαι ὀκτάγωνον, ἦσαν δὲ πᾶσαι σχεδὸν κεκαλυμμέναι ὑπὸ λιθοδμήτων θόλων.

Ἀπαντα τὰ ἱερὰ ταῦτα, διαφόρους ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν διωγμῶν ὑποστάντα καταστροφάς, ἀνεκαινίσθησαν κατὰ τὸν ἀρχικὸν περίπου τύπον αὐτῶν.

Δυστυχῶς πάντα τὰ τοιαῦτα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μνημεῖα κατεστράφησαν τέλεον ἔνεκα διαφόρων αἰτιῶν, τὸ τοιοῦτον δ' ἀποτελεῖ σπουδαῖον χάσμα ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ, ἡ τις δὲν δύναται, ἔνεκα τούτου, νὰ καθορίσῃ ἐπ' ἀκριβῶς, τὰς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν καὶ διακόσμησιν αὐτῶν, ἀλλὰ μόνον τὰ σχήματα αὐτῶν γινώσκει.

Τινὰ τῶν σχημάτων τῶν ἐκκλησιῶν ἐκείνων ἐλήφθησαν, μετὰ τινων μεταρρυθμίσεων, ὡς τύπος πολλῶν ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα ἀνεγερθέντων ἱε-

ρῶν ναῶν, οὕτω δέ, παραλλήλως πρὸς τὸν καθαρῶς ρωμαϊκὸν ρυθμόν, ὃν ἠθέλησαν νὰ εἰσαγάγῳσιν ἐν Ἀνατολῇ οἱ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ρώμης μετακληθέντες σοφοὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ἐπιτήδειοι ἐργάται, ἐπεκράτει καὶ ἰδιόρρυθμός τις ἐγχώριος χαρακτήρ, ὅς, σὺν τῷ χρόνῳ, προήγετο καὶ ἐμονιμοποιεῖτο.

Τί δ' ἐν τῷ μεταξύ συνέβαινεν ἐν Παλαιστίνῃ ἔνθα τὸ φῶς τῆς θεογνωσίας ἐξέλαμψε καὶ ἐπετετέλεσθη τὸ μέγα μυστήριον τῆς Ἀπολυτρώσεως;

Ἐπὶ ᾧ, φαίνεται, διὰ τὴν νέαν θρησκείαν ἐποχή τις εἰρήνης, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπομένης περικοπῆς τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (Θ'. 31). «*Αἱ μὲν οὖν ἐκκλησίαι καθ' ὅλης τῆς Ἰουδαίας καὶ Γαλιλαίας καὶ Σαμαρείας εἶχον εἰρήνην, οἰκοδομοῦμεναι καὶ πορευόμεναι τῷ φόβῳ τοῦ Κυρίου καὶ παρακλήσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπληθύνοντο*».

Ἰδίᾳ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει τῆς Ἱερουσαλὴμ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς Χριστὸν πιστευσάντων ἦν μέγας, κατὰ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας, σειρὰ δ' ἐπισκόπων, τρεῖς καὶ πεντήκοντα τὸν ἀριθμόν, μέχρι τῆς πρώτης ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐποίησαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Πόλεως.

Ὁ πρῶτος ἀναλαβὼν τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα ἦν Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφότης, ὃν διεδέχθη Συμεὼν ὁ τοῦ Κλωπᾶ, ἀδελφιδοῦς, ὡς φασι, τοῦ Σωτῆρος καὶ Κυρίου ἡμῶν.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ δευτέρου τούτου Ἐπισκόπου συνέβησαν διάφορα γεγονότα, ὧν ἕνεκεν ἡ Ἱερουσαλὴμ ἠλώθη αὖθις, περὶ τὸ 70ον σωτήριον ἔτος, ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων, ὀδηγούμενων ὑπὸ τοῦ Τίτου. Τότε, φαίνεται, ἀπесύρθησαν οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἱερουσαλὴμ, μετὰ τοῦ ἐπισκόπου

αὐτῶν Συμεῶνος, εἰς τὴν Πέλλαν, πόλιν τῆς Περαιᾶς, ἀλλ' ἐπανακλῦψαντες, μετὰ τὴν τῆς τάξεως ἐπάνοδον, ἀποκατέστησαν ὁριστικῶς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει.

Ἐπὶ ᾧ ἔρχεν ἄρα ἐν Ἱεροσολύμοις κοινότης χριστιανική. Ἡδύναντο ὁμῶς οἱ χριστιανοὶ νὰ τελῶσιν ἀκωλύτως τὰς ἱερουργίας αὐτῶν, ἀφοῦ καὶ ἐν Παλαιστίνῃ, οἱ τῆς νέας θρησκείας ὀπαδοί, τὰς αὐτὰς οἴκας καὶ ἀλ-λαχοῦ, ὑπέστησαν, ἐπὶ μακρόν, κακώσεις;

Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφότης, καταλιθοβοληθεὶς, τὸν μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον. Συμεὼν δ' ὁ τοῦ Κλωπᾶ, ὁ ἐκείνου διάδοχος, εἰς ἡλικίαν ἑκατὸν καὶ εἴκοσιν ἔτων, κατασυκοφαντηθεὶς, ἐπὶ Ἀττικοῦ τοῦ ὑπατικοῦ, καὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας αἰκιζόμενος, μαρτυρικοῖς, ὠσχύτως, στεφάνοις, ἀνῆλθεν εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν.

Καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα δὲ χρόνοις οὐκ ὀλίγα κακὰ κατεργάσαντο κατὰ τῶν τὴν νέαν θρησκείαν πρεσβευόντων οὐ μόνον οἱ Ῥωμαῖοι, ἀλλὰ, περὶ τὸ 132 ἔτος τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰουδαίου ἀρχηγοῦ Βαρχεχωβᾶ ἢ Βαρκωχβᾶ.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ποῦ συνήγοντο οἱ χριστιανοὶ εἰς τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν μυστηρίων;

Ἐκ τῶν Πράξεων ἐπίσης τῶν Ἀποστόλων μανθάνομεν ὅτι ἀφοῦ ὁ Κύριος ἐπήρθη, εἰς τὸν οὐρανὸν πορευόμενος, καὶ νεφέλῃ ὑπέλαβεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, οὗτοι ὑπέστρεψαν εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπὸ ὁδῶν τοῦ καλουμένου Ἑλκιῶνος «καὶ ὅτε εἰσῆλ-» θον, ἀνέβησαν εἰς τὸ ὑπερῶον, οὗ ἦσαν καταμένον-» τες ὅτε Πέτρος καὶ Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης καὶ Ἀν-» δρέας, Φίλιππος καὶ Θωμᾶς, Βαρθολομαῖος καὶ «Ματθαῖος, Ἰάκωβος Ἀλφαίου καὶ Σίμων ὁ Ζηλω-

» τῆς, καὶ Ἰούδας Ἰακώβου· οὗτοι πάντες ἦσαν προσ-
» καρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεή-
σει, σὺν γυναιξὶ καὶ Μαρίᾳ τῇ μητρὶ τοῦ Ἰησοῦ, καὶ
σὺν τοῖς ἀδελφοῖς αὐτοῦ. (Πράξ. Ἀποστ. Α' 13, 14).

Εἰς τὸ ὑπερῶον οὖν προσεκαρτέρουν ὁμοθυμα-
δὸν τῇ προσευχῇ καὶ τῇ δεήσει. Ἀλλὰ τί ἦν τὸ
ὑπερῶον; Ὁ ἱερός Ἐπιφάνιος λέγει ὅτι ὅτε ὁ Ἀ-
δριανὸς εἰσῆλθεν εἰς Ἱεροσόλυμα, εὗρεν ἄπασαν τὴν
πόλιν κατεστραμμένην, πλὴν εὐκρίθμων οἰκιῶν καὶ
τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, οὗ εἰς τὸ ὑπερῶον ἀνέβησαν οἱ
Μαθηταί, ὑποστρέψαντες ἀπὸ τοῦ ὄρους τοῦ Ἑλαιῶ-
νος, μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων τοῦ ἱεροῦ Ἐπιφα-
νίου, συνδυαζομένων πρὸς τὴν λέξιν ὑπερῶον, ἥτις
ἀπαντᾷ, ὡς εἶδομεν, ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀπο-
στόλων, ἐξάγουσιν ὅτι ὑπῆρχε τότε ἐν Ἱεροσολύμοις
ἐκκλησία, ἥτις ἦτο διώροφος καὶ ὅτι οἱ Μαθηταί τοῦ
Κυρίου συνήχθησαν, ἵνα προσευχηθῶσιν, εἰς τὸ ὑπε-
ρῶον αὐτῆς. Ἡ ὑπαρξὶς δὲ τοιαύτης ἐκκλησίας διω-
ρόφου, προσεπιβεβαιουῦται καὶ ὑπὸ τῶν Κατηχήσεων
τοῦ ἱεροῦ Κυρίλλου, λέγοντος ὅτι ἡ μετὰ ταῦτα ἀνοι-
κοδομηθεῖσα ἐκκλησία αὕτη, ἦν διηρημένη, ὡς καὶ ἡ
προγενεστέρα, εἰς δύο ὁρόφους. Σημειωτέον ὅμως ἐν-
ταῦθα ὅτι ἐκ τῶν λέξεων ὑπερῶον καὶ ἀνώγειον καὶ
κατώγειον, ὧν χρῆσις γίνεται, προκειμένου περὶ τῶν
διωρόφων ναῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δὲν πρέπει νὰ ἐν-
νοῇται ὅτι οἱ ναοὶ οὗτοι συνέκειντο ἐξ ὑπογείου ναοῦ
καὶ ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἰσογαίου, ὡς τινες φρονοῦσι, διότι
κατεδείχθη ὅτι κατώγειον ἀπεκαλεῖτο τὸ ἰσόγειον
τοῦ ναοῦ, ὑπερῶον δὲ ἡ ἀνώγειον ὁ ἐπ' αὐτοῦ ὄροφος.

Καὶ ἕτερός τις δὲ χρονογράφος, ὁμιλῶν περὶ
τῆς Σιών, λέγει: «δεξιῶ μέρει, ναὸς ἕτερος θολωτός,

πάνυ σμικρότατος, ἐν τοῖς χρόνοις, ὡς λέγεται, τῶν
Ἀποστόλων ἀνεγερθεὶς».

Ὑπῆρχεν οὖν ἀναμφηρίστως ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει
χριστιανικὸς ναὸς, ὃς ἐσώζετο, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον,
μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ἀνακτήσεως τῆς Ἱερου-
σαλῆμ, ἥτοι μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δ' δεκαετηρίδος
τοῦ 6' αἰῶνος τοῦ χριστιανισμοῦ.

Πῶς δὲ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διετηρήθη ὁ
ναὸς οὗτος, ἀνά μέτον τῶν γενομένων διωγμῶν, τοῦ-
το, ἀληθῶς, ἄπορον τυγχάνει.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ὁμως ἀνάκτησιν
τῶν Ἱεροσολύμων, φαίνεται ὅτι κατηρειπώθη ἡ ἐκ-
κλησία αὕτη καὶ διὰ τοῦτο μνημονεύεται ὡς ἀνοικο-
δομηθεῖσα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

Ὅποιοι δὲ τινες ἦσαν οἱ εὐκτήριοι τῶν χριστια-
νῶν οἴκοι ἐν Παλαιστίνῃ ἐν γένει μέχρι τῆς ὑπὸ τῆς
Ἀγίας Ἐλένης ἀνεγέρσεως ἱερῶν ναῶν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γῇ;

Οἱ πλείστοι τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιο-
λογίαν ἀσχολουμένων συμφωνοῦσι τῇ γνώμῃ ὅτι
ὑπῆρχον ἐν Παλαιστίνῃ ναοί, οἵτινες ὁμως δὲν ἦσαν
οἰκοδομήματα, ἔχοντα τὸν τύπον διάφορον τοῦ τῶν
ἄλλων οἰκοδομῶν, ἀλλ' ἀπετελοῦντο ἐξ αἰθουσῶν,
καταλλήλως διὰ τὴν ἐκκλησίαν, ἥτοι τὴν συνέλευσιν
τῶν πιστῶν, διακεκοσμημένων, αὗται δ' ἦσαν φαίνε-
ται, τὰ λεγόμενα oratorium. Ὁ Charles Texier,
πλατύτερον τὸ θέμα τοῦτο πραγματευόμενος, κα-
ταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ ὡς ναοὶ χρησι-
μοῦσιν αἰθουσαι ἐκείναι ἦσαν τετράγωνοι, καὶ ἐκα-
λύπτοντο ὑπὸ θόλου τοιούτου, ὃς προσέδιδεν αὐταῖς
τὸ σχῆμα κιβωτοῦ, προσομοίαν δὲ ταῖς οἰκοδομαῖς
ταύταις εὐρίσκει τὴν πρόσοψιν τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ
τοῦ Ἀγίου Μάρκου. Ἡ ἰδέα δ' αὕτη συμφωνεῖ καὶ

πρὸς τὸ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς ἐδόκιμον: «Πρῶτον μὲν ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης, ὅστις ἔοικε νηὶ», μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ἐνταῦθα ὁ οἶκος, ἦτοι ὁ ναός, ὀρίζεται «ἐπιμήκης» καὶ οὐχὶ τετράγωνος. Σημειωτέον δ' ὅτι, καὶ ἀλληγορικῶς, ἡ ἐκκλησία νηὶ παρεικάζεται ἀνέκαθεν.

Ὅπως δὴ ποτε, ὑπῆρχον τότε ναοὶ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γῇ. ἀμφίβολον ὅμως τυγχάνει ἂν, μέχρι τοῦ ὁριστικοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐδύναντο οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις καί, ἐν γένει, ἐν Παλαιστίνῃ χριστιανοὶ νὰ συνάγονται ἐν αὐτοῖς ἀκωλύτως καὶ νὰ τελῶσιν ἀνενοχλήτως τὰς ἱερὰς αὐτῶν μυσταγωγίας.

Ἰστορεῖται ὅτι οἱ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει χριστιανοί, μαθόντες ἐκ παραδόσεως ποῦ ἔκειτο ὁ ἱερός τόπος τοῦ Γολγοθᾶ, ὃς κατεχώσθη καὶ ἄρχντος ἐγένετο κατὰ τὰς ἐν διαφόροις ἐποχαῖς ἐπισυμβάσας καταστροφὰς τῆς Ἱερουσαλὴμ, μετέβκινον εἰς αὐτὸν καὶ προσεκύουν.

Ἄλλ' ὁ Ἀδριανός, ἀφοῦ κατέβαλε τὴν νέαν τῶν Ἰουδαίων στάσιν καὶ ἀνέκτησε τὴν Ἱερουσαλὴμ, ἵνα ἐμποδίσῃ τοὺς χριστιανούς ἀπὸ τοῦ νὰ μεταβαίνωσιν εἰς προσκύνησιν τῶν ἱερῶν τόπων τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, γῆν πολλὴν συμφορῆσας ἐπὶ τοῦ Θεοδέγμονος Ἰάφου, ἔστησε ναὸν καὶ ἄγαλμα Ἀφροδίτης, κατὰ τὸν Εὐσέβιον. Τοῦτο ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ Σωκράτους τοῦ σχολαστικοῦ, λέγοντος ἐν κεφ. ιζ' τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ ἱστορίας: «Ἡ τοῦ βασιλέως μήτηρ Ἑλένη τὸ τοῦ Χριστοῦ μνημεῖον ἔνθα ταφείς ἀνέστη, σπουδαίως ἐζήτηι, καὶ δυσχερῶς μὲν, σὺν Θεῷ δέ, εὕρισκει. Τίς δὲ ἡ αἰτία τῆς δυσχερείας διὰ βραχέων ἐρῶ. Ὅτι οἱ μὲν τὰ τοῦ Χριστοῦ φρονοῦντες, μετὰ τὸν καιρὸν τοῦ πάθους, ἐτίμων τὸ μνημεῖον, οἱ δὲ φεύγοντες τὰ τοῦ

Χριστοῦ, χώσαντες τὸν τόπον, Ἀφροδίτης κατ' αὐτοῦ ναὸν κατασκευάσαντες, ἐπέστησαν ἄγαλμα, μὴ ποιοῦντες μνημεῖον τοῦ τόπου. ... Καθελούσα οὖν τὸ ξύκνον καὶ τὸν τόπον ἐκχώσασα ...» Τὸ τοιοῦτον μαρτυρεῖ καὶ ὁ Μοναχὸς Ἀλέξανδρος, λέγων: «Μαθόντες δ' ἐκ παραδόσεως οἱ πιστοὶ τὸν τόπον τοῦ Ἀγίου Γολγοθᾶ, κεχωσμένον ἔτι καὶ ἀφανῆ τυγχάνοντα (ἐν τοῖς ἐρειπίοις βεβαίως τῆς ὑπὸ Τίτου ἀλώσεως τῆς πόλεως), ἐρχόμενοι καθ' ἡμέραν, σεβασμῶς προσεκύουν, ὅπερ θεωροῦντες οἱ εἰδωλολάτραι τοῦ Διαβόλου ὑποβελόντος αὐτοῖς, ὠκοδόμησαν ἐκεῖσε ναὸν τῷ ἀγάλματι τῆς ἀκαθάρτου δαίμονος Ἀφροδίτης». Πατρολ. 87.

Ἐπραττε δὲ ταῦτα ὁ Ἀδριανός, φαίνεται, πρὶν ἢ μεταβῇ εἰς τὴν τῆς Ἀθηνᾶς πόλιν καὶ ὑποχάλασῃ, ὡς ἱστορεῖται, τὴν κατὰ τῶν χριστιανῶν μανίαν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀναγνώτεως τῶν ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας γλαφυρῶν ἀπολογιῶν τοῦ Κοδράτου καὶ τοῦ Ἀριστείδου.

Ὅπως δὴ ποτε, τὸ βέβαιον τοῦτο συμβᾶν καὶ ἄλλα συναφῇ τούτῳ γεγονότα δὲν συμβάλλουσιν εἰς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης ὅτι καθ' ὅλον τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, ὅπερ διέρρευσε μέχρι τοῦ ὁριστικοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ θριάμβου, διετήρουν ἀνενοχλήτως οἱ χριστιανοὶ τοὺς ναοὺς αὐτῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ ὅτι ἐν αὐτοῖς συνήγοντο ἀκωλύτως.

Ἡ θέσις τῶν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Γῇ τὴν νέαν θρησκείαν ἀσπασαμένων, ἦν ἡ αὐτὴ οἷα καὶ ἡ τῶν ἀπανταχοῦ τοιούτων, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, τοιαύτη δ' ἦν καὶ ἡ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνεκλήθη ἡ ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος.

Τῆς συνόδου ταύτης μετέσχε καὶ ὁ τότε Ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων Μακάριος, ὃς συνδιελέχθη, πιθανῶς, μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ παρισταμένου Μ. Κωνσταντίνου καὶ περὶ τῆς θέσεως, ἐν ἣ διέκειντο τὰ κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ποιμαινομένην Ἐκκλησίαν.

Τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἔτος, ἦτοι τὸ 326, ἡ Βασιλομήτωρ Ἑλένη, καίπερ ὕγδοηκεν τοῦτις, περίπου, τὴν ἡλικίαν, ἀπεδήμησεν εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν διὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Φθάσασα εἰς Καισάρειαν, παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν καὶ ἀνήγειρεν, ὡς λέγουσι, τὴν Μονὴν τοῦ Ταξιάρχου, ἐκτελοῦσα προσταγὴν, ἣν ἔλαβε, κατ' ὄναρ, παρὰ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ἐξ ακολουθήσασα τὴν πορείαν αὐτῆς, ἀφίκετο, ἐπὶ τέλους, εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν, κατὰ τὴν ἐν αὐτῇ δὲ διαμονὴν αὐτῆς, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναγκάλυσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων τῆς σταυρώσεως, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν Ἀγίων τόπων τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος καὶ ἀνήγειρε περιλάμπρους καὶ περιφανεῖς ναοὺς εἰς διάφορα μέρη.

Ἡ θεοσεβὴς Ἑλένη, ὠκοδόμησε, κατὰ Νικηφόρον τὸν Κάλлистον, τὸν ἐν Γεθσημανῇ ἱερὸν ναὸν τῆς Θεομήτορος, ὅστις, συγκείμενος ἐκ δύο ναῶν, ἀνωγείου καὶ κατωγείου, ἀμφοτέρων κυκλοειδῶν (rotundus), κατεστράφη, κατὰ τὰς πιθανωτέρας γνώμας, περὶ τὸν ια' αἰῶνα.

Ἄλλος μεγαλοπρεπὴς ναὸς, ὑπὸ τῆς Ἀγίας Ἑλένης ἀνεγερθεὶς, ἐστὶν ὁ ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἑλαιῶν, ὅστις ἐκαλεῖτο Βασιλικὴ τῆς Ἀναλήψεως, κατεστράφη δ' ὑπὸ τῶν Περσῶν.

Ἀνήγειρε, πρὸς τούτοις, καὶ ἐπὶ τοῦ Θαβωρίου ὄρους ἱερὸν ναόν, συντηρούμενον διὰ πολλῶν χρημάτων,

ἢ ἡ ἰδία κατεβάρλετο, κατὰ τὸν αὐτὸν Νικηφόρον τὸν Κάλлистον, ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, περικαλλῇ Ἐκκλησίαν, κατακοσμηθεῖσαν διὰ πολυτίμων κειμηλίων, καὶ πολλοὺς ἄλλους ναοὺς ὠκοδόμησε, μεθ' ὃ ἐπανεκάμφεν εἰς Νέαν Ρώμην.

Τὸ ἔργον τῆς σεβασμίας Ἑλένης συμπληρῶν καὶ τὸν τῆς Ἀγίας Ἀναστάσεως τόπον, ἄδοξον καὶ ἀφανῆ ὄντα, ἔνδοξον καὶ σεπτὸν καταστήσαι βουλόμενος ὁ υἱὸς αὐτῆς, διέταξε νὰ οἰκοδομηθῇ ἐκεῖ ναὸς μεγαλοπρεπής. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ τούτου διήρκεσεν ἐπὶ δέκα ἔτη, ἀρξαμένη τῷ 326 καὶ περατωθεῖσα τῷ 336, ἦτο δὲ κυκλοειδὲς τὸ σχῆμα τοῦ κυρίως ναοῦ.

Ὁ σήμερον ὁμοῦς ὑπάρχων ναὸς τῆς Ἀναστάσεως, δὲν εἶναι ὁ τότε ἀνεγερθεὶς.

Ὁ ἀρχαῖος ἐκεῖνος ναὸς κατεστράφη τῷ 614 ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἀνακατασκευάσθη περὶ τὸ 626 ὑπὸ τοῦ Μοδέστου, ἡγουμένου τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Θεοδοσίου, ὑπέστη νέας καταστροφὰς μετὰ ταῦτα, ἀνεκαινίσθη κατὰ τὸν ια' αἰῶνα ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων Ρωμανοῦ τοῦ Ἀργυροπούλου, Μιχαήλ τοῦ Παφλαγῶνος καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐπεσκευάσθη εἴτα τετράκις, ἦτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ιβ' αἰῶνος ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, κατὰ τὸ 1545, κατὰ τὸ 1608, καὶ ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Χρυσάνθου περὶ τὸ 1720, ἀνεκαινίσθη δ' αὖθις περὶ τὸ 1810.

Ἐκ τῆς, κατ' ἀναγκάιν παρέβασιν, περιληπτικῆς ταύτης ἀφηγήσεως, καταδείκνυται ὅτι ὁ τῆς σήμερον ἱερὸς ναὸς τῆς Ἀναστάσεως δὲν εἶναι, ὡς προεῖρηται, ὁ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς. Περιγραφὴ δ' ἐντελής τοῦ τὸ πρῶτον ἀνεγερθέντος

ναοῦ δὲν παρέχεται ἡμῖν οὔτε ὑπὸ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, ὅστις ἀσαφὲς μόνον καὶ ἀτελεῖς εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ δίδωσιν, οὔτε ὑπὸ τῶν περιηγητῶν, οἵτινες ἐπεσκέψαντο αὐτὸν ἅμα τῇ ἀποπερατώσει τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ ἢ κατὰ τὸν ε' καὶ στ' αἰῶνα.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐν ἔτει 1877 ἐκδοθέντος Προσκυνηταρίου τῆς Ἀγίας Γῆς, τὰς διαφόρους ὑπὸ πολλῶν, οὕτως, ἀτελῶς γενομένας περιγραφὰς μελετήτας καὶ ταύτας παραλληλίσας, βοηθούμενος δὲ καὶ ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ἀνεπλήρωσέ πως τὰς τῶν ἄλλων ἐλλείψεις καὶ περιγράφει τὸν ἀρχαῖον ναὸν ὡς ἑξῆς:

«Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα συνέκειτο, α'. ἐκ τοῦ πρὸς δυσμᾶς ἡμισφαρίου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ἦν τὸ ἅγιον Μνῆμα, περιστοιχιζόμενον ὑπὸ δώδεκα κιόνων. β'. ἐκ τῆς πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ κειμένης Βασιλικῆς, ἣτις ἦν πεντάχωρος καὶ περιελάμβανε τὸν Γολγοθῆν. γ'. ἐκ τῆς αὐλῆς καὶ δ'. ἐκ τῶν προπυλαίων. Αἱ κυριώτεραι τοῦ ναοῦ πύλαι ἔκειντο πρὸς ἀνατολὰς· ὁ εἰς αὐτὸν εἰσερχόμενος ἀπῆντι ἐν πρώτοις τὰ προπύλαια, αἵτινα, ὡς ἐκ τῶν σήμερον σωζομένων λειψάνων ἐξάγεται, ἔκειντο παρὰ τὸ σημερινὸν Χανουζζέτ. Εἰς τὰ μεγαλοπρεπῆ ταῦτα προπύλαια ἀνέβαινον ἀνεντιρρήτως διὰ τινων βιβλίδων, ὅπου ὑπῆρχον τρεῖς ἀναμφιβόλως πύλαι· διὰ τῶν πυλῶν τούτων εἰσῆρχοντο εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ναοῦ, ἣτις κατεῖχεν ὅλην τὴν αὐλὴν τοῦ σημερινοῦ μοναστηρίου τῶν Χαμπεσιῶν. Κίονες καὶ στοαὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἐκτεινόμεναι καὶ ἀνταποκρινόμεναι πρὸς τὰς τρεῖς ἀνατολικὰς τῆς Βασιλικῆς πύλας, ἐκόσμουσαν τὴν αὐλὴν ταύτην καὶ συνήρπυζον τὸν εἰσερχόμενον ὡς ἐκ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς καὶ λαμπρότητός των. Τὸ ἕδαφος

ἦν ἐστρωμένον διὰ λευκοτάτων μαρμάρων, εἰς δὲ τὰ δεξιὰ τῆς αὐλῆς ταύτης, (πιθανώτατα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει σήμερον ἐν τῷ μοναστηρίῳ τῶν Χαμπεσιῶν μία ἐλαία] μεταξὺ τῶν στοῶν τοῦ περιστυλίου, ἦν κλίμαξ, δι' ἧς κατέβαινον εἰς τὸ σπήλαιον τῆς εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ. Μετὰ τὴν αὐλὴν ταύτην ἤρχοντο αἱ τρεῖς ἀνατολικαὶ τῆς Βασιλικῆς πύλαι. Ἐνταῦθα δὲ εἰσερχόμενός τις ἔβλεπε τῷ ὄντι ὑπερφυῆς τι χρῆμα καλλονῆς τεχνητῆς ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Ἡ στέγη ἦν διὰ φατνωμάτων ἀπηρτισμένη, αἵτινα, ὡς τι μέγα πέλαγος, καθ' ὅλης τῆς Βασιλικῆς διὰ τῶν πρὸς ἀλλήλας συμπλοκῶν εὐρυνόμενα, ἐποίουν τὸν ναὸν νὰ ἐξαστράπτῃ ὡς διὰ μαρμαρυγῶν φωτός. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἐξετείνοντο αἱ ἀνώγειοι καὶ κατώγειοι παραστάδες, τῶν ὁποίων οἱ ὄροφοι ἦσαν διὰ χρυσοῦ πεποικιλμένοι. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον καὶ καταντικρὺ τῆς Βασιλικῆς ἦν τὸ κεφάλαιον τοῦ παντός, τὸ ἡμισφαίριον, μέγας δηλονότι ἡμισφαιρικός περίβολος ἐκ δώδεκα κολοσσικῶν κιόνων συγκείμενος, εἰς ἅπειρον ὕψος ἡρμένος καὶ ἔχων ἐν τῷ μέσῳ τὸ ἅγιον Μνῆμα, ὅπερ, ὡς πρωτότυπον ὅλων τῶν ἐπὶ γῆς θυσιαστηρίων, ἐχρησίμευεν ἀντὶ ἁγίας Τραπέζης.

Ἡ ἰδιόζουσα αὕτη μορφή τοῦ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθέντος ναοῦ καὶ τὸ ἰδιόρρυθμον αὐτῆς ἀπέναντι τῶν ἀξιώσεων τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, προῆλθε τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους, ἐν ᾧ ἔκειτο τό τε Ἅγιον Μνῆμα καὶ ὁ Γολγοθῆς. Παρὰ τὴν γενικῶς παραδεδεγμένην συνήθειαν τοῦ νὰ διευθύνωνται οἱ ναοὶ ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, αἱ μὲν πύλαι δηλ. αὐτῶν νὰ κείνται πρὸς δυσμᾶς, τὸ δὲ θυσιαστήριον πρὸς ἀνατολὰς, ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως διευθύνετο τὸναντίον ἀπ' ἀνα-

τολῶν πρὸς δυσμὰς. Τὸ Ἅγιον Μνῆμα, ὡς τὸ ἱερώτερον καὶ κυριώτερον τοῦ Ναοῦ μέρος, ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ θυσιαστηρίου· ἐὰν ὅμως ἔπρεπε νὰ καίε-
χη τὴν ἀνατολικὴν τοῦ ναοῦ ἄκρην, ἦν ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθῇ τὸ οἰκοδόμημα πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἁγίου Μνήματος· ὅπερ διὰ τε τὸ ὕψος καὶ τὴν ποιότητα τοῦ πρὸς δυσμὰς ἐδάφους ἦν σχεδὸν ἀδύνατον. Οἱ ἀρχιτέκτονες λοιπὸν οὐδὲν ἄλλο ἠδύναντο νὰ πράξω-
σιν, εἰμὴ νὰ δώσωσι τὴν ἀνωτέρω περιγραφείσαν μορφήν, καθ' ἣν ὁ ναὸς διηυθύνετο ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς».

Τοιοῦτον φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὅπερ ἐπὶ τρεῖς μόνον αἰῶνας διετηρήθη ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀκεραιότητι καὶ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ.

Καὶ λέγεται μὲν ἐν τῇ ἀνωτέρω περιγραφῇ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀναστάσεως διηυθύνετο ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, πρὸς τὴν γενικῶς πρὸς ἀνατολὰς συνήθειαν τοῦ νὰ διευθύνωνται οἱ ναοὶ ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Καθὰ ὅμως καὶ ὁ André Pératé ἀναφέρει ἐν τῷ περὶ χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας συγγράμματι αὐτοῦ, ἡ συνήθεια αὕτη τοῦ νὰ διευθύνωνται πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ δυσμῶν οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ δὲν ἦτο ἀπολύτως πρὸς ἀνατολὰς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἡ Βασιλική, ἣτις ἀνηγέρθη ἐν Nole, πόλει τῆς Ἰταλίας, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Caserte, ἀντὶ νὰ διευθύνηται ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸν τάφον τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου. Γνωρίζομεν δὲ πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ἐν Γαλατίᾳ, ἡ διευθύνσις τῶν Βασιλικῶν ἦτο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς. Ἐναὐτῇ δὲ τῇ παλαιᾷ Ρώμῃ, εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου ἐδόθη διευ-

θύνσις πρὸς νότον, εἰς τοὺς τῆς Sainte-Marie du Peuple καὶ Sainte Marie aimonti, πρὸς βορρᾶν, καὶ εἰς τοὺς τῆς Sainte Marie Majeure, τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος καὶ τῆς Sainte Praxède, πρὸς δυσμὰς, ἐνῶ εἰς ἐτέρους ἐδόθη διευθύνσις ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Λέγουσι δ' ὅτι ἐν ταῖς ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς διευθυνομέναις ἐκκλησίαις, ἡ ἀγία Τράπεζα ἐτοποθετεῖτο ἐν τῷ μέσῳ, καὶ τοῦτο ἵνα ὁ ἱερουργῶν ἱερεὺς στρέφῃ τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πρὸς τὸ ἐκκλησιαζόμενον πλῆθος, ἥτοι πρὸς ἀνατολὰς. Τὸ οὕτω λεγόμενον ὅμως δὲν εἶναι βέβαιον, καθόσον ἐν ἀπάσαις ταῖς πρώταις Βασιλικαῖς καὶ ἐν γένει ταῖς ἀρχαίαις ἐκκλησίαις τὸ θυσιαστήριον ἐτοποθετεῖτο, συνήθως, ἐν τῷ μέσῳ, οἷα δὴ ποτε καὶ ἦν ἡ διευθύνσις αὐτῶν, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατωτέρω περιγραφὴ τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ.

Ταῦτα πρὸς ἀπορίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διευθύνσιν τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν. Ἡ ἐν λόγῳ συνήθεια τοῦ διδόναι ταῖς ἐκκλησίαις διευθύνσιν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς προτέλαβε βραδύτερον μόνον τὸ κύρος ἀπαρχαϊκῆς συστήματος.

Ἀνηγέρθησαν πρὸς τούτοις, κατὰ τὴν προλεχθεῖσαν ἐποχὴν, ἐν Παλαιστίνῃ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἱεροὶ ναοί. Ἐκ τῶν διασημοτέρων ἦν καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Βηθλεέμ, ἣτις ὡς δοκίμηται κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν, ἀλλὰ μετὰ σταυροειδοῦς σχήματος.

Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τῆς γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος ὑπὸ τῆς Ἀγίας Ἐλένης, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται, ἀνεγερθεῖσα περικαλλὴς ἐκκλησία, ἐτιμῆθη ὑπὸ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς διὰ βρασιλικῶν ἀναθημάτων ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων, ἀλλὰ, μετὰ δύο αἰῶνας, ἐκρημνίσθη, κελεύσει τοῦ Ἰουστινιανοῦ, βουληθέντος ν' ἀνοικοδομηθῇ ἐπὶ τὸν τόπον αὐτῆς και-

νουργῇ ναόν, ὑπερβάλλοντα, κατὰ τὴν ὡραιότητα, πάσας τὰς ἐν Ἱεροσολύμοις ἄλλας ἐκκλησίας.

Ἦσαύτως εἰς διάφορα ἄλλα μέρη ἀνηγέρθησαν ὑπὸ διαφόρων ἐκκλησίαι.

Ἰδοὺ πῶς ὁ ἐν Τύρῳ οἰκοδομηθεὶς ναὸς περιγράφεται ἐν τῷ παρ' Εὐσεβίου πανηγυρικῷ, τῷ προσπεφωνημένῳ Πυχλίνῳ, Τυρίων ἐπισκόπῳ: «... ταύτῃ δ' οὖν πολὺ μείζονα τὸν χώρον ἅπαντα περιλαβὼν, (ὁ τὸν ναὸν ἐγείρας), τὸν μὲν ἔξωθεν ὠχυροῦτο περιβόλον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσματι, ὡς ἂν ἀσφαλέστατον εἴη τοῦ παντὸς ἔρκος· πρόπυλον δὲ μέγα καὶ εἰς ὕψος ἐπηρμένον πρὸς αὐτὰς ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτίνας ἀναπετάσας, ἥδη καὶ τοῖς μακρὰν περιβόλων ἔξω ἱερῶν ἐστῶσι τῆς τῶν ἔνδον παρέσχευεν ἀφθονίαν θέας... εἴσω δὲ παρελθόντι πυλῶν, οὐκ εὐθύς ἐφῆκεν ἀνάγκοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον ἐπιβαίνειν ἀγίων, διπλαβὼν δὲ πλείστον ὅσον τὸ μεταξὺ τοῦ τε νεῶ καὶ τῶν πρώτων εἰσόδων, τέτταρσι μὲν πέριξ ἐγκαρσίοις κατεκόσμησε στοαῖς, εἰς τετράγωνόν τι σχῆμα περιφράξας τὸν τόπον, κίοσι πανταχόθεν ἐπαιρομέναις, ὧν τὰ μέσχα διφράγμωσι τοῖς ἀπὸ ξύλου δικτιωτοῖς εἰς τὸ σύμμετρον ἤκουσι μήκους περικλείσας, μέσον αἴθριον ἠφίει εἰς τὴν τοῦ οὐρανοῦ κέτοψιν, λαμπρὸν καὶ ταῖς τοῦ φωτὸς ἀκτῖσιν ἀνειμένον ἀέρα παρέχον· ἱερῶν δ' ἐνταῦθα καθαρσίων ἐτίθει σύμβολα, κρήνας ἀντικρυς εἰς πρόσωπον ἐπισκευάζων τοῦ νεῶ, πολλῶ τῷ χεῦματι τοῦ νήματος τοῖς περιβόλων ἱερῶν ἐπὶ τὰ ἔσω προΐουσι τὴν ἀπόρρυψιν παρεχομένης· καὶ πρώτη μὲν εἰσιόντων αὕτη διατριβή, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαίαν τῷ παντί, τοῖς τε τῶν πρώτων εἰσπαγῶν ἔτι δεομένοις κατὰλληλον τὴν μονὴν παρεχομένη· ἀλλὰ γὰρ καὶ τὴν τούτων θέαν παρὰ μειψάμενος,

πλείοσιν ἔτι μᾶλλον τοῖς ἐνδοτάτω προπύλοις τὰς ἐπὶ τὸν νεῶν παρόδους ἀναπεπταμένας ἐποίει, ὑπὸ μὲν ταῖς ἡλίου βολαῖς αὐθις τρεῖς πύλας ὑφ' ἐν καταθείς πλευρόν, ὧν τὸ πολὺ τὰς παρ' ἐκάτερα μεγέθει τε καὶ πλάτει πλεονεκτεῖν τῇ μέσῃ χαρισάμενος, παραπήγμασί τε χαλκοῦ σιδηροδέτοις καὶ ποικίλμασιν ἀναγλύφοις διαφερόντως αὐτὴν φαιδρύνας, ὡς ἂν βασιλίδι ταύτῃ τοὺς δορυφόρους ὑπέζευξε· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ταῖς παρ' ἐκάτερα τοῦ πικνὸς νεῶ στοαῖς τὸν τῶν προπύλων ἀριθμὸν διατάξας, ἄνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλῳ πλείονι φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπενόει, ταῖς ἀπὸ ξύλου λεπτοουργίαις καὶ τὸν περὶ αὐτὰς κόσμον καταποικίλλων· τὸν δὲ βασιλείον οἶκον πλουσιωτέrais ἥδη καὶ δαψιλέσι ταῖς ὕλαις ὠχύρου, ἀφθόνῳ φιλοτιμίᾳ τῶν ἀναλωμάτων χρώμενος... ἀλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὸν νεῶν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν, καὶ προσέτι βήθροισιν ἐν τάξει τοῖς καθόλου κατὰ τὸ πρέπον κοσμήτας, ἐφ' ἅπασί τε τὸ τῶν ἀγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θεῖς, αὐθις καὶ τὰδε, ὡς ἂν εἴη τοῖς πολλοῖς ἄβυσσος, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφραττε δικτύοις, εἰς ἄκρον ἐντέχνου λεπτοουργίας ἐξησκημένοις, ὡς θαυμάσιον τοῖς ὁρῶσι παρέχειν τὴν θέαν· ἀλλ' οὐδὲ τοῦδαφος ἄρα εἰς ἀμελὲς ἔκειτο αὐτῷ· καὶ τόδε γοῦν λίθῳ μαρμαρῶ εὐμύλα κόσμῳ παντὶ λαμπρύνας, ἥδη λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὰ ἐκτὸς τοῦ νεῶ μετῆει, ἐξέδρας καὶ οἶκους τοὺς παρ' ἐκάτερα μεγίστους ἐπισκευάζων εὐτέχνως, ἐπὶ ταύτων εἰς πλευρὰν τῷ βασιλείῳ συνεζευγμένους καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς ἠνωμένους.» (Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. Χ).

Πανταχοῦ δὲ παιδραὶ διεξήγοντο ἑορταὶ ἐπὶ τοῖς

ἐγκαινίοις νεοδημάτων ναῶν καί, ὡς ὁ αὐτὸς Εὐσέβιος λέγει, «τὸ πᾶσιν εὐκταῖον ἡμῖν καὶ ποθούμενον συννεκροτεῖτο θέαμα, ἐγκαινίων ἑορταὶ κατὰ πόλεις καὶ τῶν ἄρτι νεοπαγῶν προσευκτηρίων ἀφιερώσεις».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι καὶ κατὰ τὸν δ' αἰῶνα ἡ ἀνέγερσις τῶν χριστιανικῶν ναῶν δὲν ἐγένετο καθ' ὁμοιόμορφον καὶ γενικῶς παραδεδεγμένην ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν.

Ὁ ἐπικρατέστερος τύπος ἦν, ὡς εἴπομεν, ὁ τῶν Βασιλικῶν. Ἀλλ' εἶδομεν ὅτι πλὴν τῶν ἀκριβῶς ἢ περιπίου κατὰ τὸν προτιμώμενον τοῦτον τύπον ἀνεγερθέντων ἱερῶν ναῶν, ὑπῆρχον καὶ πλείτται ἄλλαι ἐκκλησίαι διαφόρων σχημάτων.

Ἀλλὰ μὲν τῶν σχημάτων τούτων ἦσαν παραλληλόγραμμα, ἕτερα ἐξάγωνα ἢ καὶ ὀκτάγωνα, τὰ ἄλλως ὀκτώγωνα κυλούμενα ἄλλα κυκλοειδῆ καὶ ἕτερα κυλινδροειδῆ (rotundus), ὑπῆρχον, δ' ὡς εἶδομεν, καὶ διώροφοι ἐκκλησίαι.

Μολονότι δ' ἐκκλησίαι, κατὰ τοιαῦτα περίπου σχήματα, εἶχον ἀνεγερθῆ καὶ πρὸ τοῦ δ' αἰῶνος, οὐδὲν ἥττον ὁ Texier καὶ ἄλλοι, περὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων τῆς Κωνσταντινείου τέχνης ἀσχοληθέντες, διακτείνονται ὅτι καὶ τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ τὸ κυκλοειδές ὡς καὶ τὸ κυλινδροειδές εἰσὶν ἐπινοήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ὅτι τὸ Πάνθειον τῆς Ρώμης καὶ τὰ εἰς τὴν Ἑστίαν ἐν Portumne καθιερωμένα ἱερά ἐνέπνευσαν κυρίως τὴν ἰδέαν τῆς ἀνεγέρσεως ναῶν κατὰ τὰ σχήματα ταῦτα.

Ἡ πρώτη, λέγουσιν, ἐκκλησία κατὰ σχῆμα ὀκτάγωνον, ἀνηγέρθη ἐν Ἀντιοχείᾳ. Ἡ οἰκοδομὴ αὐτῆς ἤρξατο ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἀπεπερατώθη ὁμῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Κων-

σταντίου. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνεχαράχθη ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῆς ἡ ἐπομένη ἐπιγραφή:

«Χριστῷ Κωνσταντίνος ἐπέραστον οἶκον ἔτευξεν

»Οὐρανίαις ἀψῖσι πανείκελα παμφανόωντα

»Κωνσταντίνου ἄνακτος ὑποδρήσσοντος ἐφετραῖς.

»Γοργόνιος δὲ κόμης θαλαμηπόλον ἔργον ὕφανε».

Ὁμοίαν ταύτῃ Ἐκκλησίαν ἀνήγειρε καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐν ἔτει 374.

Τὸ δὲ σχῆμα τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἐχρησίμευτε, λέγουσιν, ὡς ὑπόδειγμα τοῦ κυκλοειδοῦς τύπου, καθ' ὃν καὶ ἄλλοι ναοί, μετὰ ταῦτα, ἀνηγέρθησαν.

Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο, τὸ κυκλοειδές, ὠκοδομοῦντο ἔκτοτε, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, καὶ τὰ βαπτιστήρια, ἃτινα ἐνίοτε ἦσαν ἴδιοι ναοί, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, συνήθως, τιμώμενοι. Ἐφερον δὲ τὰ τοιαῦτα βαπτιστήρια, τὸ πάλαι, καὶ τὸ ὄνομα φωτιστήρια, loca illuminationis, ὅταν εἶχον τὰς συνήθεις διαστάσεις, ἡμέγα φωτιστήριον, magnum illuminatorium, ὅταν αἱ διαστάσεις αὐτῶν ἦσαν εὐρύτεραι. Ὅσῳ δὲ τὰ βαπτιστήρια ἦσαν, ὡς εἴρηται, ἴδιοι ναοί, ἐκτὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνεγειρόμενα, ἢ χωρίζουσα αὐτὰ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπόστασις ἦν πάντοτε μικρά, εἰς ἐνδειξιν τοῦ ὅτι τὸ βάπτισμα, ὅπερ καὶ φώτισμα, illuminatio, ἐκαλεῖτο, ἐν σχέσει πρὸς τὸ θεῖον φῶς, ὅπερ ἐφώτιζε τὴν διάνοιαν τοῦ βαπτιζομένου, ἦν ἡ θύρα, οὕτως εἰπεῖν, ἢ τὸν νεοφώτιστον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ εἰσαγάγουσα. Περὶ τῶν βαπτιστηρίων παρέχουσι λεπτομερεῖς πληροφορίες ὁ Visconti (Observ. eccles.), ὁ Du Cange, ὁ Bingham (origin. et antip. eccl.) καὶ ἄλλοι.

Ὡς οὖν βλέπομεν, ὁ τύπος τῆς οἰκοδομῆς τῶν

χριστιανικῶν ναῶν ἐποίκιλλε καὶ κατὰ τὴν ἐπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐποχὴν. Αἱ περιπέτειαι δὲ τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν ἔπαυσαν οὐδ' ἐπὶ τῶν διὰ δόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Πρὸς στιγμὴν, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου (379—395), παρετηρήθη τάσις τις εἰς ἐπαναγωγὴν τῶν κανόνων τῆς καθαρῶς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ ἀνεχαιτίσθη μὲν ἡ τοιαύτη τάσις, οὐχ ἥττον ἢ χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπέστη τότε νέας μεταβολὰς ἐν Συρίᾳ. Αἱ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἀνεγειρόμεναι ἐκκλησίαι, διετῆρουν μὲν, ἐν μέρει, τὸ σχῆμα τῶν Βασιλικῶν, ἐπληρέχθησαν ὁμῶς εἰς αὐτὰς μεταρρυθμίσεις, αἵτινες ἦσαν αὐτόχρημα νεωτερισμοί, τὸ πρῶτον αὐτόθι ἀναφανέντες. Τὰ ἔργα τοῦ de Vogüé (architecture civ. et relig. de la Syrie centrale du IV au VII siècle) διαλευκαίνουσιν ἀρκούντως τὸ ζήτημα τοῦτο.

Ἦσάυτως δὲ καὶ ἐν Εὐρώπῃ τὸ αὐτὸ ἐπεκράτησε πνεῦμα τῶν νεωτερισμῶν. Οἱ ἀρχιτέκτονες ἡμιλλῶντο πρὸς ἀλλήλους ἐν τῇ ἐπινοήσει νεωτεριστικῶν σχεδίων καὶ συνδυασμῶν, ἔρρεπον δ' εἰς ἀπύστους τῶν σχημάτων τῆς οἰκοδομικῆς μεταβολῆς, δι' ὧν ἐφρόνουν ὅτι θὰ ἐτελειοποιοῦν τῆς ἐποχῆς τὴν τέχνην.

Ἡ κατάστασις αὕτη διήρκεσε μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527—565) ὁπότε πλέον ἡ τέχνη, βοηθουμένη καὶ ὑπὸ τοῦ ὁσημέραι προαγομένου καὶ μονιμοποιουμένου ἐπιχωριάζοντος ἰδιορρυθμοῦ ἀνατολικοῦ χαρακτῆρος, ἐξῆλθε τοῦ μακροῦ σταδίου τῆς μορφώσεως, ὅπερ διέτρεξεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, καὶ ἀνεδείχθη ὀριστικῶς μεμορφωμένος ὁ βυζαντινὸς λεγόμενος ρυθμός, περὶ οὗ θέλομεν διαλλάβει ἐν τῷ ἀκολουθῶν κεφαλalaίῳ.

Πρὶν ἢ ὁμῶς περάνωμεν τὸ πρὸν κεφάλαιον, ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ ἱεροὶ ναοὶ ὠνομάζοντο καὶ οἴκοι τοῦ Θεοῦ, οἴκοι ἐκκλησίας, κυριακά, μαρτύρια. κτλ. Ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις π. χ. ναὸς τῆς Ἀναστάσεως ἐκκληεῖτο καὶ μαρτύριον. Ὅσοι δὲ ναοὶ ἐτιμῶντο ἐπ' ὀνόματι τινὸς τῶν προφητῶν ἐκαλοῦντο προφητεῖα. Οὕτως ἐν μιᾷ τῶν συνόδων ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ «προφητείου τοῦ Ἀγίου Ἡσαίου», ἐκκλησιαστικὸς δὲ τις συγγραφεὺς, ὁμιλῶν περὶ τοῦ προφήτου Σαμουήλ, λέγει ὅτι τὰ λείψανα αὐτοῦ κατετέθησαν ἐν τῷ προφητείῳ αὐτοῦ.

Οἱ δ' ἐπ' ὀνόματι τινὸς τῶν Ἀποστόλων τιμώμενοι ναοὶ ἐπωνομάζοντο ἀποστολεῖα. Ὑπὸ τὴν προσωμίαν ταύτην ἀναφέρει ὁ Σωζόμενός τὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἀγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ, ὡς καὶ ἑτέραν τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐν Χαλκηδόνι, ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου ἀνεγερθεῖσαν.

W

Ἑκκλησιαστικὴ τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτονικὴ.

Οἱ εἰς Νέαν Ρώμην μετακληθέντες πολυαριθμοὶ σοφοὶ ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι καὶ ἐπιτήδειοι καὶ καλλιτέχναι ἐργάζονται, προσεπάθουν οἰκοδομεῖν τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς κατὰ τὸν καθαρῶς ρωμαϊκὸν ρυθμόν. Οὐδὲν ἥττον, παραλλήλως πρὸς τὸν ρυθμόν τοῦτον, ἔβαινε πάντοτε προαγόμενος καὶ ἰδιορρυθμὸς τις ἐπιχωριάζων χαρακτήρ, ὡς ἀνωτέρω εἶπομεν. Διὰ τὸ τοῦτο: Διότι, λέγουσι πολλοί, εἰς τὸ γλυκὺ τῆς

Ἀνατολῆς κλίμα, ὑπὸ τὸν οὐρανόν, ὅστις ἐνέπνευσε τοὺς ἀρίστους καλλιτέχνας τῆς Κορίνθου καὶ τῆς πόλεως τῆς Ἀθηνᾶς, ἀδύνατον ἦν νὰ ριζοβολήσῃ τέχνη ἄλλοτριόχωρος.

Τῶν Ἰκτίνων καὶ τῶν Καλλικρατῶν ἐκλιπόντων, λέγουσιν ἄλλοι, δὲν ἀνῆκεν εἰς τοὺς τὰς ρωμαϊκὰς λεγεῶνας ἀποτελοῦντας ν' ἀποδῶσιν οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰωνίας. Αἱ ὀγκώδεις τῶν Ρωμαίων οἰκοδομαί, ὧν τὸ κυριώτερον πλεονέκτημα ἦν ποιότης στερεότης, δὲν ἐδύναντο, ἀποφαίνονται ἕτεροι, ν' ἀντικαταστήσωσι τὰς ἀρμονικοῦ ρυθμοῦ οἰκοδομὰς τῆς ἀθηναϊκῆς περιόδου τῆς ἐλληνικῆς τέχνης.

Τὰ ἑτερογενῆ οὖν στοιχεῖα, ἅτινα εἰσῆχθησαν ἐν τῇ Ἐφ' ἐκ Ρώμης καὶ ἐξ Ἰταλίας ἐν γένει, ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ἀρχαίων ἀναμνήσεων καὶ ἐπιτοπίων ἐμπνεύσεων, ὑπῆρξαν ἡ ἀφετηρία τῆς γενέσεως νέου ρυθμοῦ, ὃς βραδυτέρον ἐμορφώθη καὶ ἀπεκλήθη ρυθμὸς βυζαντινός.

Ἄλλος σοφός, ὁ Ludovic Vitet, ἰδοὺ τί λέγει ἐν τινι σπουδαίᾳ αὐτοῦ μονογραφίᾳ περὶ τούτου.

«Πῶς ἐγεννήθη ἡ νέα αὕτη ἀρχιτεκτονική, ἣν ἀποκαλοῦμεν Βυζαντινήν; Ἴσως δυνήθῃ νὰ μάθῃ τις τὸν λόγον, μελετῶν τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἰδιοφυίαν τῶν λαῶν τῆς Συρίας, τῆς Περσίας καὶ τῆς Ἰωνίας, τῆς χώρας ταύτης, ἣτις ἦν γόνιμος εἰς ἐφευρέσεις, ἐφάνη δ' ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων πολλάκις ἀνθισταμένη εἰς τοὺς κανόνας σοβαροῦ καὶ συμμετρικοῦ χαρακτῆρος. Ἀλλὰ μὴ ἐπιμείνωμεν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν τοιαύτων λόγων. Πραγματεύομεν μόνον ὅτι καὶ ἐν Βυζαντίῳ καὶ ἐν τῇ Μικρᾷ-Ἀσίᾳ, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐβλεπέτις, παραλλήλως πρὸς τὸν

ρυθμόν, τὸν ἐκ Ρώμης εἰσυχθέντα, ἕτερον ρυθμόν ἐπιχώριον. Ἡ ἀνατολικὴ εὐφυΐα ἤρξατο ν' ἀνακινῇ τὰς πτέρυγας αὐτῆς. Ἦδη, ἀπὸ τοῦ 6' αἰῶνος, εἶχεν εἰσχωρήσει ὁ ρυθμὸς οὗτος, ὡς μειράκιον δειλόν, εἰς τὰς ἀκανονίστους μὲν, ἀλλὰ λαμπρὰς κιονοστοιχίας τοῦ Βαλθῆκ καὶ τῆς Παλμύρας. Μετὰ ταῦτα, καθ' ἐκάστην αὐξάνων, ἀπέβη, σχεδόν, ἀνεξάρτητος. Τολμηρὸς, εἴτα, καὶ ἰδιότροπος, ἐχειραφετήθη, ἐπὶ τέλους, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε ἀνηγέρθη, κατὰ τὰ σχέδια Ἰσιδώρου τοῦ Μιλησίου ὁ εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν καθιερωθεὶς ναός. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὁ ἀνατολικὸς ἐκείνος χαρακτὴρ ἐπεσφραγίσθη, διεδόθη δ' ὁ νέος ρυθμὸς ἀνὰ τὰς βυζαντινὰς χώρας. Ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, ἀπὸ πολλοῦ ἤδη παρμεληθεῖσα, ἀπεκηρύχθη διὰ τὸ μέλλον, ὁ δὲ νεοελληνικὸς ρυθμὸς ἐπεκράτησεν, ἄνευ ἀνταγωνισμοῦ, ἐν πάσαις τῆς Ἀνατολῆς ταῖς χώραις, ὑπὸ τὸν νέον ἐκείνον τύπον, ὃς, ἐμποιεῖ μὲν, ἀληθῶς, φρίκην εἰς τοὺς ἀποκλειστικῶς τὴν ἀρχαίαν ὠραϊότητα ἀποθαυμάζοντας, ἐπιεικέστερον ὅμως δέον νὰ κρίνηται ὑπὸ τῶν πραγματικῶν φίλων τοῦ ὠραίου. Ἡ εὐφυΐα τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἀρχαιότητος ἀνεγεννήθη, ὑπὸ τύπον μὲν ἥττον κανονικὸν καὶ αὐστηρόν, τολμηροτέρα ὅμως καὶ θαυμασιωτέρα, πλήρης δὲ νεότητος καὶ ζωῆς».

Τὸν οὕτω μορφωθέντα καὶ μέχρι τοῦ 13' αἰῶνος ἐπικρατήσαντα ρυθμόν τοῦτον ἄλλοι ἄλλως ἀπεκάλεσαν ἐν σχέσει πρὸς τὰς τῆς Ἑσπερίας χώρας, ἐν αἷς εἰσῆχθη, καὶ τὴν καταγωγὴν, ἣτις ἀπεδίδετο αὐτῷ. Οὕτως ἀπεκλήθη ἐν Γαλιτίᾳ μὲν ρωμαϊκός, ἐν Ἀγγλίᾳ δὲ σαξωνικός, ἐν Γερμανίᾳ βυζαντινός καὶ ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ λομβαρδικός, πρὸς δὲ ἐδόθησαν

αὐτῷ αἱ προσωυμίαι: ἀνατολικός, νεοελληνικός, ἀρχαῖος γοθικός, νορμανδικός, καρλοβεγγιανός, ρωμαιοβυζαντινός κ. τ. λ.

Εἰ καὶ ἡ προσωυμία ρωμαιοβυζαντινὸς κρίνεται ὑπὸ πολλῶν ὡς ἡ ὀρθότερα, ἃ τε ὑποδηλοῦσα τοὺς ἀφ' ὧν ὁ νέος ρυθμὸς κυρίως παρήχθη δύο τύπους, τὸν ρωμῆικόν καὶ τὸν βυζαντινόν, παραδεχόμεθα, οὐδὲν ἤττον, τῇν προσωυμίαν βυζαντινός, διότι αὕτη εἶναι ἡ κοινότερον παραδεδεγμένη καὶ μᾶλλον γνωστὴ προσωυμία, ἥτις ἀποδίδεται εἰς τὸν περὶ οὗ πρόκειται ρυθμόν.

Ὁ ρυθμὸς οὗτος διέτρεξεν, ὡς εἶδομεν, μακρὸν μορφώσεως στάδιον. Ἐπὶ τῆς βασιλείας, τέλος, τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐξῆλθε τοῦ σταδίου ἐκείνου καὶ ἀνεγνωρίσθη ὡς ὀριστικῶς πλέον μεμρφωμένος, καθὰ ἀνωτέρω ἐλέχθη.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνφικοδόμησε τὸν εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν καθιερωθέντα ναόν, ἐκ πυρκαϊᾶς καταστραφέντα. Ἡ ἀνικοδόμησις αὐτοῦ ἤρξατο τῇ 23 φεβρουαρίου 531, ἐπερατῶθη δὲ κατὰ τὸ 537 ἔτος.

Τὰς βάσεις τοῦ ναοῦ ἔθετο ὁ περιώνυμος ἀρχιτέκτων, γλύπτης καὶ μαθηματικὸς Ἀνθέμιος, τὸ δὲ ὅλον ἔργον ἀπεπερατῶθη ταῖς φροντίσι καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ Ἰσιδώρου τοῦ Μιλησίου.

Τὸ πρῶτον ἤδη οἰκοδομεῖται θόλος, ἢ, ὡς μετὰ ταῦτα ἀπεκλήθη, τροῦλλος ἡμισφαιρικός, τόσον ὑψηλός, ἐπὶ τεσσάρων ψαλίδων, ἐξ ἐδάφους μέχρι τῆς καλύπτρας τῆς ὀροφῆς ἐπαιρομένων, μετεωριζόμενος, κατὰ τὰ ὑπὸ Εὐαγγρίου Σχολαστικοῦ Ἐπιφανέως λεγόμενα. Ἦν δ' ὁ θόλος ἐκεῖνος εἰς τοσοῦτον ὕψος ἐπηρμένος ὥστε, κατὰ τὸν αὐτὸν Εὐαγγριον

(ἐκκλ. ἱς. βιβλ. δ'. κεφ. λά.) «ἐνερθε μὲν τοῖς ἀτενίζουσι δυσέφικτον εἶναι τοῦ ἡμισφαιρίου τὴν ἀποπεράτωσιν, ὑπερθε δὲ τοὺς γινομένους μηδαμὴ πειρᾶσθαι, εἰ καὶ μάλα τολμητῆς τις εἴη, ὑπερκύπτειν καὶ εἰς τὸν πυθμένα τὰς ὄψεις παραπέμπειν».

Τὸ εὐπρεπές τε καὶ ἑξοχον, λόγου δὲ δύναμιν ἐκβαίνον, τέμενος τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἐπισφράγισις καὶ ἡ ἐπίστεψις, ἔνθα οὕτω εἵπωμεν, τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, διὸ καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀνικοδομήσεως αὐτοῦ θεωρεῖται κυρίως ὡς ἀρχομένη ἡ τοῦ ρυθμοῦ τούτου ἐποχή.

Τὸ οἰκοδόμημα τόδε, οὗ «τὸ μῆκος ἐκ τῆς καταντικρὺ θύρας τῆς ἱερᾶς κόγχης, ... μέχρις αὐτῆς, ποδῶν ρς'. τὸ δέ γε εὖρος κατὰ βορρᾶν καὶ νότον, ποδῶν ριε'. τὸ δὲ βάθος ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ ἡμισφαιρίου μέχρις ἐδάφους ποδῶν ρπ'». (Εὐάγγρ. βιβλ. δ'. κεφ. λα'), διάσημον κατὰ τὸν ἐξῆς, ἐξήσκησε σπουδαίαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἢ, κάλλιον εἰπεῖν, τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιρροήν, ἥτις ἐπεξετάθη καὶ ἐφ' ὅλην τὴν Ἑσπερίαν. Πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι, μεγάλαι ἢ μικραί, ἀνηγείροντο πλέον κατὰ τὸν τύπον αὐτοῦ περίπου, μολονότι ὑπάρχουσιν ἀποδείξεις ὅτι οἱ ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀρχιτέκτονες δὲν ἐγκατέλιπον παντελῶς τὸ σύστημα τοῦ ἐγείρειν ναοὺς καὶ κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν, οἷος ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀνεγεροθεὶς ναὸς τῆς Θεοτόκου, ὁ βραδύτερον ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς κληθεὶς.

Σὺν τῷ χρόνῳ, ὅμως, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἐκ τοῦ περιωνύμου ἐκείνου ναοῦ ληφθέντα τύπον ἐπηνέχθησαν σπουδαῖαι μεταβολαί, ἐξ ὧν διάφορα σχήματα παρήχθησαν.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτονικῆς, τὰ διάφορα τῶν ἐφ' ὧν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ἀρχαιοτέρων τε καὶ μεταγενεστέρων, σχήματα, διακρίνονται εἰς τρουλλωτά, κυλινδρωτά ἢ, ὀρθότερον, κυλινδροειδῆ, κυκλοειδῆ θολωτά, δρομικά, καμαρωτά καὶ σταυρωτά ἢ σταυροειδῆ.

Ὁ Ch. Texier, ἐξ οὗ κυρίως ἀρνούμεθα τὰς ὡς ἀναγγραφομένας εἰδήσεις καὶ πληροφορίας, παραδέχεται μόνον τὰς πέντε πρώτας κατηγορίας, λέγων ὅτι ἐν αὐταῖς περιλαμβάνονται καὶ αἱ τελευταῖαι δύο, αἱ τῶν καμαρωτῶν, δηλαδή, καὶ τῶν σταυροειδῶν.

Τρουλλωταὶ ἐκκλησίαι εἰσὶν ἐκεῖναι, αἵτινες «τὴν ὀροφὴν τρουλλωτὴν ἔχουσι», καλύπτονται, δηλονότι, ὑπὸ τρουλλοῦ (ourolle), οὗτινος ἡ κορυφή ἔχει σχῆμα στρογγύλον, ὧν κυριώτερος τύπος ὁ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος περιωνύμου τεμένου. Ὁ τρουλλος δὲ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς κατηγορίας ταύτης ἦν οὐχὶ πάντοτε λιθόδητος. Κατεσκευάζετο ἐνίοτε καὶ ἐκ ξύλου καὶ μάλιστα ξύλου κυπαρίσσου, ἅτε μὴ εἰς φθορὰν ὑποκειμένου.

Αἱ τῆς κατηγορίας τῶν κυλινδρωτῶν ἢ κυλινδροειδῶν σχημάτων ἐκκλησίαι εἶχον τὸν τρουλλον ἐν σχήματι κυλίνδρου, ὁ χῶρος ὅμως, ἐφ' ὧν ἀνηγείροντο, ἦν οὐχὶ πάντοτε κυκλοτερής, ὥςτινες φρονούσιν, ἀλλὰ καὶ ἐπιμήκης ἢ καὶ σταυροειδῆς.

Αἱ κυκλοειδεῖς ἐκκλησίαι ὠκοδομοῦντο πάντοτε ἐπὶ χώρῳ κυκλοτεροῦς, ἐκαλοῦντο δὲ κυκλοειδεῖς ὅτε ὁ τρουλλος αὐτῶν ἦν ἡμισφαιρικός καὶ οὐχὶ κυλινδρωτός ἢ κυλινδροειδής, ὁπότε ὑπήγοντο εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κυλινδροειδῶν.

Θολωτά δὲ σχήματα ἦσαν κυρίως ἐκεῖνα, καθ' ἃ τὰ ὑπερθεῖν ἄκρα τῶν δοκῶν τῆς στέγης συνεκεν-

τροῦντο ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς, οὕτως ὥστε τὸ ἐπιστέγαμα τοῦ ναοῦ, ἀρκούντως ὑψηλὸν φαινόμενον ἔσθαι, προσελάμβανεν ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα τρουλλοῦ.

Δρομικὸν δὲ σχῆμα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν τὸ σχῆμα τῶν Βασιλικῶν, ὡς εἵπομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, τὰς δὲ κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν ὠκοδομημένας ἐκκλησίας ὠνόμαζον δρομικάς.

Αἱ τῶν καμαρωτῶν λεγομένων σχημάτων ἐκκλησίαι ἦσαν ἐκεῖναι, ὧν ἡ στέγη, ἀνάκοιλος οὖσα, ἐσχηματίζετο ὑπὸ θόλων τοξοειδῶν.

Τῶν δὲ σταυροειδῶν ἢ σταυρωτῶν σχημάτων αἱ ἐκκλησίαι εἶχον τὸ τοῦ σταυροῦ σχῆμα δι' εὐρύσεως τῶν πλαγίων τοῦ χοροῦ μερῶν, ὡς τοῦτο ἐγένετο εἰς τινὰς τῶν πρώτων Βασιλικῶν, καθὰ διελθόμεν ἤδη ἐν τῷ III κεφαλαίῳ.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα, νομίζομεν, ἔσται ἐνταῦθα ἡ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ἐξέτασις καὶ περιγραφὴ τῶν πρώτων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Τοιαύτην τινὰ διὰ βραχείων, κατὰ τὸ ἐνόν, ἐξέτασιν καὶ περιγραφὴν, ἐξ ἧς φαίνεται καὶ ἡ διαφορὰ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῶν Βασιλικῶν καὶ ἀπὸ τῶν σημερινῶν ναῶν, ἐπιχειροῦμεν, βοηθούμενοι ἐν τούτῳ κυρίως ἐκ τῶν εἰδήσεων, ἃς ἠρύσθημεν ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ I. Bourassé, τοῦ Charles Texier καὶ τοῦ Martigny.

Ἡ πρόσοψις τῶν πρώτων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν ἦν, συνήθως, ἀπλουστάτη, τοῦ δ' ἐπιστεγάζματος, μὴ ἐπικλινῶς ὑψουμένου, ἡ κορυφή ἀπετέλει γραμμὴν ὀριζόντιον. Ἐντὸς φαινώματος, ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατεσκευασμένου, ἐτίθετο ἡ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος ἢ, συνηθέστερον, ἐγράφετο εἰκὼν, πα-

ριστῶσα τὸν ἄγιον, οὗ τῷ ὀνόματι ἡ ἐκκλησία ἐτιμᾶτο.

Ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν ἐφάνετο ὁ κεντρικὸς τροῦλλος, ὅταν δ' ὁ ναὸς εἶχε μεγάλαις διαστάσεσι, τροῦλλοι χθαμαλότεροι κατεσκευάζοντο εἰς τὰς τέσσαρας αὐτοῦ γωνίας, συνάφειν ἔχοντες μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων, οἵτινες ἐσχημάτιζον τὰ προπύλαια καὶ τὰ πλαγίως τοῦ μεσονάου διαμερίσματα.

Βραδύτερον ὁ ἀριθμὸς τῶν μικροτέρων τροῦλλων ἐπολλαπλασιάζετο οὕτως ὥστε δώδεκα, πολλάκις, μικροὶ τροῦλλοι, περιεστοίχιζον τὸν κεντρικόν.

Τὸ ὀπισθεν ἐξωτερικὸν μέρος εἶχεν ὡσαύτως ὀριζόντιον τὴν κορυφὴν, διακοσμουμένην, ἐνίοτε, ὑφ' ἐνὸς ἢ ὑπὸ τριῶν πυργίσκων, περιφερῶν ἢ πολυγώνων.

Κωδωνοστάσις, ἐν ἀρχῇ, δὲν ὑπῆρχον. Ἡ χρῆσις τῶν κωδώνων ἐν ταῖς ἐκκλησίαις εἰσῆχθη περὶ τὸν ὕγδοον ἢ, κατ' ἄλλους, τὸν ἑννατον αἰῶνα.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ πιστοὶ ἐκκλοῦντο εἰς τὸν ναὸν διὰ διακόνων, *cursores* ὀνομαζομένων, μεταβαίνοντων πρὸς τοῦτο εἰς μίαν ἐκάστην τῶν οἰκιῶν τῶν πιστῶν.

Τὸ σύστημα τοῦτο σώζεται νῦν ἔτι ἐν πολλοῖς τῆς Κρήτης ἔτι δὲ καὶ τῆς Ἡπείρου χωρίοις, ὅπου εἰς τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἐκκλησίας μεταβαίνει περὶ ὄρθρον εἰς τὴν οἰκίαν ἐκάστου χριστιανοῦ καὶ κρούει διὰ ξύλου, ὅπερ ἀνὰ χεῖρας κρῖται, τὴν θύραν, γνωστοποιῶν οὕτω ὅτι ἤγγικεν ὁ τῆς προσευχῆς ἐν τῷ ναῷ καιρὸς. Οἱ τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἐκτελοῦντες ὀνομαζόνται ἐν Κρήτῃ *κράκται*.

Βραδύτερον ἐν ταῖς ἐν τῇ Ἐφ' ἐκκλησίαις ἐτέθησαν ἐν χρήσει, ἀντὶ κωδώνων, τὰ λεγόμενα ἄγια ξύλα *sacra ligna*, ἅτινα ἐκρούοντο διὰ ξυλίνης

ὡσαύτως σφύρας. Ἀντὶ δὲ τῶν ἀγίων ξύλων, μετεχειρίζοντο καὶ τὸ λεγόμενον ἄγιον σίδηρον, *sacrum ferum*, τὸ καὶ σήμαντρον, κοινότερον, καλούμενον, ὅπερ ἀπετελεῖτο ἐκ τεμαχίου κεκυρτωμένου σιδηρᾶς πλῆκός, διὰ σχοινίου ἀναρτωμένου, κρουμένου δὲ διὰ σφύρας ἐπίσης σιδηρᾶς. Τὰ σήμαντρα, οἷς καὶ νῦν ἔτι, ἐν διαφόροις μέρεσι, χρῶνται, ἐκκλοῦντο ὑπότινων καὶ ἔμβολα.

Ἀλλὰ περὶ κωδώνων καὶ κωδωνοστασιῶν ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενομένου, ἐπιτραπήτω ἡμῖν ν' ἀναφέρωμεν, διὰ βραχέων, τὰ περὶ αὐτῶν ἱστορούμενα.

Λέγεται ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἐχρῶντο κωδωνίσκοις, οὓς ἀπεκάλουν *tintinnabulum*. Τὰ δίαφρα αὐτῶν σχήματα ἦσαν προσόμοια τοῖς τῶν καθ' ἡμᾶς γνωστῶν κωδωνίσκων. Ἀνθρώπων δ' αὐτοῦς οἱ Ῥωμαῖοι εἰς τὰς θύρας τῶν οἰκιῶν διὰ τοὺς ὑπηρετάς, ἢ ἐν τοῖς λουτρῶσιν ὅπως ἐξαγγέλλωσι, διὰ τῆς κρούσεως αὐτῶν, πότε τὸ ὕδωρ ἦν θερμόν. Μετεχειρίζοντο δ' αὐτοῦς καὶ κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας καὶ, πρὸς τούτοις, ἀνθρώπων αὐτοῦς, ὅπως καὶ σήμερον γίνεται, εἰς τὸν τράχηλον τῶν ζώων. Τὸ λεξικὸν τῶν Ῥωμαϊκῶν καὶ ἐλληνικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Anthony Rich περιέχει ἱκανὰς περὶ αὐτῶν εἰδήσεις ἐν τῇ λέξει *tintinnabulum*.

Ἀπὸ τῶν Ῥωμαίων ἡ χρῆσις τῶν κωδωνίσκων μετεδόθη εἰς Γαλατίαν. Κατὰ ποίαν ὁμως ἐποχὴν, ἀκριβῶς, εἰσῆχθη ἡ χρῆσις τῶν κωδώνων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ; Τοῦτο εἶναι ζήτημα, πολλῶν συζητήσεων καὶ ἐρευνῶν ἀντικείμενον γενόμενον.

Τινὲς ἀνάγρουσι τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις χρῆσιν τῶν κωδώνων εἰς τὸν πέμπτον αἰῶνα, ἕτεροι δὲ φρονοῦσιν ὅτι ὁ Ἅγιος Παυλῖνος, ἐπίσκοπος τῆς Νολε,

ἐχρήσατο πρῶτος κώδωσι, μολονότι, οὐδέν περὶ αὐτῶν ἀναφέρει ἐν τῇ λεπτομερεστάτῃ περιγραφῇ τῆς Βασιλικῆς τῆς Nole, ὡς ὁρθῶς λίαν παρατηρεῖ ὁ Martigny, καὶ ἕτεροι τέλος διατείνονται ὅτι μόνον περὶ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ ζ' αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ Πάπα Σαβινιανοῦ τοῦ ἐκ Τοσκάνης, ἐγένετο παραδεκτὴ ἡ χρῆσις τῶν κωδῶνων ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἑσπερίας.

Βέβαιον ἐν τούτοις ὅτι κατὰ τὸν ἑνατον αἰῶνα ἤρξατο γενικευομένη ἡ χρῆσις τῶν κωδῶνων. Ἀναφέρεται δ' ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ὅτι κατὰ τὴν ἐβδόμην δεκαετηρίδα τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ὁ Irsus, δόγης τῆς Ἑνετίας, ἐξαπέστειλεν ὡς δῶρον τῷ Αὐτοκράτορι Μιχαὴλ δώδεκα κώδωνας.

Καὶ κατ' ἀρχάς μὲν, τῶν διαστάσεων τῶν κωδῶνων μικρῶν οὓσων, δὲν ὑπῆρξεν ἀνάγκη τῆς οἰκοδομῆς κωδωνοστασίων. Βραδύτερον ὅμως, προαχθείσης τῆς τέχνης, ἤρξατο ἡ κατασκευὴ μεγάλων κωδῶνων πρὸς χρῆσιν τῶν ἐκκλησιῶν, τότε δ' ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος καὶ ἡ οἰκοδομὴ κωδωνοστασίων. Λέγεται δ' ὅτι πρῶτος ὁ πάπας Στέφανος Γ' ὁ Σικελός, ἀνήγειρεν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ἐν Ρώμῃ, πυργίσκον, ἐν ᾧ ἀνήρτησε τρεῖς κώδωνας.

Κατὰ τὸν ἑνατον δ' αἰῶνα, ὁπότε, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, ἡ χρῆσις τῶν κωδῶνων ἐγενικεύθη, ἤρξατο διαδιδομένη πανταχόσε καὶ ἡ συνήθεια τοῦ οἰκοδομεῖν κωδωνοστάσια.

Τὸ σχῆμα τῶν κωδωνοστασίων ἦν, ἐν ἀρχῇ, ἀπλούστατον καὶ ὁλως ἄχαρι. Πυργίσκος ἐπιπέδως ἐστεγασμένος ἢ κεκαλυμμένος ὑπὸ πυραμιδοειδοῦς στεγάσματος, συνήθως δὲ τετράγωνος, μετὰ πλευρῶν

διατετρημένων ὑπὸ τοξοειδῶν ἀνοιγμάτων, ἄνευ οὐδενὸς διακόσμου. Ἴδου τὸ ἀρχικὸν κωδωνοστάσιον.

Κατεσκευάζετο δὲ τὸ κωδωνοστάσιον, κατ' ἀρχάς μὲν ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ ἐπιπέδου στεγάσματος τοῦ ναοῦ, εἴτα δ' ἐπὶ τοῦ ἄκρου τῆς δυτικῆς προσόψεως, ἐνίοτε δ' ὠκοδομεῖτο καὶ πάντῃ ἀπὸ τοῦ ναοῦ κεχωρισμένον.

Μετὰ τὰς περὶ κωδῶνων καὶ κωδωνοστασίων ἀπαραιτήτους κριθείσας ταύτας εἰδήσεις, ἐπανελάβομεν εἰς τὰ τῆς περιγραφῆς τῆς πρώτης βυζαντινῆς ἐκκλησίας.

Πρὸ τῆς ἐξωτερικῆς πύλης ὑπῆρχεν, ἐνίοτε, εἶδος αἰθούσης, impluvium, ἣν ὁ Ζωναράς ἀποκαλεῖ αὐλήν.

Τὸ impluvium ἐπέχει πῶς τὴν θέσιν τοῦ atrium τῶν Βασιλικῶν, πλὴν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ ἢ ἐν τῷ atrium δεξαμενῇ, εἰς ἣν οἱ πιστοὶ ἐνιπτον τὰς χειρας καὶ τὸ πρόσωπον, κατὰ τὰ εἰωθότα, πρὸ τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου καὶ ἣν ἀπεκάλουν τότε cantharus ἢ phiala=φιᾶλη ἢ καὶ nymphaeum.

Ἐὰν ὅμως τὸ impluvium ἦν ὁ πρόπυλος, ὡς ὁ Codin λέγει, τότε ἐν τῷ προπύλῳ ὑπῆρχεν ἡ τοῦ προμνημονευθέντος περιωνύμου ναοῦ *φιάλη*, ἔχουσα περὶ ἑαυτὴν δώδεκα περίστυλα, φέροντα κρήνας ἐν σχήματι λεόντων, ἀφ' ὧν τὰ στόματα ἔρρεεν ὕδωρ, χρησιμεῦον εἰς τὴν τοῦ πλήθους ἀπόρρυψιν.

Μετὰ τὴν εἰσοδὸν ἦν ὁ πρόνχος, ὃς ἐκαλεῖτο καὶ νάρθηξ, ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος, ἣν τὸ ἐπίμηκες αὐτοῦ σχῆμα εἶχε πρὸς τὸ τῶν φύλλων ὁμωνύμου φυτοῦ.

Ὁ νάρθηξ ἐχωρίζετο διὰ τριῶν ἀπὸ τοῦ ναοῦ, μεθ' οὗ διὰ τριῶν πυλῶν συνεκoinώνει. Αἱ πύλαι αὐται ὠνομάζοντο βασιλικαὶ πύλαι, ἡ δὲ μεσαία, ἥτις ἦν καὶ μείζων τῶν δύο πλαγίων, ἐκαλεῖτο ὠραία

πύλη. Ἐν τῷ νάρθηκι κατετίθεντο τὰ λείψανα τῶν τεθνεώτων ἐκ τῶν λαϊκῶν, διὰ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Οἱ νεκροὶ τῶν ἱερωμένων κατετίθεντο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ.

Σημειωτέον ἐνταῦθα, παρεκβατικῶς, ὅτι ἐν τισι τῶν πρώτων Βασιλικῶν ὑπῆρχον δύο νάρθηκες, ὁ εἰς, ἐξωτερικός, πρὸ τοῦ τετραγώνου χώρου, τοῦ πρὸ τῆς Βασιλικῆς, ὃν, ὡς εἶπομεν ἤδη ἐν τῷ III κεφαλαίῳ, ἀπεκάλουν *atrium*, μεταγενέστεροι δὲ τινὲς ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καλοῦσιν *αἶθριον*, ὁ δὲ, ἐσωτερικός, μετὰ τὸ *αἶθριον* καὶ πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὡνομάζετο δ' ὁ ἐξωτερικός νάρθηξ καὶ *πρόπυλος* ἢ *προπύλαιον* ἢ *πρώτη εἴσοδος*. Τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἐκαλεῖτο *μεσόναος*, μεθ' ὃν ἦν ὁ λεγόμενος *χορός*. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ ἦν περιφερὲς καὶ ἐκκλύπτετο, συνήθως ὑπὸ τροῦλλου. Ἐκατέρωθεν τοῦ χοροῦ ὑπῆρχον ἐδώλια ἐκ ξύλου καρυᾶς ἢ ἐλάτης.

Μετὰ τὸν χορὸν ὑπῆρχε τὸ εἰκονοστάσιον, *tabulatum*, ὅπερ εἶχε δύο καὶ ἐνίοτε τρεῖς θύρας, καλουμένας *ἄγια θυρία*. Ὁ Σωζόμενος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ αὐτοῦ ἱστορίᾳ δίδωσιν αὐταῖς τὴν προσωνομίαν *δρύφακτα*. Ὅσκις ὑπῆρχον τρεῖς θύραι, ἡ μεσαία ἦν ἡ ὠραιότερη, ἡ εὐρυτέρη καὶ ἡ μᾶλλον ἐξωραϊσμένη δι' ἀνγλύφων λαμπρῶν. Τὸ κάτω μέρος τῆς θύρας ἐκλείετο διὰ δύο θυροφύλλων, ὧν τὸ ὕψος δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἀνάστημα ἀνθρώπου, τὸ δὲ ἄνω μέρος διὰ παραπετάσματος πολυτίμου, ὅπερ ἐκαλεῖτο ἐνίοτε *βωμοθύριον*.

Τὸ εἰκονοστάσιον ἐχώριζε τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ Ἀγίου Βήματος, οὗτινος τὸ θολωτὸν κοῖλον μέρος ἐκαλεῖτο *ιερὰ κόγχη*. Τὸ Ἅγιον Βῆμα ἦν ἀπρόσιτον τοῖς λαϊκοῖς καὶ ταῖς γυναῖξιν, οὐχὶ ὅμως καὶ τοῖς

αὐτοκράτορσιν. Οὗτοι, κατὰ παράδοσιν ἀρχαιοτάτην, εἰσῆρχοντο εἰς αὐτὸ ὁπόταν ἂν ἐβούλοντο προσενεγκεῖν δῶρα τῷ Θεῷ. Ἡ παράδοσις δ' αὕτη ἀνεγράφη καὶ ἐν τῷ ΞΘ' κανόνι τῆς Ἀγίας καὶ Οἰκουμενικῆς Πενθέκτης ἢ ἑκτῆς Συνόδου, τῆς ἐν ἔτει 691 συγκροτηθείσης, ἔχοντι ὡς ἑξῆς :

«Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἀπάντων ἐν λαϊκοῖς τελοῦντι, ἔνδον ἱεροῦ εἰσιέναι θυσιαστήριου, μηδαμῶς ἐπὶ τοῦτο τῆς Βασιλικῆς εἰργομένης ἐξουσίας καὶ αὐθεντίας, ἡνίκα ἂν βουλευθείη προσῆλαι δῶρα τῷ πλάσαντι, κατὰ τινὰ ἀρχαιοτάτην παράδοσιν».

Καθ' ὅμως διηγεῖται ὁ Σωζόμενος καὶ Νικηφόρος ὁ Κάλλιστος καὶ ἄλλοι, ἐπὶ Ἀγίου Ἀμβροσίου ὠρίσθη τοῖς βασιλεῦσι κατ' ἄλληλος πρὸ τοῦ εἰκονοστασίου θέσις, ἀπαγορευθείσης αὐτοῖς τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα εἰσόδου, τοῦθ' ὅπερ καὶ αὐτοὶ οὗτοι παρεδέχθησαν.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἀγίου Βήματος, ὅπερ κατεῖχεν, ἀκριβῶς, τὴν θέσιν τοῦ *presbyterium* τῶν Βασιλικῶν, ὑπῆρχε τὸ θυσιαστήριον, ὅπερ ἀπέφευγον νὰ ὀνομάζωσι βωμόν, ὡς συνήθως καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἔπραττον, ἀπεκάλουν δὲ *Τράπεζαν ἱερὰν*, ἢ *ἀγίαν* ἢ *θείαν* ἢ *πνευματικὴν* κ.τ.λ. Ἐνίοτε ὑπῆρχον ἐν τῷ Ἀγίῳ Βήματι δύο ἢ καὶ τρεῖς Τράπεζαι, ὅσκις δ' ὑπῆρχον τρεῖς, ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐχρησίμευεν εἰς ἐναπόθεσιν τῶν ἱερῶν βίβλων καὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων καὶ σκευῶν, διαρκούσης τῆς ἱεουργίας.

Ἡ Ἀγία Τράπεζα τῶν πρώτων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, πολλὴν ἔχουσα τὴν ἀναλογίαν πρὸς τὸν βωμόν τῶν πρώτων Βασιλικῶν, ἦν, συνήθως, τετράγωνος ἐκ μαρμάρου ἢ ἄλλου λίθου ἢ καὶ ἐκ πολυτίμου μετάλλου, οἷον χρυσοῦ. Τὸ βυζαντινὸν κιθώριον, ὅπερ ὑπεβάσταζον, ὡς καὶ ἐν ταῖς πρώταις Βασιλικαῖς,

τέσσαρες κίονες, στηριζόμενοι εἰς τὰς 4 γωνίας τῆς Ἀγίας Τραπέζης, εἶχε πολλάκις τὸ σχῆμα τρούλλου, ἐφ' οὗ ὑπῆρχεν εἶδος σφαίρας, ἀνεχούσης σταυρόν.

Ἡ ἀγία πρόθεσις κατεσκευάζετο πάντοτε πρὸς βορρᾶν, ἔντισι δ' ἐκκλησίαις ἐχωρίζετο καὶ δι' ἰδίου διαφράγματος. Ἔχει δ' ἴσως ἡ ἀγία πρόθεσις τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ oblationarium τῶν πρώτων Βασιλικῶν, ὅπερ ἦν μικρὰ, παρὰ τῷ θυσιαστηρίῳ, τράπεζα, ἐφ' ἧς ἐναπετίθεντο αἱ προσφοραὶ (oblations) τῶν πιστῶν καὶ ἦν ἀπεκάλουν ἐνταυτῷ πρόθεσιν καὶ paratorium.

Ἡ καθέδρα τοῦ Ἀρχιερέως ἢ, κατ' ἄλλους, ἐξέδρα, ἣτις, ἐν μὲν ταῖς Βασιλικαῖς, κατεῖχε τὸ κέντρον τοῦ presbyterium, κατὰ δὲ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ, ἔκειτο πρὸ τῆς Ἀγίας Τραπέζης, ἦν δ' ἐκ μαρμάρου κατεσκευασμένη καὶ κινητὴ καὶ ἐκαλεῖτο faldistorium, ἐπὶ βυζαντινῶν ἐτίθετο πρὸ τοῦ εἰκονοστασίου. Ἐκοσμεῖτο δ' ὁ ἀρχιερατικὸς θρόνος, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ὑπὸ δύο κεφαλῶν λεόντων, ἐμφανισθῶν, συμβολικῶς, τὴν δύναμιν καὶ τὴν διορατικότητα, τὰ δύο, δηλονότι, ἐκ τῶν τῷ ἀρχιερεὶ ἰδιαζόντων κυρίων προσόντων, ἢ ὑπὸ δύο κεφαλῶν κυνῶν, ἐτέρας συμβολικῆς παρυστάσεως τῆς πίστεως καὶ τῆς διορατικότητος. Κατεσκευάζετο δ' ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις ἡ ἐπισκοπικὴ ἐξέδρα ἐκ ξύλου γεγλυμμένου καὶ ἐτίθετο, βραδύτερον, ἐν τῷ χορῷ.

Ἡ δὲ τοποθεσία τοῦ ἁμβωνος, διαφόρους ὑποστάσας περιπετείας, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, ὠρίζετο, ἐπὶ βυζαντινῶν, συνήθως, ἐν τῷ χορῷ. Ἀνάγκη ὅμως ἔνα καὶ περὶ ἁμβώνων εἶπωμεν, διὰ βραχέων, τινά.

Ἐν ταῖς πρώταις Βασιλικαῖς κατεσκευάζοντο δύο ἁμβωνες, ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ χοροῦ. Ἀλλοτε δὲν ὑπῆρχεν ἢ εἰς καὶ μόνος ἁμβων, κείμενος, συνήθως, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χοροῦ ἢ πρὸς τὰ πλάγια αὐτοῦ. Ἐνίστε δὲ πάλιν ὑπῆρχον τρεῖς ἁμβωνες, ὁ μὲν διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ δὲ διὰ τὴν τοῦ Ἀποστόλου καὶ ὁ τρίτος διὰ τὴν τῶν προφητειῶν καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Κατὰ τὸν Sarnelli, συγγραφεὺς τοῦ ἔργου Antica Basiliografia, ὁ ἁμβων εἶχε ποτε τρία διάφορα βήματα, τὸ ἐν ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου. Ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου ἀνεγίνωσκεν ὁ διάκονος τὸ Εὐαγγέλιον, ἔχων τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον πρὸς τοὺς ἀνδρας. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἀνεγινώσκετο ὁ Ἀπόστολος, εἶχε δ' ὁ ἀναγινώσκων αὐτὸν τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον πρὸς τὸ θυσιαστήριον. Ἀπὸ δὲ τοῦ τελευταίου ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσις ἄλλων χωρίων τῶν Ἀγίων Γραφῶν ὑπὸ κατωτέρων ἁζιωματικῶν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου βήματος ἐδημοσιεύοντο πρὸς τούτοις τὰ θεσπίσματα, αἱ περὶ ἐκκλησιαστικῶν προχυμάτων ἀποφάσεις τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἄλλα τοιαύτης φύσεως ἔγγραφα, ἐξηγγέλλοντο αἱ νηστεῖαι καὶ αἱ ἐορταί, ἀπηυθύνοντο ὑπὸ τῶν ἱερέων πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν συμβουλίαι καὶ νοθεσίαι, ἀπηγγέλλοντο αἱ λεγόμεναι ἱεραὶ δέλτοι τῶν ζώντων καὶ τεθνεώτων, αἵτινες καὶ ἁγίαι ἢ μυστικαὶ δέλτοι, ἢ ἐκκλησιαστικοὶ κατάλογοι, ἢ μυστικὰ δίπτυχα, ἐκαλοῦντο, καὶ τέλος ἀνεγινώσκοντο τὰ μαρτυρολόγια τῶν μαρτύρων καθ' ἣν ἡμέραν ἐτελεῖτο ἡ μνήμη αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ βήματος διεκήρυττον καὶ οἱ νεοφώτιστοι τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν αὐτῶν.

Καὶ τὸ σχῆμα δὲ τῶν ἁμβώνων ἦν ποικίλον,

Οὕτως ἐχόντων τῶν κατὰ τοὺς ἄμβωνας τῶν πρώτων ἐκκλησιῶν, δυτχερές ἀποβρίνει τὸ καθορίσθαι, ἀπολύτως καὶ ἐπὶ τὸ ἀκριβές, τὴν τοποθεσίαν, τὸ σχῆμα καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. Τοῦτο, οὐδὲν ἦττον, βέβαιον τυγχάνει ὅτι ὁ ἄμβων, ὃς ἄλλοτε καὶ βῆμα, πύργος, pulpitum, auditorium κ.τ.λ. ἐκκληεῖτο, ἐτοποθετεῖτο, ἐν ταῖς πρώταις βυζαντιναῖς ἐκκλησίαις, κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν συνήθειαν, ἐν τῷ χορῷ, καθὰ ἀνωτέρω εἴρηται.

Ὁ πρὸ τοῦ Ἀγίου Βήματος, μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ ἄμβωνος, χώρος, ἐκκληεῖτο *σολέας*. Ἦν δ' ὁ *σολέας* ὑψηλότερος τοῦ ἐδάφους τοῦ ἄμβωνος καὶ ἐπεστρωμένος πολυτίμοις μαρμαροῖς, διότι ἐκεῖ ἴστατο ὁ ἐπίσκοπος, ἵνα μεταδώσῃ τοῖς πιστοῖς τὰ ἄχραντα μυστήρια.

Ὁ Κεδρηνὸς λέγει ὅτι ὁ τροῦλλος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, καταπέσας, μετέβαλεν εἰς θρύμματα τὸν τε ἄμβωνα καὶ τὸν σολέα, οἵτινες ἦσαν ἐξ ἀχάτου κατεσκευασμένοι. Ἡ διήγησις αὕτη τοῦ Κεδρηνοῦ ἀποδείκνυσιν ὅτι ὁ ἄμβων ἐτοποθετεῖτο ἐν τῷ ὑπὸ τὸν τροῦλλον χώρῳ, ἐν τῷ χορῷ, δηλονότι, ὡς ἔφθην ἐιπόντες.

Ἄλλος δὲ συγγραφεὺς λέγει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ διῆλθε τὸν σολέα, ἵνα ἔλθῃ πρὸς τὸν πατριάρχην, οὗ ἡ θέσις ἦν πρὸ τῶν τοῦ Ἀγίου Βήματος διαφραγμάτων, τοῦθ' ὅπερ ἐπίσης ἀποδείκνυσιν ὅτι ἡ ἐπισκοπικὴ ἔδρα ἔκειτο πρὸ τοῦ εἰκονοστασίου, καθὰ, ὡσαύτως, εἶπομεν ἀνωτέρω.

Ἐν ταῖς μέγαλαις δ' ἐκκλησίαις ὑπῆρχεν ἰδίᾳ διὰ τὰς γυναῖκας ὀροφή, διὰ κιγκλιδωτῶν περιπερραγμένα, ἧτις ἐκαλεῖτο γυναικωνίτης. Ἐν αἷς δ' ἐκκλησίαις γυναικωνίτης δὲν ὑπῆρχεν, αἱ γυναῖκες ἴσταντο ἐν τῷ νάρθηκι, ἐν δὲ τοῖς πενιχροῖς ναοῖς, αἱ μὲν

γυναῖκες ἴσταντο ἐν τῷ πρὸς τὰ ἀριστερὰ χώρῳ τοῦ ναοῦ, οἱ δὲ ἄνδρες ἐν τῷ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὑπῆρχον δὲ καὶ ἰδίαι θέσεις πρὸς τὰ δεξιὰ διὰ τὰς ἐξ εὐγενῶν οἰκογενείας. Εἰσῆρχοντο δ' οἱ ἄνδρες εἰς τὸν ναὸν πάντοτε διὰ τῆς λεγομένης ὠραίας πύλης.

Τοιούτη, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἦν ἡ πρώτη βυζαντινὴ ἐκκλησία.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι μετὰ τὸν τοῦ χριστιανισμοῦ θρίαμβον, ἔν τε τῇ Ἑφ καὶ τῇ Ἑσπέρῃ, οἱ χριστιανοὶ ἐξωράζον τοὺς ναοὺς αὐτῶν δι' ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων, ἅτινα ἀπέσπων ἀπὸ τῶν γειτνιαζόντων τοῖς ναοῖς αὐτῶν μνημείων. Οὕτως, ἐν πολλαῖς ἐκκλησίαις ἔβλεπέ τις κορμούς, περικαλλῶν μαρμαρίνων κιόνων, ἐπικράνα ἑλληνικῆς ἢ ρωμαϊκῆς τέχνης, τεμάχια ἐπιστυλίων καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ὧν εὐδήςλος ἦν ἡ ὑπὸ καλλιτεχνῶν ἐξεργασία. Οἱ βυζαντινοὶ ὁμῶς ἀρχιτέκτονες, ἡβουλήθησαν ἀντικαταστήσθαι πάντα ταῦτα δι' ἐτέρων ἀρχιτεκτονικῶν κοσμημάτων, ἅτινα αὐτοὶ ἐπενόησαν. Ἐν τῷ ζήλω, ὁμῶς, ὃν ἀνέπτυξεν, ἐπιγενανειυμένοι, ὅπως τάξωσι τὰ ἰδία αὐτῶν ἀρχιτεκτονικὰ ἐπινοήματα ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὸν σοβαρὸν χαρακτῆρα τῶν οἰκοδομῶν, ὡς ἀνήγειραν, κατέστρεψαν τὸν καλλιτεχνικὸν τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου καλλωπισμὸν ἐκ φύλλων ἀκάνθου καὶ ἐξ ἐλίκων, ἀντικαταστήσαντες αὐτὸν, κατ' ἀρχάς, διὰ δυσμύρρου ὄγκου, τὸ ἐπικράνον περιβάλλοντος, κεκλυμμένου δ' ὑπ' ἄλλων φύλλων, ἡμιστὰ καλλιτεχνικῶν καὶ εὐτέχνων.

Διὰ τοιούτων καὶ ἄλλων μεταρρυθμίσεων, ἡ ἀρχαία τέχνη ἤρξατο, βραδύτερον ἐκλείπουσα.

Ἀλλὰ πῶς ἡ ιδιότροπος αὕτη ἀρχιτεκτονικὴ μετεφύτευθη ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ;

Εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου σπουδαίως συμβάλλει ἡ μελέτη διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων. Πράγματι, ἐκ τῆς ἱστορίας μανθάνομεν ὅτι βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι διεσπάρησαν, κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἀνὰ πάσας τὰς χώρας τῆς Δύσεως, τότε δὲ πλείσται ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ, ἐν Βελγικῇ, ἐν Γαλιίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ ἀνηγέρθησαν ἐκκλησίαι, κατὰ τὸν ἀνατολικὸν ρυθμὸν. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν εἰκονοκλαστῶν ἢ τῶν εἰκονομάχων, ὁπότε πάλιν λεγεῶνες βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ καλλιτεχνῶν μετηνάστευσαν εἰς τὴν Ἑσπερίαν. Ἀλλὰ καὶ οἱ σκυροφόροι καὶ ἐν γένει οἱ κατὰ τὸν μεσαιῶνα προσκυνηταὶ οὐ μικρὸν συνέβαλον εἰς τὴν μεταφύτευσιν καὶ τὴν διέδοσιν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Δύσεως.

Ἰδοὺ τί ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἀκριβῶς λέγει ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος Prosper Mérimée ἐν τῇ «περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὸν μεσαιῶνα» πραγματείᾳ αὐτοῦ (*Essai sur l'architecture religieuse du moyen âge*):

«Αἱ τῶν προσκυνητῶν ἐκδρομαὶ ἀνὰ τὴν Ἑω, αἵτινες, σὺν τῇ βυθμικῇ τοῦ θρησκευτικοῦ κίσθήματος ἐξάψει, ἀπέβαινον συχνότεραι, παρέρχον, φυσικῶς τῷ λόγῳ, αὐτοῖς, καὶ ἰδίᾳ τοῖς ἱερωμένοις, μόνοις, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, θεματοφύλαξ τεχνῶν τε ἐπιστημῶν τε, τὴν εὐκαίριαν τοῦ ἐπισκεφθῆναι καὶ περιεργασθῆναι τὰ ἐν ταῖς χώραις τῶν Βυζαντινῶν μνημεῖα, ὡς καὶ ἐκεῖνα, ἅτινα οἱ Σχρακκοὶ κατὰκτηταὶ πρὸ μικροῦ ἐν Ἀσίᾳ ἀνήγειρον. Νέαι ἰδέαι καὶ βιομήχανικὰ ἐπινοήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐκδρομῶν ἐκείνων καρποί. Πολλοὶ τῶν προσκυνητῶν

ἐσπουδάσαν τὰς τῶν Βυζαντινῶν τέχνας, ἄλλοι δ' ἐπανελθόντες ἐν τοῖς οἰκείοις τόποις διηγοῦντο τὰ θαυμάσια τῶν τεχνῶν ἐκείνων καὶ ἐξέφραζον τὸν πόθον τοῦ μετακαλέσαι εἰς τὰς πατρίδας αὐτῶν ἄνδρας, ἐν αὐταῖς ἐξησκημένους».

Ὡς ὁμῶς ἐν τῇ Ἑω δὲν ἐδυνήθη νὰ ριζοβολήσῃ ἀπολύτως ὁ καθαρὸς ρωμαϊκὸς ρυθμὸς, ἀλλ' ὑπεβλήθη εἰς διαφόρους μεταρρυθμίσεις, οὕτω καὶ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ὑπέκυψε, κατὰ διαφόρους ἐποχάς, εἰς τὰς μεταβολάς, ἃς λόγοι τοπικοὶ καὶ ἄλλοι κατέστησαν ἀναποδράστους, ὡς ἄλλως τε, μεταβολάς ὑπέστη καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἑώσις χώραις.

Διὰ τοῦτο τὴν ἐποχὴν τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ μάλιστα τῆς ἐν ταῖς χώραις τῆς Δύσεως, πολλοὶ σοφοὶ διήρεσαν εἰς χρονικὰς περιόδους.

Αἱ περίοδοι ὁμῶς αὗται δὲν διαφέρουσι πολὺ τῶν χρονικῶν περιόδων τῆς ἐν γένει βυζαντινῆς τέχνης, καθόσον ἡ πρόοδος, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτονικῆς, βαίνει, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, παρὰλλήλως τῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς στρατηγικῆς, ὡς ἀποκαλοῦσιν αὐτάς, ἀρχιτεκτονικῆς. Αἱ χρονικαὶ δὲ περίοδοι, εἰς ἃς, ἐπὶ τὸ συνηθέστερον, διαιρεῖται ἡ ἐποχὴ τῆς τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἰσὶ τρεῖς.

Ἡ πρώτη ἀρχεταὶ ἀπὸ τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος καὶ φθάνει μέχρι τοῦ δεκάτου, συμπεριλαμβανομένου (500 — 1000), ὁ κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τούτους ρυθμὸς καλεῖται, ὑπὸ τινων, πρωτόγονος ἢ ἀρχικὸς (primordial).

Ἡ δευτέρα, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκά-

του αιώνος, λήγει σὺν τῷ δεκάτῳ πρώτῳ (1000 — 1100), ὁ δὲ ρυθμὸς αὐτῆς ὀνομάζεται δευτερογενῆς (secondaire).

Ἡ δὲ τρίτη περιλαμβάνει τὸν δωδέκατον καὶ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα (1100 — 1300) καὶ ὁ κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ρυθμὸς ἀποκαλεῖται τριτογενῆς (tertiaire).

Ὡς μᾶλλον ὁμῶς συνάδουσιν τῷ σκοπῷ τῆς παρούσης πραγματείας ἐκρίναμεν τὴν ἐπὶ τὸ αὐτὸ μελέτην, ἐν γενικαῖς μὲν γραμμαῖς, ἀλλὰ κατὰ χρονολογικὴν, ὅσον ἔνεστι, τάξιν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀνωτέρω τριῶν χρονικῶν περιόδων, πρῶτον ἐν τῇ Ἐφ καὶ εἶτα ἐν τῇ Ἐσπέρῃ. Ἐν τῇ τοιαύτῃ δὲ μελέτῃ θέλομεν φροντίσει πάντοτε, πᾶσιν μετὰρσιολεσχίαν ν' ἀποφεύγωμεν.

VI

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐν τῇ Ἐφ

μέχρι τέλους τοῦ ιγ' αἰῶνος.

Ἐν τοῖς ἐμπροσθεν ἐποισχόμεθα λόγον περὶ τῶν ἰδιοτρόπων ἐπινοημάτων τῶν πρώτων βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ ἐν γένει περὶ τοῦ μακροῦ σταδίου μορφώσεως, ὅπερ ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς διέτρεξεν, ἐπιπροσπειρόντες ὅτι ὡς ὀριστικῶς πλέον μεμορφωμένος ἐθεωρήθη ὁ ρυθμὸς οὗτος ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ στ' αἰῶνος.

Θόλος, προστόμοιός πως τῷ τρούλλῳ τοῦ ρυθμοῦ τούτου, κατεσκευάζετο, φαίνεται, καὶ πρὸ τῆς ἐπο-

χῆς ταύτης. Τοιοῦτόν τι ἐξάγεται καὶ ἐξ ὧν ὁ Εὐάγριος λέγει, περιγράφων τὸ ἐπὶ τῆς τῶν Χαλκηδονίων περιδρυμένον, ὑπὸ θόλου δὲ κεκαλυμμένον ἱερὸν τέμενος Εὐφημίας τῆς μάρτυρος, ἐν ᾧ συνεκροτήθη, ἐπὶ Μαρκιανοῦ καὶ Πουλχερίας, ἡ δ' Οἰκουμένη συνόδος, ἐν ἔτει 451.

Ἰδοὺ ἡ περιγραφὴ αὕτη.

«Τρεῖς δὲ ὑπερμεγέθεις οἴκοι τὸ τέμενος, εἰς μὲν ὑπαίθριος ἐπιμήκει τῇ αὐλῇ καὶ κίοσι πάντοθεν κοσμούμενος, ἕτερος τ' αὖ μετὰ τοῦτον, τό τε εὖρος, τό τε μῆκος, τοὺς τε κίονας μικροὺς παραπλησίους, μόνον δὲ τῶν ἐπικειμένων ὀρόφων διαλλάττων, οὗ κατὰ τὴν βόρειον πλευράν πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα, οἶκος περιφερὴς ἐς θόλον· εὖ μᾶλα τεχνικῶς ἐξησκημένοις κίοσιν, ἴσοις τὴν ὕλην, ἴσοις τὰ μεγέθη καθεστῶσιν, ἔνδοθεν κυκλούμενος· ὑπὸ τούτοις ὑπερῶν τι μετεωρίζεται ὑπὸ τὴν αὐτὴν ὀροφήν. . .»

(Εὐάγρ. Σχολαστ. ἐκκλ. ἱστ. βιβλ. β' κεφ. γ').

Ὡς ὁμῶς καὶ ἀνωτέρω ἐξεθήκαμεν, θόλος ἦ, ὡς μετὰ ταῦτα ἀπεκλήθη, τρούλλος μᾶλα γιγαντιαίων διαστάσεων, κατεσκευάσθη, τὸ πρῶτον, ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδομηθέντος ἱεροῦ τεμένους, τὸ γιγάντειον δὲ τοῦτο ἔργον καὶ τὸ κατὰ πάντα ἕξοχον τοῦ ἱεροῦ τούτου ἰδρύματος ὑπῆρξαν ἡ ἐπίστεψις, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ὃς ἤρξατο, ἀπὸ τῆς προλεχθείσης ἐποχῆς, διαδιδύμενος ἀνὰ πάσας τὰς ἐφ' ἑαυτοῦ πόλεις. Ἐν ταῖς μεγαλειότηραις δὲ τῶν πόλεων τούτων, τὴν βασιλεύουσιν ἀπομιμουμέναις, ἀνηγέρθησαν ἐκλαμπροὶ ναοὶ μετὰ τρούλλου, κατὰ τὸν τύπον τοῦ διασῆμου ἐκείνου τεμένους, εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ σοφίαν, ὡσαύτως, καθιερωθέντες. Οὐ μόνον δ' οἱ μεγά-

λοι οὔτοι ναοί, ἀλλὰ καὶ οἱ μικρότεροι, οἱ ὀνόμασι διαφόρων ἀγίων τιμώμενοι, ἐκκλύπτοντο ὑπὸ τρουλλου. Τρουλλος δ' ἐπίσης ἐπεκλύπτε, κατὰ συνήθειαν, ἀπανταχοῦ, παρχδεκτὴν γενομένην, καὶ πᾶσαν ἐκκλησίαν, τῷ ὀνόματι τῶν Ἱαξιαρχῶν ἢ τῆς Ἀχειροποιήτου τιμωμένην.

Ἄλλ' εἰ καὶ ἡ χρῆσις τοῦ τρουλλου εἰσῆχθη, ἐντὸς μικροῦ χρόνου, εἰς ἀπάσας τὰς βυζαντινὰς χώρας, ὡκοδομοῦντο, οὐδὲν ἥττον, ἱεροὶ ναοί, ἐφ' ὧν δὲν κατεσκευάσθη τρουλλος, ὡς τοιοῦτοι δ' ἀναφέρονται, κατὰ πρῶτον λόγον, οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἀντιοχείας, ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀνεγερθέντες, ὧν ὁ τύπος προσήγγιζε μᾶλλον τῷ τῶν Βασιλικῶν.

Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν τύπον, τὸν ληφθέντα ἐκ τοῦ περιωνύμου τεμένου, ὅπερ ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνωκοδόμησεν, ἐπηνέχθησαν μεταβολαί, καθὰ καὶ ἄνωτέρῳ εἵπομεν.

Ἡ βυζαντινὴ ἐν γένει τέχνη, δὲν περιωρίζετο, ὡς τινὲς φρονοῦσιν, εἰς τὸν συνδυασμὸν διαφόρων, διαφόρου καταγωγῆς, τύπων καὶ σχημάτων, πρὸς ἀνεγερσιν οἰκοδομῶν, ἀλλ' ἐνεῖχε καὶ αὐτόβουλόν τινα δημιουργικὴν δύναμιν. Ἡ δύναμις δ' αὕτη ἐξεδηλοῦτο, κυρίως, ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

Δὲν εἶναι δ' ἄπορον τὸ τοιοῦτον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψι: ἡ μεγάλη ἐπιρροή, ἣν, ἐπὶ τῶν πνευμάτων τῶν χριστιανῶν τοῦ μεσαιῶνος ἐν γένει, ἐξήσκει τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, καὶ ἡ μετὰ τῆς θρησκείας στενὴ συνάφεια πάσης σκέψεως καὶ πάσης ἐνεργείας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους.

Τούτου ἕνεκεν, ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, οἱ μὲν

γενικοὶ κανόνες τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης ἀπέβητάν πως ὁμοιόμορφοι καὶ ἀμετέβλητοι, ἀλλ' ἐν ταῖς λεπτομερείαις αὐτῶν παρετηροῦντο ἐκάστοτε πολλαπλαεὶ κεινοτομίαι, εἰς ἃς προέβαινον οἱ τῆς ἐποχῆς ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τῆς ὡς εἴρηται δημιουργικῆς, τῆς βυζαντινῆς τέχνης, δυνάμεως, σκοπὸν δὲ πάντοτε προτιθέμενοι τὴν τοῦ μονοτόνου χαρκτηῆρος ἀποφυγὴν καὶ τὴν τῆς τέχνης, κατὰ τὸ ἐνόν, τελειοποίησιν.

Οὕτω, κατὰ τὴν πρωτόγονον τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ περίοδον, ἀνηγέρθησαν ἱεροὶ ναοί, ὧν ὁ τρουλλος ἐβασίζετο, οὐχὶ πλέον ἐπὶ τεσσάρων ὑποστηρικμάτων, ἢ ψαλίδων, ὡς ὁ Εὐάγγριος ἀποκαλεῖ αὐτά, ἀλλ' ἐπὶ ὀκτώ τοιούτων. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἐβασίζετο μὲν ὁ τρουλλος ἐπὶ τεσσάρων καὶ μόνων ὑποστηρικμάτων, δὲν ὑπῆρχον ὅμως ἐξ ἀνατολῶν καὶ ἐκ δυσμῶν τοῦ ναοῦ θόλοι ἡμισφαιρικοί.

Βραδύτερον παρετηρήθη ὅτι τὰ ὀγκώδη ταῦτα τοῦ τρουλλου ὑποστηρίγματα, οὐ μόνον χώρον τοῦ ναοῦ πολὺν κατελάμβανον, ἀλλὰ καὶ τὴν ὄψιν αὐτοῦ, τὴν ἐσωτερικὴν, παρέβλαπτον. Διὸ τὰ δύσμορφα ἐκεῖνα ὑποστηρίγματα ἀντικατέστησαν εὐτεχνοὶ καὶ λεπτοὶ κίονες.

Ἡ διάθεσις τῶν ἀρχιτεκτόνων ἔρρεπεν, ἐν τῷ μεταξῷ, εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν τρουλλων. Οἱ ἱεροὶ ναοὶ διηραῶντο, ἐνίοτε, εἰς πέντε διαμερίσματα, ὧν ἕκαστον ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἰδίου τρουλλου. Τὸ κατ' ἀρχὰς νεωτεριστικὸν τοῦτο σύστημα ἀπέβη, βραδύτερον, κανὼν ἀρχιτεκτονικός. Οἱ ἀνεγείροντες ναοὺς ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις προσεπάθουν νὰ κατασκευάζωσιν ὅσους ἐδύναντο πλειότερους τρουλλους. Ὅσάκις δὲ θέσεις καταλλήλους πρὸς τοῦτο

δέν εὑρισκον ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ, διήρουν τὸν νάρθηκα εἰς διαμερίσματα, καλύπτοντες ἐκάτερον τούτων δι' ἰδίου τρούλλου. Τοιουτοτρόπως δ' ἐπὶ τινων ἐκκλησιῶν ὑπῆρχον δώδεκα μικροὶ τρούλλοι, ἐντέχνως λίαν περὶ τὸν κεντρικόν, ὥσπερ δορυφόροι τούτου, κκτεσκευσμένοι. Τοιουτόσχημος ἐκκλησίαι ἀνηγέρθη ἐν τῇ τῆς Ἀθηνᾶς πόλει.

Προϊόντος τοῦ χρόνου, οἱ ἀρχιτέκτονες δέν ἠρέκασθησαν μόνον εἰς τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν τρούλλων, ἀλλ' ἠβουλήθησαν καὶ τούτους νὰ τελειοποιήσωσι. Παρετήρησαν ὅτι ὅσῳ μεγαλοπρεπές καὶ ἐξόχως ὑπέρλαμπρον ἐφαίνετο τὸ ἐσωτερικόν τοῦ πρωτογόνου τρούλλου, τόσῳ ἄχαρις καὶ πενιχρά, ἐξ ἐναντίας, ἦν ἡ ἐξωτερικὴ αὐτοῦ ὄψις. Ἰνα δώσωσιν οὖν χάριν τινὰ καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ τρούλλου παράστασιν, ἐπεχείρησαν ν' ἀνυψώσωσιν αὐτόν, κρίναντες ὡς ἀρκοῦντα ἀντοχῆς σύμβολα τὰ μεταξὺ τῶν ὑποστηριγμάτων τοῦ θόλου ἢ τῶν ταῦτα ἀντικαταστήσαντων λεπτῶν κιόνων σχηματιζόμενα τόξα. Διό, μεταξὺ τῶν τόξων τούτων καὶ τοῦ θόλου, κατεσκεύασαν ἀρκοῦντως ἡρμένον κυλινδροειδές τύμπανον, ὅπερ ἀνύψωσε τὸν θόλον, μᾶλλον εὐρυπτον ἐξωτερικῶς τοῦτον καταστήσαν. Πρὸς ἀποφυγὴν δὲ τῆς ἐκ τιμπάνου ἀπλοῦ καὶ διακόσμων ἐστερημένου κακῆς ἐντυπώσεως, κατεσκεύαζον τοῦτο, συνήθως, πολύγωνον καὶ καθωράιζον αὐτὸ διὰ κιόνων εὐγλυφῶν, ὧν τὰ διάμεσα ἐσχημάτιζον ἐπιμήκεις καὶ στενάς, ἀλλὰ περικαλλεῖς τὸ σχῆμα, φωταγωγούς.

Τῶν μετὰ ταῦτα ἀνεγειρομένων ἱερῶν ναῶν αἱ θυρίδες ἦσαν πολυάριθμοι, εἶχον δὲ τὸ σχῆμα τοξοειδές κατὰ τὰ ἄνω. Καὶ ἐν αὐταῖς δ' ἔτι οἱ ἀρχιτέκτονες ἐπέζητουν τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν κομ-

φύτητα. Διὸ καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἀνοίγματα ἐχωρίζοντο δι' εὐγλύπτων κιόνων, εἰς δύο, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ τρεῖς θυρίδας. Αἱ οὕτω δὲ σχηματιζόμεναι φωταγωγοὶ αὗται, ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, κεκλεισμένοι διὰ λιθίνων πλακῶν, φερουσῶν τρήμας κανονικὰς καὶ εὐμεθόδως ἐξειργασμένας.

Ἐγίνετο δὲ χρῆσις διὰ τὴν δομὴν οὐ μόνον λίθων, ἀλλὰ καὶ πλίνθων. Διετίθεντο δὲ τὰ δύο ταῦτα ὑλικά οὕτως ὥστε παρῆγον λαμπρὰν διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν. Ὅτῃς δ' ἡ δομὴ ἀπετελεῖτο μόνον ἐκ πλίνθων, οὗτοι ἐτίθεντο κατὰ διάφορα σχήματα, τὴν ὠραιότεραν ἐντύπωσιν τῷ ὀφθαλμῷ προξενούντα.

Ἐνίοτε δὲ διὰ τῶν πλίνθων ἐσχηματίζοντο διάφορα γράμματα, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ ἐπιγραφαί.

Ἐγίνοντο δὲ ταῦτα πάντα κατὰ τὴν πρωτόγονον λεγομένην περίοδον τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ἣτις φθάνει μέχρι τέλους τοῦ 1' αἰῶνος. Καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ταύτην χρονικὴν περίοδον, διετηρήθη μὲν, κατὰ τὰ κυριώτερα αὐτοῦ μέρη, ὁ αὐτὸς περιπίου ρυθμός, ἐπεζητεῖτο ὁμως, ἐν παντί, ἡ κομψότης, ἡ ἀρμονικὴ διακόσμησις καὶ ἐν γένει ἡ λεπτότης καὶ τὸ εὐοπτον τῆς οἰκοδομῆς.

Τόξα ἐν τῷ μέσῳ καλλιτεχνικῶν κιόνων σχηματιζόμενα καὶ διάφορα διὰ πλίνθων, ἀναμῖξ μετὰ λίθων, διακοσμητικὰ σχήματα, καθίστων τὴν ἐκ τῆς ὅλης οἰκοδομῆς καλλιτεχνικὴν ἐντύπωσιν ζωηροτάτην, εὐρέα δ' ἀνοίγματα ἐπὶ τῶν τοίχων, πρὸ πάντων, τῆς προσόψεως, συνετέλουν εἰς τὸν ἅπλετον τοῦ νάρθηκος φωτισμόν.

Οὕτω προαγομένην καὶ τελειοποιουμένην τὴν τέχνην εὗρεν ὁ 1α' αἰὼν, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν δευ-

τερογενῇ λεγομένην περίοδον τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Σὺν τῇ ἐνάρξει ὁμοῦ τοῦ νέου αἰῶνος, ἐπῆλθον διάφορα γεγονότα, ἅτινα σπουδαίως ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς τέχνης, ἡ περίοδος δ' αὕτη εἶδεν ἐκλείπουσαν τὴν αἵγλην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν προηγουμένων χρόνων. Εἰς τοῦτο τὰ μάλιστα συνετέλεσαν καὶ αἱ θρησκευτικαὶ διαφοραί, αἱ μεταξὺ τῆς Ἑσπερίας καὶ τῆς Ἑὼ ὑφιστάμεναι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Μόνον ἐν τῇ Ἀγίᾳ Πόλει παρατηρεῖτο ποιά τις σύμπνοια μεταξὺ λατίνων καὶ βυζαντινῶν, ἀλληλοδοουμένων ἐν τῇ ἀνεγέρσει καὶ τῇ διακοσμήσει ἱερῶν ναῶν.

Παρά πάσας ὁμοῦ τὰς ἀντιξόους περιστάσεις, οἱ καλλιτέχναι τῆς ἐποχῆς κατῴρθωσαν νὰ συνδυάσωσιν ἄγαν ἀρμονικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἐπιτυχέστατον τοὺς διὰ πλίνθων καὶ μαρμάρων διακόσμους, οὓς ἡ εὐφυΐα καὶ τὸ δημιουργικὸν τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων πνεῦμα ἐπενόησε κατὰ τὰς διαφόρους προηγουμένας ἐποχάς, εἰς τοῦτο δὲ συνίσταται τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς δευτερογενοῦς ταύτης περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ πρόοδος, οὐδὲν ἥττον, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον ἀνεχαιτίσθη, ἐπὶ τέλους, ὑπὸ τῆς δυσχεροῦς θέσεως, εἰς ἣν ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων περιήγαγε τὰ τῶν βυζαντινῶν, ἐπιστάμενη δὲ μελέτη τῆς καταστάσεως, ἐν ᾗ διετέλει ἡ τέχνη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἄγει εἰς τὸ βέβαιον συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἤρξατο παρὰ κμάζουσα.

Ἐπέρχεται ἡ τρίτη ἢ τριτογενὴς περίοδος τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ἥτις ἄρχεται σὺν τῷ 16' αἰῶνι. Ἡ περίοδος αὕτη εἶδε καταστρεφόμενα καὶ δηρούμε-

να ὑπὸ τῶν λατίνων τὰ λαμπρότερα προϊόντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης. Σύγχρονος τῶν συμβάντων ἱστοριογράφος, ὁ Νικήτας Χωνιάτης, παρέχει ἡμῖν συγκινητικωτάτην τοῦ ὀλέθρου ἀφήγησιν.

Μόλις δὲ περὶ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 17' αἰῶνος, ἡ κατάστασις μετεβλήθη πῶς ἐπὶ τὰ βελτίω, νέα ὁμοῦ σχολὴ καλλιτεχνίας δὲν ἐσχηματίσθη. Ὁ ἀρχαῖος ρυθμὸς ἤρξατο συναναμιγνύμενος σχήμασι λατινικοῖς, οὕτω δὲ πολλάκις, κωδονοστάσια, κατὰ τὸ ἐν τῇ Δύσει παρὰ δεδεγμένον σύστημα κατεσκευασμένα, παρέκειντο τρούλλοις βυζαντινοῖς καὶ ἄλλα τοιαῦτα σύλοικα, οὕτως εἶπεν, ἔργα συνετελέσθησαν. Ἡ τοιαύτη ὁμοῦ τάσις τῆς συνανκμίζεως ἄλλοτριωμάτων τύπων καὶ σχημάτων ἐν τῷ ἀπὸ αἰώνων παρὰ δεδεγμένῳ ρυθμῷ ἀπεκρούετο, κατὰ τὸ ἐνόν, ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ καλλιτεχνῶν, οἵτινες πιστοὶ ἐδείκνυντο ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης ὅπου δὴποτε ἐκ βάρων ἀνήγειραν, κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, ἱερὰ καθιδρύματα.

Ὑπὸ τὴν ἐποψὴν τῆς ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον παρέχουσι καὶ τὰ ἐν Κρήτῃ σωζόμενα εἰρεπία βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ αἱ ἐξ ὀλοκλήρου περισωθεῖσαι ἄλλαι ἐκκλησίαι βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. Ἀλλὰ τὰ περὶ τούτων πλατύτερον ἐκτίθημι ἐν τινὶ βραδύτερον ἐκδοθησομένη μονογραφίᾳ, ἐπιγραφομένη «αἱ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαι τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ», ἣν κατήρτιτα ἐπὶ τῇ βάσει μελετῶν καὶ ἐξετάσεων, ὑπ' ἐμοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τόπου, γενομένων, κατὰ τὰς ἀνὰ τὴν νῆσον ἀπασαν ἐπανειλημμένας περιουσίας μου.

Ὁφείλομεν δὲ νὰ μὴ παραλείψωμεν καὶ τοῦτο ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς πρωτογόνου

τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ ἐποχῆς κατεσκευάζοντο, ἐνίοτε, ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον κρύπται, ἐν αἷς ἀπεθησαυρίζοντο τὰ ἱερὰ λείψανα μαρτύρων ἢ ἁγίων. Ἐγένετο δὲ τοῦτο κατ' ἀπομίμησιν τοῦ τῶν πρώτων χριστιανῶν συστήματος, καθ' ὃ οὗτοι, ὡς εἴπομεν ἤδη ἐν τῷ III κεφαλαίῳ, κατεσκεύαζον ὑπὸ τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῶν τότε ἱερῶν ναῶν θυσιαστήριον τοιαύτας κρύπτας, εἰς ἃς κατήρχοντο διὰ βυθμίδων ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, καταβάσια κλουμενών.

Βραδύτερον ἢ συνήθεια ἐν γένει τῆς καταθέσεως ἱερῶν λειψάνων ἐν τοῖς ναοῖς παρημελήθη, πρὸς καιρόν, ἀλλ' ἢ ἐν ἔτει 783 συνελθοῦσα ἐν Νικαίᾳ ἁγία καὶ Οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐπενήγαγεν αὐτήν, θεσπίσασα ἐν τῷ ζ' κανόνι τάδε:

«Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὀρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατὰ θεσιν γενέσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς, ὃ δὲ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερῶν νῦν, καθιχερίσθω, ὡς παρὰ βιβλικῶς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δ' ἐκείνης ἐπεκράτησε τὸ σύστημα τοῦ κατατιθέναι ὑπὸ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν μερίδας μαρτυρικῶν λειψάνων, ἐκλειπούσης σχεδὸν παντελῶς τῆς συνηθείας τοῦ κατασκευάζειν κρύπτας ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον. Τὸ τοιοῦτον ὁμῶς δὲν ἐκώλυε τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τοῦ ἀποθησαυρίζειν, ὅσας ἦν δυνατόν, ἂν οὐχὶ ἐν κρύπτεις ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον, ἀλλ' ἐν ἰδίῳ τάφοις, ἐντὸς τῶν ἱερῶν ναῶν, τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, ὧν τῷ ὀνόματι οἱ ἱεροὶ ναοὶ ἐτιμῶντο.

Οὕτω π. χ. ἐντὸς τοῦ κατὰ τὸν βυζαντινὸν ρυθμὸν ὑποδομημένου ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Μύρωνος

ἐν τῷ ὁμωνύμῳ χωρίῳ τῆς ἐπαρχίας Μυλεβυζίου, ἐν τῷ τμήματι Ἡρακλείου τῆς Κρήτης, εὑρηται ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Μύρωνος.

Ἀρκοῦντα, νομίζομεν, εἰσὶ τὰ ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ἐκτιθέμενα περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατὰ τὰς προμνημονευθείσας τρεῖς χρονικὰς περιόδους ἐν ταῖς ἐφαίς χώραις, ἐν αἷς, πλὴν τῶν ἄλλων μεταβολῶν, τῶν εἰς τὸν βυζαντινὸν ρυθμὸν, ὡς προείρηται, ἐπενεχθεισῶν, παρήχθησαν καὶ τὰ διάφορα ἐκκλησιῶν σχήματα, περὶ ὧν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ὠμιλήσαμεν.

Τί δ' ἐν ταῖς χώραις τῆς Δύσεως συνέβη κατὰ τὰς αὐτὰς χρονικὰς περιόδους; Τοῦτο ἐξετάσομεν ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ.

VII

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ

ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπερίας καὶ ἐν Ρωσσίᾳ
μέχρι τέλους τοῦ 19' αἰῶνος.

Ὅσα ἐν τῷ II κεφαλαίῳ εἴπομεν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς εὐκτηρίους χριστιανικοὺς οἴκους ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, δὲν ἀνάγονται, βεβαίως, εἰς τὰς χώρας μόνον τῆς Ἑσπερίας καὶ εἰς τὰς τῆς Ἑσπερίας ἐν γένει. Ἐνεκα τούτου, κρύπται μόνον εἶπιν, ὡς ἐπὶ τὸ πρῶτον, τὰ ἐνθύμια τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν πρώτων αἰώνων καὶ ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς χώραις, εἰς ἃς τὸ θρησκευμα τοῦτο εἰσῆλθε τότε.

Μετά τὸν ὀριστικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ θρίαμβον, οἱ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἀνά τὰς χώρας τῆς Ἑσπερίας κηρύσσοντες καὶ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ νέου θρησκευµατος ἐφρόντισαν ν' ἀνεγείρωσι καὶ ἐκεῖ εὐκτηρίους οἴκους. Οὕτω π. χ. ἀνηγέρθησαν πλείσται ἐκκλησίαι ἐν Παρισίοις, ἐν Tours, ἐν Clermont, ὡς διαπιστοῦσιν ὁ ἅγιος Fortunat, ἐπίσκοπος τοῦ Poitiers, καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος, ἐπίσκοπος τοῦ Tours, συγγραφεὺς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν Francs. Ὁ τελευταῖος μάλιστα μνημονεύει καὶ πολλῶν ἄλλων ἱερῶν ναῶν, οἰκοδομηθέντων ἐν Touraine ὑπὸ τοῦ ἁγίου Μαρτίνου, τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, τοῦ ἁγίου Brice, τοῦ ἁγίου Perpet καὶ τοῦ ἁγίου Εὐφρονος. Ἐπίσης δὲ καὶ εἰς ἄλλα διάφορα τῆς Εὐρώπης μέρη ὠκοδομήθησαν οἶκοι τοῦ Θεοῦ.

Ἄπαντα δὲ τὰ ἱερὰ ταῦτα καθιδρύματα τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος, τὰ ἐν Γαλλίᾳ τοῦλάχιστον, ὡς περιγράφει ταῦτα ὁ ἅγιος Γρηγόριος de Tours, ἦσαν ἐπιμήκη τὸ σχῆμα, ἀπολήγοντα εἰς ἡμικύκλιον πρὸς ἀνατολάς, ἢ σταυροειδῆ, αἱ δὲ θυρίδες αὐτῶν τοξοειδεῖς κατὰ τὰ ἄνω. Οἱ ἀνεγείραντες δὲ τὰ ἱερὰ ταῦτα ἀπεμιμήθησαν, προδήλως, τὰ ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης, ἀλλά, κατὰ τρόπον, νοθεύσαντα, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ρωμαϊκὴν καλλιτεχνίαν.

Μετά τὴν ὀριστικὴν τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μὀρφωσιν, ἀνηγέρθησαν ἐν διαφόροις εὐρωπαϊκαῖς χώραις ἱεροὶ ναοί, ἐν οἷς ψηλαφητὰ διαγιγνώσκονται τὰ ἔχνη τοῦ ρυθμοῦ τούτου.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐκ τῆς Ἑω ἀνά τὰς χώρας τῆς Ἑσπερίας διαδόσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ, ἐγένετο ἀντικείμενον σοβαρᾶς μελέτης ἐκ μέρους τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένων,

Μεθ' ὅλας δὲ τὰς ὑπὸ τινων ἐξενεχθείσας ἐναντίας γνώμας, ἀναμφίβολον τυγχάνει ὅτι ἀπ' αὐτοῦ ἔτι τοῦ στ' αἰῶνος, οἱ πιστοὶ τῶν χωρῶν ἐκείνων ἤρξαντο ἀπομιμούμενοι τὸν ἀνατολικὸν ἐκκλησιαστικὸν ρυθμόν, ὃν ἐγνώρισε τῇ Εὐρώπῃ ἡ μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ὑπάρχουσα ἔκτοτε συγκαοινωνία.

Οὕτως ἡ εἰς τὸ 545 ἔτος ἀναγομένη ἐκκλησία τοῦ Saint Vital ἐν Ravenne, ὠκοδομήθη κατὰ τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν ρυθμόν, οὗτινος τὸ κυριώτερον πρότυπον ὑπῆρξεν ἐν Ἰταλίᾳ. Τὰ ψηφοθετικά διακοσμήματα τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ παρίστων τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ τὴν Θεοδώραν μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν.

Ἡ δὲ εἰς τὸ 553 ἀναγομένη ἐκκλησία τῆς Sainte-Marie-in Cosmédin, ἦτο κεκαλυμμένη ὑπὸ τρούλου, οὗτινος τὰ ψηφοθετήματα, παριστῶντα τὸν Ἰησοῦν, βραπτίζόμενον ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, καὶ πῆριξ αὐτοῦ ἔχοντα τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους, οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ ἀπομίμησης, κατὰ πάντα, τῶν ὁμοίας φύσεως διακόσμων ἱεροῦ τινος ναοῦ ἐκ τῶν ἐν τῇ τῶν Θεσσαλονικέων.

Ἐπίσης ὁ εἰς τὸ 560 ἀναγόμενος ἱερὸς ναὸς τοῦ Saint Médard, ἐν Soissons τῆς Γαλλίας, καὶ ἄλλα, ἀλλαχοῦ, ἐκκλησίαι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὠκοδομήθησαν, προδήλως, κατὰ τὸν ἀνατολικὸν ρυθμόν.

Καθὰ ὁμοῦς ἐν τῷ ν κεφαλαίῳ διελάβομεν, ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ὑπεβλήθη καὶ ἐν ταῖς τῆς Ἑσπερίας χώραις εἰς πολλὰς μεταβολάς, ἃς λόγοι τοπικοὶ καὶ ἄλλοι κατέστησαν ἀναποδράστους. Αἱ τοιαῦται δὲ μεταβολαὶ προῆλθον, κυρίως, ἐκ τῆς συναμιξεως τοῦ καθαρῶς βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μετὰ σχημάτων καὶ τύπων τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης· ἐφ' ᾧ καὶ

ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρυθμὸς, ὁ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐπικρατήτας κατὰ τὰς προηγουμένως μνημονευθείσας τρεῖς χρονικὰς περιόδους, εἰδικώτερον, καὶ ὀρθότερον ἴσως, ἀποκαλεῖται *ρωμαιο-βυζαντινός*, Romano-byzantin.

Ἐν τοῖς καθ' ὅλην τὴν πρωτόγονον τοῦ ρυθμοῦ τούτου περίοδον, ἦτοι μέχρι τέλους τοῦ ι' αἰῶνος, ἀνὰ τὰς διαφόρους τῆς Ἑσπερίας χώρας, ἀνεγερθεῖσιν ἱεροῖς ναοῖς καταφανὲς ἄγαν τυγχάνει ἡ ἐπικράτησις τῶν κανόνων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ὡς ὑποδείγματα τοῦ ρυθμοῦ τῶν πρώτων χρόνων τῆς προλεχθείσης περιόδου μνημονεύονται ἡ ἐκκλησία τοῦ Saint-Germain-l' Auxerrois, ἐν Παρισίοις, ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Saint Martin, ἐν Tours, ἀνεγερθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀγίου Perpet, ἡ τοῦ Stavello ἐν Βελγικῇ, καὶ ἄλλαι ἄλλοθι.

Ψηλαφητότερος ὅμως καὶ μᾶλλον καταφανὲς τυγχάνει ὁ ἀνατολικὸς ἐκκλησιαστικὸς ρυθμὸς ἐν τοῖς κατὰ τὰς δύο ἄλλας περιόδους οἰκοδομηθεῖσιν ἱεροῖς ἰδρύμασι.

Τίνι τρόπῳ δὲ μετεφυτεύθη ὁ περὶ οὗ πρόκειται ρυθμὸς ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπερίας; Ἴδου τί περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἱστορεῖται:

Πολὺ πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν, ἐμπορικαὶ καὶ ἄλλαι σχέσεις συνέδεον τὴν Ἑω πρὸς τὴν Ἑσπέραν, μεταξὺ δ' ἐκείνης καὶ ταύτης στενὴ συνάφεια καὶ ἀπαυστος ἐπικοινωνία, ὡς προερρήθη, ὑπῆρχεν. Ἡ ἀγία Γῆ, πρὸ πάντων, εἴλκυε πληθὺν προσκυνητῶν, οἵτινες διερχόμενοι, συνήθως, διὰ τῆς Νέας Ρώμης, ἀπεθαύμαζον τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῶν βυζαντινῶν ἀριστουργήματα καί, εἰς τὰς οἰκίας πατρίδας ἐπανακάμπτοντες, μετεκαλοῦντο πολλάκις βυζαντινοὺς ἀρχιτέκτονας

καὶ καλλιτέχνας, οὓς ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὴν ἀνεγερσιν καὶ τὴν διακόσμησιν ἱερῶν ναῶν. Πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῶν τοῦ κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετηνάστευον εἰς Ρώμην καὶ εἰς διάφορα τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Γερμανίας μέρη, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ ἄλλων ἰδιωτῶν, ἐπίσης μεταναστατῶν, ὑπῆρχον καλλιτέχναι, ὧν τὰς γνώσεις ἐφρόντιζον πάντοτε οἱ ἡμεδαποὶ νὰ χρησιμοποιῶσι. Τοιοῦτοτρόπως μετεφυτεύετο ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῆς Ἀνατολῆς ἀρχιτεκτονικὴ, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι, ἐν γένει, τῶν βυζαντινῶν ὠραῖαι τέχναι.

Ἄλλ' ἐξετάσωμεν τὰ περὶ τοῦ περισπουδάστου τούτου ζητήματος μεθοδικώτερόν πως καὶ κατὰ χώρας.

Καὶ πρῶτον, ὁποῖαν ἐπιρροὴν ἐξήσκησεν ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ; Ἐπὶ μακρὸν χρόνον, τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου, συνεδέετο διὰ δεσμῶν ἀρρήκτων μετὰ τῶν βυζαντινῶν. Διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν εἰκονοκλαστῶν ἢ τῶν εἰκονομάχων, οἱ τῶν ἱερῶν εἰκόνων ὑπέρμαχοι κατέφυγον ἄθροοι εἰς τὰς μεσημβρινὰς τῆς Ἰταλίας ἐπαρχίας, ἐν αἷς ἀσφαλὲς εὔρον ἄσυλον. Αἱ ἐπαρχίαι αὗται ἀπέβησαν ἀληθῆς ἑλληνικὴ ἀποικία, μέγας δὲ τῶν ἀποίκων ἀριθμὸς ἦσαν κληρικοί, οἵτινες πλείστας ὠκοδόμησαν μονὰς. Ἐν μόνῃ τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Καλαβρίας ἡριθμοῦντο ἐννεμήκοντα καὶ ἐπτὰ μοναστήρια τοῦ τάγματος τοῦ ἀγίου Βασιλείου.

Εὐδηλος οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ἡ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐκείναις ἐπικράτησις τοῦ βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ. Περί τὰ τέλη τοῦ η' αἰῶνος, ὁ Arighis, Δοῦξ τοῦ Benévent, ἀνήγειρεν ἱερὸν ναόν,

κατὰ τὸν τύπον, ἀκριβῶς, τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδομηθέντος ἐν τῇ Νέῃ Ρώμῃ καὶ καθιέρωσεν αὐτόν, ἐπίσης, εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν.

Βραδύτερον ἀνηγέρθησαν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἰταλίας ἱεροὶ ναοί, ἐπικεκαλυμμένοι μὲν ὑπὸ τρούλλου, ἀλλὰ συναναμεμιγμένοι σχήμασι λατινικοῖς ἢ μᾶλλον ρωμικαῖς, διότι, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς δὲν ἐδυνήθη ν' ἀποφύγῃ τὰς μεταβολάς, ἅς λόγῳ τοπικοῖ καθίστων ἐνιαχοῦ ἀναποδράστους.

Ἐν δὲ τῇ παλαιᾷ Ρώμῃ, ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν ἐξήσκησε μὲν, κατ' ἀρχάς, μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως τὴν ἐπιρροήν της καὶ δὲν ἀνεγείροντο ἱεροὶ ναοὶ κατὰ τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν ρυθμὸν, βραδύτερον ὅμως, καὶ μάλιστα περὶ τὰ τέλη τοῦ ζ' αἰῶνος, ἡ διακόσμησις τῶν οἰκῶν τοῦ Θεοῦ ἐγένετο κατὰ τοὺς κανόνας τῆς γνησίας τῶν βυζαντινῶν τέχνης.

Κατὰ δὲ τὸν η' αἰῶνα, ἡ δραστηριότης καὶ τὸ σθένος τῶν τῆς Ρώμης Ποντιφικῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων προσεῖλκυσε εἰς τὴν Παλαιὰν Ρώμην πάντας τοὺς τὰς κακώσεις καὶ τοὺς διωγμοὺς τῶν εἰκονομάχων φεύγοντας, ὧν ἔνιοι ἦσαν διάσημοι ἀρχιτέκτονες καὶ καλλιτέχναι. Ἐκ τούτου νέα ὤθησις ἐδόθη εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς τῶν βυζαντινῶν τέχνης οὐ μόνον κατὰ τὸν η' ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν θ' αἰῶνα.

Ἐν Γαλλίᾳ, μεθ' ὅλας τὰς γνώμας, ἅς πολλοὶ ἐξήνεγκον, διατεινόμενοι ὅτι τὰ ἐν διαφόροις ἱεροῖς καθιδρύμασι παρκτηρούμενα ψηλαφητὰ καὶ καταφανῆ τοῦ ἀνατολικοῦ ρυθμοῦ σχήματα δὲν ἐλήφθησαν ἐκ τῆς Ἑω, ἀλλ' ἐκ τῆς ἰταλικῆς πόλεως

Ravenne, εἰς ἧς τὰ ἱερὰ καθιδρύματα ἤρνοῦντο ν' ἀναγνωρίσωσι τὸν ἀνατολικὸν ρυθμὸν, ἀναμφισβήτητον τυγχάνει, ὅτι οἱ Γαλάται ἀπεμιμήθησαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτονικὴν, ἀπὸ ταύτης ἐρανισθέντες τὸν τύπον, καθ' ὃν ὑποδόμησαν διαφόρους ἱεροὺς ναοὺς, ὧν πολλοὺς ἐκάλυψαν διὰ τρούλλου, κατὰ πάντα ὁμοίου τῷ τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ὡς εἶναι ὁναὸς τοῦ Saint-Front ἐν Périgueux, κατὰ τὸν ι' αἰῶνα ἀνεγερθεῖς. Ἐὰν δ' αἱ ἐκκλησίαι διαφόρων ἄλλων μερῶν τῆς Γαλλίας δὲν παρουσιάζουσι πλήρη τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς ἐφ' ἡς τοιαύτας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτῶν μέρος, ἡ διακόσμησις, οὐδὲν ἤττον, καὶ τούτων, ἐγένετο, ὡς καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ, κατὰ τὴν ὁμόθυμον, σχεδόν, γνώμην, τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν καταγινομένων, κατὰ τοὺς κανόνας τῆς καθαρῶς βυζαντινῆς τέχνης.

Ἐν Γερμανίᾳ ὡσαύτως καταφανεστάτη εἶν' ἡ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ ἐπίδρασις καὶ ἐπικράτησις. Ἰδίᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ ι' αἰῶνος, ὅτε ὁ Ὅθων, υἱὸς Ὁθωνος τοῦ Α', ὁ βραδύτερον Ὅθων Β' γενόμενος, ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν ἡγεμονίδα Θεοφανῶ, πλείστοι καλλιτέχναι βυζαντινοὶ μετέβησαν εἰς Γερμανίαν, μύησαντες τοὺς Γεύτενας εἰς τὰ θαυμάσια τῆς τέχνης αὐτῶν καὶ μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς.

Ἐν ταῖς παρρρηνίοις ἐπαρχίαις ὁμοίως ἀνηγέρθησαν πλείστοι ἐκκλησίαι μετὰ τρούλλου, ὧν ὁ τύπος, οὐδαμῶθεν ἄλλοθεν προδήλως ἐλήφθη, ἢ ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν.

Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἀφηγήσεως, ἣν συνεπῆξαμεν ἐκ τῶν εἰδήσεων, ἅς ἠρύσθημεν καὶ ἐξ

ἄλλων μὲν συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀξιολόγου ἔργου τοῦ Ch. Bayet «περὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης», κατὰδῆλον γίνεται ὅτι ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν χωρῶν τῆς Ἑσπερίας. Ἡ ἐπιρροή δ' αὕτη ἠσκήθη, ὡς εἴρηται, πρῶτον μὲν διὰ τῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ταύτης, ἃτινα εἰσήγαγεν ἐν Εὐρώπῃ ἡ μεταξὺ ταύτης καὶ τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν ὑπάρχουσα ἐξ ἀρχῆς συγκοινωνία, ὕστερον δ' ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες, τὴν ἀγίαν Γῆν καὶ τὰς ἄλλας ἐφ' ἡς χώρας ἐπισκεφθέντες, ἀπεθαύμασαν τὴν τέχνην τῶν βυζαντινῶν καὶ εἰσήγαγον αὐτὴν εἰς τὰς πατριδας αὐτῶν, καὶ εἴτα ὑπ' αὐτῶν τῶν βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ καλλιτεχνῶν, οἵτινες ἡ μετηνάστευσαν, αὐθορμήτως, εἰς τὴν Ἑσπερίαν ἡ μετεκλήθησαν αὐτόθι, ἡ κατέφυγον εἰς διαφόρους αὐτῆς χώρας, κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, τοὺς διωγμοὺς τῶν εἰκονομάχων φεύγοντες.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἀνατολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπερίας μέχρι τέλους τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ὁπότε λήγει ἡ πρωτόγονος αὐτοῦ ἐποχή. Ἡ πρὸς τὸν ρυθμὸν ὅμως ἐκείνον ὁμοιότης τῶν ἐκκλησιαστικῶν τῆς Ἑσπερίας καθιδρυμάτων τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὅς ἀποτελεῖ τὴν δευτερογενῆ λεγομένην ἐποχὴν αὐτοῦ, καταφανεστέρα τυγχάνει.

Ἡ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον διάστασις, ἐνεκα θρησκευτικῶν διαφορῶν, τῆς Ἑσπερίας πρὸς τὴν Ἑφ, δὲν παρεκώλυσε τὴν πρόοδον τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ ταύτης ἐν ταῖς χώραις ἐκείνης.

Ἀπ' ἐναντίας, ἡ δευτερογενὴς περίοδος τοῦ βυ-

ζαντινοῦ ρυθμοῦ ἔσχεν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἀποτελέσματα ὅλως ἀντίθετα πρὸς ἐκεῖνα, ἃτινα, ἐν τῇ Ἑφ ἐπῆνεγκεν.

Ἐνῶ ἐνταῦθα ἡ αἴγλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν προηγουμένων χρόνων ἤρξατο ἐκλείπουσα κατὰ τὴν ἐν λόγῳ χρονικὴν περίοδον καὶ τὰ πάντα, ἐν γένει, παρήκμαζον, ἐκεῖ, τὸναντίον, ἡ τέχνη ἀνεγεννήθη καὶ προήγετο.

Τίνα δὲ τὰ αἷτια τῆς τοιαύτης τῆς τέχνης ἀναγεννήσεως ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ; Περιοριζόμεθα εἰς τὴν συνοπτικὴν ἀναγραφὴν τῶν κυριωτέρων ἐξ αὐτῶν.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, τὰ πνεύματα ἐν τῇ Δύσει κατέλαβε μαρσμός ἀπερίγραπτος. Ὑπεσῆλθεν εἰς τὸν νοῦν πάντων ἡ ἰδέα ὅτι τὸ συντέλεσμα τοῦ κόσμου ἤθελεν ἐπισυμβεῖ κατὰ τὸ 1000 ἔτος, ἡ δὲ φρίκη, ἣν ἡ ἀλλόκοτος αὕτη ἰδέα ἐνεποιεῖ τοῖς πᾶσιν, ἔσχεν, ὡς φυσικὴν συνέπειαν, τὴν πρὸς τὰ πάντα ἀδιανομίαν καὶ πλήρη τὴν ἀμεριμνησίαν. Τοῦ λόγου δὲ τούτου ἕνεκεν ἀπείχον οἱ χριστιανοὶ τῆς ἀνεγέρσεως νέων ἐκκλησιῶν, μετὰ κόπου δ' ἐπεδίδοντο οἱ πιστοὶ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐπισκευὴν τῶν ὑπαρχουσῶν τοιούτων.

Ἀφοῦ τὸ χιλιοστὸν ἔτος παρῆλθε καὶ ὁ νέος αἰὼν δὲν ἐπῆνεγκε τὴν ἐναγωνίως ἀναμενομένην καταστροφὴν, τὸ θάρρος ἐπανῆλθεν εἰς πάντας. Τὴν ληθαργικὴν, οὕτως εἶπεν, κατάστασιν, ἐν ᾗ τὰ πνεύματα διετέλουν, ὡς ἐκ τῆς ἰδιοτρόπου ἐκείνης ἰδέας, διεδέχθη πάραυτα σφρίγος ἀπαρχμύλλον καὶ ἀνέκφραστος δραστηριότης. Εἰς τὰς τέχνας, εἰς τὰ γράμματα, εἰς τὰς ἐπιστήμας ἐδόθη νέα ὠθησις, κοινὴ δ' ἐξεδηλοῦτο ἐπιθυμία πρὸς ἀνέγερσιν μνημείων, ἀξίων νὰ μεταδοθῶσιν εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς.

Τότε δ' ἐν ταῖς διαφόροις τῆς Δύσεως χώραις, καὶ ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ, καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀληθῶς, ἀνεγεννήθη.

Σὺν τούτοις, ἡ συγκοινωνία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μετὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ἀσιατικῶν χωρῶν ἀπέβη, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εὐχερεστέρα, αἱ δὲ σχέσεις τῆς Ἑσπερίας πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς χώρας, στενότεραι καταστᾶσαι διὰ τῶν σταυροφοριῶν, αἵτινες ὤθουν τοὺς λαοὺς τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Ἀσίαν, διηυκόλυνον, ἐν εὐρυτάτῳ μέτρῳ, τὴν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας εἰσαγωγὴν πλήρους καὶ γνησίου τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ὅς δὲν ἔπαυσε μὲν ὑφιστάμενος μεταβολὰς ἐν ταῖς χώραις ἐκείναις καὶ ρωμαϊκοῖς πάντοτε, σχήμασι συναναμιγνύμενος, ἀπέβη ὅμως, ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἐπικρατέστερος ἢ τὸ πρῖν.

Οὕτως ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἐξηκολούθησεν ἐπικρατοῦσα καὶ προαγομένη ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ, καθ' ὅλην τὴν προλεχθεῖσαν περίοδον.

Ἡ ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ τοῦ Δόγη Πέτρου Ὁρσεόλου ἀνεγερθεῖσα ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Μάρκου, ἥτις καθιερώθη περὶ τὸ 1085, ὠκοδομήθη προφανῶς κατὰ τοὺς κανόνας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἐν ταῖς γαλλικαῖς ἐπαρχίαις Périgord, Angoumois, Saintonge, ἀνηγέρθησαν ἱεροὶ ναοὶ μετὰ τρούλου βυζαντινοῦ.

Ἐν Γερμανίᾳ, ὁ Meinwerk, ἐπίσκοπος τοῦ Paderborn ἀπὸ τοῦ 1009 μέχρι τοῦ 1036, ὠκοδόμησεν ἐκκλησίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Βαρθολομαίου, χρησιμοποιοῦσας εἰς τὴν ἀνέγερσιν αὐτῆς βυζαντινοὺς ἀρχιτέκτονας.

Πληθὺς δ' ἄλλων ἐκκλησιῶν ρωμαιο-βυζαντινοῦ

ρυθμοῦ τῆς δευτερογενοῦς περιόδου μνημονεύονται ἐν τῷ συγγράμματί τοῦ J. J. Bourassé.

Σὺν τῇ ἐνάρξει δὲ τῆς τριτογενοῦς λεγομένης περιόδου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ρυθμοῦ, εἰσῆχθη ἐν Εὐρώπῃ τὸ σύστημα τῆς οἰκοδομῆς κυκλοειδῶν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως.

Ἐκκλησίαι, κατὰ τὸν τύπον τοῦτον, ἀνηγέρθησαν ἐν Γαλλίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ καὶ εἰδίδετο αὐταῖς τὸ ὄνομα Eglises du Temple, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ὁμοιοσχήμου ναοῦ. Κατετίθετο δ' ἐν αὐταῖς τεμάχιον τοῦ τιμίου ξύλου τοῦ Σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος ἢ ἕτερον ἱερὸν κειμήλιον.

Κατὰ τὴν τριτογενῇ ταύτῃ περιόδῳ, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔβαινε, γιγαντιαίοις βήμασιν, εἰς τελειοποίησιν ἐν Εὐρώπῃ. Οἱ λεπτότατοι καὶ τὰ μάλα εὐτεχνοὶ κίονες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκοσμοῦντο ὑπὸ κιονοκράνων τεχνικωτάτων. Διὰ τὴν λαμπράν δὲ τούτων διακόσμησιν ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἐξήντηλεν ἅπασαν αὐτῆς τὴν δύναμιν καὶ τὴν γονιμότητα.

Αἱ θύραι τῶν ἐκκλησιῶν κατεσκευάζοντο, ἐπίσης, καλλιτεχνικώταται, ὑπὸ ἀναγλύφων λαμπρῶν διακοσμοῦμεναι. Ἡ τῶν βυζαντινῶν γλυπτικὴ συνετέλεσεν εἰς τὸν ἔτι λαμπρότερον τῶν ἐκκλησιῶν ἐξωραϊσμόν. Ἀγάλματα φυσικοῦ μεγέθους, καταλλήλως εἰς τοὺς μετωπιαίους τοίχους καὶ περὶ τὸ σῶμα τῆς ἐκκλησίας τοποθετούμενα, παριστάνοντα δὲ βασιλεῖς ἢ ἐπισκόπους, προφῆτας ἢ πατριάρχας καὶ κτήτορας ἢ εὐεργέτας τῆς ἐκκλησίας, καθωράζον, ἐξωτερικῶς, τὸ ἱερὸν οἰκοδόμημα. Καὶ ἡ περιβολὴ δὲ τῶν πλείστων ἐκ τῶν ἀγλῆμάτων τούτων ἦν καθαρῶς ἀνατολική.

Τοιαύτη, ἐν βραχεὶ, ἢ ἐπιρροή, ἦν ἐξήσκησεν ἡ τέχνη ἐν γένει τῶν βυζαντινῶν ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἑσπερίας μέχρι τέλους τοῦ ἑγ' αἰῶνος.

Ταῦτα ὁμῶς λέγοντες, δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ἐγένετο ἀπολύτως ἀποδεκτὸς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ.

Εἴπομεν ἀνωτέρω, καὶ νῦν τὸ ἐπαναλαμβάνομεν, ὅτι ὁ βυζαντινὸς ρυθμὸς ὑπέστη πολλὰς μεταβολὰς ἐν ταῖς διαφόροις εὐρωπαϊκαῖς χώραις. Οὕτως, ἀνηγέρθησαν πολλαχοῦ ἱεροὶ ναοὶ κατὰ σχῆμα ὀκτάγωνον ἢ ὀκτάχωρον, σταυροειδῆ καὶ κυκλοειδῆ καὶ ἄλλοι μετὰ τρουλλοῦ, ὁ ἐπικρατέστερος ὁμῶς τύπος καὶ κατὰ τὰς τρεῖς χρονικὰς περιόδους, τὴν πρωτόγονον δηλονότι, τὴν δευτερογενῆ καὶ τὴν τριτογενῆ, ἣν ὁ τῶν ρωμαϊκῶν βασιλικῶν. Ἐπίσης δὲ τὸ σύνολον τῆς οἰκοδομῆς συνανεμίγνυτο σχήμασι καὶ τύποις, ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης εἰλημμένοις. Ἡ ἀρμονικὴ ὁμῶς συνανάμιξις τῶν δύο ρυθμῶν συνέβαλε προϊόντος τοῦ χρόνου, εἰς τελειοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατ' ἰδιόχζοντα ὅλως καλλιτεχνικὸν χαρακτῆρα.

Τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν προλεχθεισῶν τριῶν περιόδων δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν εἰς τὰ ἑξῆς.

Κατὰ τὴν πρωτόγονον ἐποχὴν, ὅταν τὸ σχῆμα τοῦ ἱεροῦ ἦν προσόμοιον τῷ τῶν Βασιλικῶν, ἄλλοτε μὲν ὑπῆρχεν ἐν αὐτῷ ὁ χώρος, ὁ καλούμενος transeptum, ἄλλοτε δ' οὐ, ποτὲ ὁμῶς δὲν ἔλειπεν ἡ ἡμικυκλιώδης τοῦ θυσιαστηρίου θέσις. Οἱ λίθοι τῆς οἰκοδομῆς ἦσαν τετράγωνοι ἢ κυβικοί, συναναμι-

γνύμενοι, ἐνίοτε, μετὰ πλίνθων. Δὲν ἦσαν δ' αἱ διαστάσεις τῶν λίθων μείζονες τῶν δέκα ὑφεκατομέτρων.

Οἱ κίονες ἦσαν στρογγύλοι, ἐνίοτε δ' ἀντικαθίσταντο διὰ τετραγώνων ὀγκωδῶν ὑποστηριγμάτων. Τὰ δὲ κιονόκρανα ἦσαν ὅλως ἄτεχνα καὶ ἄκομψα, ὡς καὶ τὰ ὑπόβαθρα.

Αἱ θυρίδες ἦσαν τοξοειδεῖς κατὰ τὰ ἄνω, μὴ κοσμούμεναι διὰ κίωνων, οὔτε ἐσωτερικῶς, οὔτε ἐξωτερικῶς. Αἱ θύραι εἶχον τὸ αὐτὸ σχῆμα, ἦσαν δ' ἀπλούσταται καὶ οἰουδὴποτε διακόσμου ἐστερημέναι.

Οἱ πυργίσκοι ἦσαν σπῆνιοι, ὅταν δὲ κατεσκευάζοντο τοιοῦτοι, ἦσαν ὀγκώδεις, φέροντες, γύρωθεν, πωταγωγούς στρογγύλας, τὸ δ' ἐπιστέγασμα ἦν πυραμιδοειδές.

Κατὰ τὴν δευτερογενῆ ἐποχὴν, αἱ διαστάσεις τῶν εἰς τὴν ἀνέγερσιν ἱερῶν νηῶν χρησιμοποιουμένων λίθων ἦσαν τῶν εἴκοσιν ὑφεκατομέτρων ἢ καὶ πλέον.

Ὁ χορὸς ἐμηκύνετο, συνήθως, ἐκατέρωθεν, προσδίδων εἰς τὸν νάον τὸ σταυροειδές σχῆμα, πέριξ δὲ κατεσκευάζοντο παρεκκλήσια.

Ὁ κορμὸς τῶν κίωνων ἦν, ὅσον ἐνῆν, μακρός, τὰ δὲ κιονόκρανα, κομψότατα λίαν καὶ εὐγλυπτα, ἐκοσμοῦντο ὑπὸ φυλλωμάτων καλλιτεχνικῶν ἢ ὑπὸ ἀναγλύφων, παριστάντων πρόσωπα ἱστορικὰ ἢ σκηνάς, ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰλημμένας.

Αἱ φωταγωγοὶ ἦσαν μείζονων διαστάσεων, ἐκοσμοῦντο δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διὰ λεπτοτάτων κίωνων μετὰ κιονοκράνων, ἅτινα καθωρρίζον εὐτεχνα φυλλώματα.

Αἱ θύρες ἦσαν καὶ τότε τοξοειδεῖς κατὰ τὰ

ἄνω, ἐκοσμοῦντο δ' ὡσαύτως ὑπὸ λεπτῶς καὶ καλλιτεχνικῶς ἐξεργασμένων κιόνων καὶ πολλῶν ἀναγλύφων.

Οἱ δὲ πυργίσκοι ἦσαν πολυαριθμότεροι κατὰ τὴν δευτερογενῆ περίοδον.

Κατὰ δὲ τὴν τριτογενῆ περίοδον, οἱ λίθοι τῆς οἰκοδομῆς, κωνονικοί πᾶντοτε, ἦσαν, κατὰ προτίμησιν, μεγάλων διαστάσεων.

Ἐπίσης δ' αἱ διχαστάσεις τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος ἦσαν μείζονες ἢ κατὰ τὰς προηγουμένας περιόδους.

Ὁ κορμὸς τῶν κιόνων ἦν καλλιτεχνικῶς κεκοσμημένος δι' ἀναγλύφων, τὰ δ' ἐπίκρανα, εἰς ἄκρον κορυφῇ, ἐκοσμοῦντο, κατὰ προτίμησιν, δι' εὐγλυφῶν φυλλωμάτων.

Αἱ φωταγωγοὶ καὶ αἱ θύραι ἦσαν τῶν αὐτῶν περίπου, ὡς καὶ πρίν, διαστάσεων, ἀλλ' ἤρξαντο κοσμοῦντες ταύτας δι' ἀγαλματίων, τότε δὲ τὸ πρῶτον προσεδόθη αὐταῖς καὶ τὸ πυραμιδοειδές σχῆμα κατὰ τὰ ἄνω, τοῦθ' ὅπερ ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸρχή τοῦ βραδύτερου μορφωθέντος γοτθικοῦ ρυθμοῦ.

Ἐπίσης δ' οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι διεκοσμοῦντο, ὡς ἄνωτέρω εἵπομεν, διὰ μεγάλων ἀγαλμάτων, μετὰ περιβολῶν, ἀνατολικοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, χαρακτῆρος.

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὁ ἁρμονικός, ἐν γένει, συνδυασμὸς τῶν κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ πρὸς τοὺς τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης, ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῆς οἰκοδομῆς, ἀνύψωσαν, μεγίστως, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ.

Παύομεν ἐνταῦθα, μὴ θέλοντες, διὰ μακρηγοριῶν, νὰ ὑπερβῶμεν τὰ στενὰ πὺς ὅρια, τῆς παρούσης πραγματείας, φρονοῦντες ὅτι τ' ἄνωτέρω λεχθέντα

ἀρκοῦσι πρὸς μόρφωσιν γενικῆς ιδέας περὶ τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ζητήματος.

Ἦν συμπληρώσωμεν ὅμως τὰ περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ μέχρι τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἀνάγκη νὰ ὁμιλήσωμεν, διὰ βραχείων, καὶ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ρυθμοῦ τούτου πρὸς τὴν Ρωσσίαν.

Καὶ μέχρι μὲν τοῦ θ' αἰῶνος, οὐδὲν ἔχνος τοῦ ρυθμοῦ τούτου ἄπαντ' ἐν τῷ Ἀρκτῶφ κράτει, διότι, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῆς ἱστορίας, ἰδιαίτατα δ' ἐκ τῆς ἐγκυκλίου, ἣν ὁ Φώτιος, περὶ τὸ 866 ἔτος, ἀπηύθυνε ταῖς ἀνὰ τὴν Ἑω ἱεράρχαις, μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤρξατο εἰσπαρόμενον τὸ χριστιανικὸν θρήσκευμα παρὰ Ρώσσοις, πρὸς οὓς ὁ αὐτὸς Φώτιος ἐξαπέστειλεν, ὡς ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ ἐκείνη ἐπιλέγει, ἕνα ἐπίσκοπον καὶ ἕνα ἱερέα.

Βραδύτερον ὁ Βλαδίμηρος, τὴν ἀδελφὴν τῶν γειτόνων αὐτοῦ ἡγεμόνων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου, Ἀνναν, ὡς σύζυγον λαβὼν, ἐδέχθη καὶ τὸ βάπτισμα, μετονομασθεὶς Βασίλειος. Οἱ ὑπήκοοι τοῦ ἡγεμόνος τούτου ἐμιμήθησαν τὸ παράδειγμα αὐτοῦ καὶ οὕτω, περὶ τὰ τέλη τοῦ ι' αἰῶνος, ὁ χριστιανισμὸς ἐξηπλώθη καθ' ἅπαν τὸ κράτος.

Τὸ Κίεβον καὶ ἡ Νογοβορόδη, αἱ δύο αὗται πόλεις, ὑπῆρξαν τὰ πρῶτιστα χριστιανικὰ κέντρα, ἐν οἷς ἱεροὶ ναοί, κατὰ τὸν βυζαντινὸν ρυθμόν, ὑπὸ βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀνηγέρθησαν καὶ ὑπὸ βυζαντινῶν ὡσαύτως καλλιτεχνῶν, διεκοσμήθησαν.

Ἰεροσλάβος ὁ Μέγας, ὁ τοῦ Βλαδими́ρου διάδοχος, ἐπηύξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν χριστιανικῶν ναῶν, ἰδίᾳ ἐν Κιέβῳ, καὶ εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν, ἕνα αὐτῶν, καθιέρωσεν.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὅμως τοῦ ιβ' αἰῶνος, ὁ βυ-

ζαντινός ρυθμός ἤρξατο ὑφιστάμενος καὶ ἐνταῦθα μεταβολάς, οὐ τὰς τυχοῦσας. Ὁ τροῦλλος, ἀπὸ ἡμισφαيرικοῦ, προσέλαβε σχῆμα βολβῶδες, τύποι δ' ἕτεροι, ἐνθεν μὲν ἐκ Λομβαρδίας καὶ ἄλλων τῆς Ἑσπερίας μερῶν, ἐνθεν δ' ἐκ διαφορῶν τῆς Ἀσίας χωρῶν, εἰσαχθέντες, συνέβαλον εἰς τὴν μόρφωσιν ἰδίου ρυθμοῦ, ὃς ἤρξατο ἀναφαινόμενος, ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ, κυρίως, ἐν Μόσχᾳ, ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰῶνος. Αἱ ἀγιογραφίαι ὁμῶς τῶν ἀνεγειρομένων ἱερῶν ναῶν καὶ τὰ τούτους ἐξωραίζοντα τῆς γλυπτικῆς ἔργα, ἐξετελοῦντο, κατὰ τοὺς κανόνες τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀπαρεγκλίτως, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τηρουμένους.

Τοιαῦτα, ἐν συνόψει, τὰ μέχρι τέλους τοῦ ιγ' αἰῶνος ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ καὶ τῇ Ρωσίᾳ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

Ἀπὸ δὲ τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐν ταῖς τῆς Ἑσπερίας χώραις ἐπεκράτησεν ὁ πυραμιδοειδής, ἢ, ὀρθότερον εἰπεῖν, ὁ γοτθικὸς λεγόμενος ρυθμός, (*style ogival ou gothique*), οὗ τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἤρξαντο ἀναφαινόμενα, ὡς προείπομεν, κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα. Ἐν Ρωσίᾳ προήγατο ὁ ἐκεί μορφωθείς, ἴδιος ἐκκλησιαστικὸς ρυθμός. Ἐν ταῖς Ἑφῃς δὲ χώραις ἡ τέχνη, ἐν γένει, ἀπέβηκε πάντῃ ἀπόκλιτος.

VIII.

Τὰ εἰδωλεῖα καὶ ἡ τύχη αὐτῶν.

Μετὰ τὰ ἄχρι τοῦδε λεχθέντα, ἐξ ὧν καταφανὲς γίνεται, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ ἀναπτυχθεὶς ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ἄκρατος ζῆλος πρὸς τὴν ἀνέγερσιν ἱερῶν ναῶν καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς

τὴν τελειοποιήσιν, εὐλόγως ἐπέρχεται τὸ ἐρώτημα: ὁποία τις ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν εἰδωλείων, ἅτινα κατεκάλυπτον τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων τῶν ἐφῶν ἐπαρχιῶν σημείων, μέχρι τῶν ἄκρων τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως;

Ἀλλὰ, πρὸ τοῦ ἐρωτήματος τούτου, ἕτερον εὐλογώτερον δύναται τις νὰ προβάλῃ, τὸ ἐπόμενον: ἀνήκει τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ τὸ ἐξερευνᾶν τὰ κατὰ τὰ εἰδωλεῖα;

Ἡ εἰς τόδε τὸ ἐρώτημα ἀπάντησις δὲν δύναται νὰ ᾖ ἡ καταφατικὴ καὶ ἰδοὺ διὰ τίνας λόγους. Ὡς ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης πραγματείας εἵπομεν, ἡ ἐξερεύνησις τῶν μνημείων τῆς πρώτης τοῦ χριστιανισμοῦ περιόδου καὶ τῶν τοῦ μεσαιῶνος, ἐν γένει, χριστιανικῶν μνημείων, ἀποτελεῖ τὸ κύριον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας ἀντικείμενον. Καθὰ δὲ θέλομεν διαλάβει παρκατιόντες, πολλὰ τῶν εἰδωλείων, μεταβολάς τινας ὑποστάντα ἢ καὶ ἄνευ μεταλλαγῶν, μετετράπησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς καὶ ὑπήχθησαν, οὕτως, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν χριστιανικῶν μνημείων, ἅτινα ἐξερευνᾷ ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία. Ἡ ἐπιστήμη οὖν αὕτη δὲν δύναται ἢ νὰ ἐξετάσῃ τὰ τῆς τοιαύτης τῶν εἰδωλείων μετατροπῆς εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, καθάπερ ἐξετάζει καὶ τὰ τῆς μετατροπῆς τῶν Βασιλικῶν εἰς οἴκους τοῦ Θεοῦ. Ἰνα ἐξακριβωθῶσι δ' αἱ περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἡ τοιαύτη ἐγένετο μετατροπή, καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν τὸ γεγονός τοῦτο συνετελέσθη, δεόν νὰ μελετηθῶσι τὰ καθόλου τῇ τύχῃ τῶν εἰδωλείων σχετιζόμενα ἱστορικὰ συμβάντα.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κατὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσω-

μεν ὅτι ἐάν κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνα-
γονται ὅσα ἐν τῷ Ι καὶ τῷ ΙΙ κεφαλαίῳ τῆς πραγ-
ματείας ἡμῶν τῆςδε ἀναφέρομεν, ὑφίσταντο ἐλευθέ-
ρως εἰδωλικά ἱερά καὶ ἀκωλύτως ἐτέλουν ἐν αὐτοῖς
τὰς ἱεροτυπίας αὐτῶν οἱ ἐθνικοί, οὐδὲ ὅλως ἄπορον
δέον νὰ θεωρῇται τὸ τοιοῦτον, διότι γνωρίζομεν ἤδη
ὅτι καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἐκείνην χρονικὴν περίοδον,
ὁ χριστιανισμὸς διετελεῖ ἐν διηνεκεί πρὸς τοὺς τάναν-
τία πρεσβεύοντας πάλῃ καὶ τοὺς γνωστοὺς διωγμοὺς
ὑφίστατο, δεσπόζουσα δὲ θρησκεία ἦν ἔτι ἡ τῶν
ἐθνικῶν καὶ τούτων τὰ θρησκευτικὰ δόγματα καθ'
ὅλον τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον ἐπεκράτουν.

Τὰ γενόμενα, ὅμως, ἐν σχέσει πρὸς τὰ εἰδω-
λικά ἱερά, ἐξ ὅτου τὸ νέον θρήσκευμα ἐγκατέλιπεν,
ἄνευ δέους πλέον, τὰς κατακόμβας καὶ τὰς κρύπτας,
δὲν δύνανται ἢ τὴν προσοχὴν παντὸς νὰ προσελ-
κύσωνται.

Παράδοξος, ἀληθῶς, τυγχάνει ἡ παρκτηρουμένη,
ἔστιν ὅτε, ὁμοιότης τῶν συμβαινόντων, ἐν περιπτώ-
σεσιν, ἐκ διαμέτρου, ἀλλήλαις, ἀντικειμέναις.

Οἷας περιπετείας ἔσχον οἱ τῶν τὸ νέον θρή-
σκευμα ἀσπασαμένων εὐκτῆριοι οἴκοι ἐπὶ τριακόσια
ὅλα ἔτη μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ὀριστικοῦ, τοῦ θρη-
σκεύματος τούτου, θριάμβου, τὰς αὐτὰς περιπετείας
διήλθον καὶ οἱ εἰδωλικοὶ ναοὶ ἐπὶ ἰσάριθμον περίπου
ἔτη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐν τῇ Ἑφ καὶ ἐπὶ
πλείονα ἐν τῇ Ἑσπέρῃ. Ὅπως τότε ἐκείνοι, οὕτως
καὶ οὗτοι μετὰ ταῦτα, ὅτε μὲν ἐλεύθεροι, πρὸς και-
ρόν, ἀφίεντο, ὅτε δὲ κατελύοντο καὶ διηρηπάζοντο, ἡ
δὲ κυμαγωγουμένη, οὕτως εἶπεν, κατὰστασις αὕτη
διήρκεισε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ στ' αἰῶνος, ὅποτε
εἰς τὸν διάσημον ναὸν τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς, τὸν

περιλάλητον Παρθενῶνα, συνήρχοντο ἔτι ἀκωλύτως
οἱ τοῦ πολυθεϊσμοῦ ὀπαδοὶ καὶ τῶν ξοάνων οἱ λάτρες.

Τίνα δ' ἦσαν τ' ἀληθῆ τῆς τοιαύτης καταστά-
σεως αἵτια; Ἰδωμεν.

Ὁ τὸ νέον θρήσκευμα πρῶτος ἀναγνωρίσας ἡγε-
μῶν, μὴ λησμονῶν ὅτι καὶ αὐτὸς οὗτος τὸν πολυ-
θεϊσμὸν ἐπρέσβευεν, ἡβουλήθη ἡπια, κατὰ τὸ ἐνόν,
νὰ μετέλθῃ, ἐν ἀρχῇ, μέτρα κατὰ τῶν ἐθνικῶν. Διὰ
τοῦτο καὶ τὰ διάφορα αὐτοῦ θεσπίσματα δὲν ἐνεί-
χόν τι τὸ ἄκρως πολέμιον εἰς τὰ τῶν ἐθνικῶν δόγ-
ματα, οὐδὲ τὴν τελείαν ἐξόντωσιν τῶν δοξασιῶν
αὐτῶν ἐπέτασσον. «Ἡδὴ μὲν πάλαι, λέγει ἐν τινι
θεσπίσματι, σκοποῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας
οὐκ ἀρνητέαν εἶναι, ἀλλ' ἐνός ἐκάστου τῇ διανοίᾳ
καὶ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα τημελεῖν
κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν». (Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστ. Χ. 5.)

Μεθ' ὅλην ὅμως τὴν τοιαύτην, κατ' ἐπίφασιν
πως, ἀνεξίθρησκον πολιτείαν, ἣν μετήρχετο, πάντα
τὰ ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ ληφθέντα μέτρα ἔτεινον
εἰς τὴν βαθμιαίαν τῶν πολυθεϊστικῶν ἰδεῶν ἐξαφά-
νισιν καὶ τὴν τῶν δογμάτων τοῦ νέου θρησκευάματος
ἐπικράτησιν. Ἡ δὲ τὸ πρῶτον φαινομενικὴ ἡπιότης
μετεβλήθη εἰς αὐστηρότητα ἐκδηλον ἐπὶ τέλους. Τὰ
ἐν τῷ κέντρῳ εἰδωλικά ἱερά ἀπεστερήθησαν τῶν εἰς
αὐτὰ ἀφιερωμένων προσόδων, ἀφοῦ δ' ἐπὶ τινι χρό-
νον ἀφέθησαν, ὕλικῶς, ἀπροστάτευτα, κατεκλείσθησαν.
Πολλὰ δ' ἐξ αὐτῶν κατελύθησαν καὶ ἐπὶ τῶν ἐρει-
πίων αὐτῶν οἴκοι τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἀνηγέρθησαν.
Τὰ εἰδωλα δὲ καὶ τὰ ξόανα καὶ τὰ μορμολύκεια καὶ
τ' ἀνδρείελα ἀντικαθίστων εἰκόνες χριστιανικαί, ὡς
ἡ τοῦ Καλοῦ Ποιμένου καὶ ἡ τοῦ Δαυιδ τοῦ βασι-
λέως τῶν λεόντων,

Ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Ἑω, ἡ ἀκίνητος τῶν εἰδωλείων περιουσία κατελήφθη ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν νέων ἱερῶν ναῶν, οὕτω δ' ἐκείνα, οὐδὲ τῆς τῶν ἀρχῶν ἀντιλήψεως, τυγχάνοντα καὶ τῶν μέσων τῆς συντηρήσεως, συνεπῶς, ἀποστερηθέντα, ἡρημοῦντο. Ὡς δ' ὁ Εὐσέβιος διηγείται: «ἐγυμνοῦτο... τῶν κατὰ πόλιν νεῶν τὰ προπύλαια, θυρῶν ἔρημα γινόμενα... ἑτέρων δ' ἡ ἐπὶ τοῖς ὀρόφοις στέγη, τῶν καλυπτήρων ἀφαιρουμένων, ἐφθείρετο· ἄλλων τὰ σεμνὰ χαλκουργήματα, ἐφ' οἷς ἡ τῶν παλαιῶν ἀπάτη, μακροῖς ἐσεμνολογεῖτο χρόνοις, ἔκδηλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς πάσαις τῆς βασιλέως πόλεως προὔτιθετο,..... τὰ πλήθη τῆς πλάνης τὰ μορμολύκεια, ὕλη χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπλασμένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν ὥς το δεῖν ἄρασθαι, ὥσπερ τινα λίθων ἐγκόμματα τοῖς ἐν σκοτῷ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρριμμένα».

Σκοπὸς δὲ τῆς ἀπὸ τῶν εἰδωλείων ἀφαιρέσεως τῶν καλυπτήρων ἦν βεβαίως, οὐχὶ ἡ ἀποκατάστασις ναῶν ὑπαιθρίων, ἐὰν ἀληθῶς ὑπαιθριοὶ νχοί, τὸ πάλαι, ὥς πολλοὶ φρονοῦσιν, ὑπῆρχον. Ἀφηροῦντο οἱ καλυπτῆρες ἐπὶ φθορᾷ τῆς οἰκοδομῆς.

Ἐπὶ δὲ τῶν χρόνων τῶν μετὰ ταῦτα τὴν ἀρχὴν ἀναλαβόντων, ἔτι αὐστηρότερα, κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἐλήφθησαν μέτρα. Καὶ πάλιν ὁμως, μεθ' ὅλον τὸ δρακόντειον τῶν προκηρυχθέντων τούτων μέτρων, οἱ εἰδωλικοὶ ναοὶ ἀφίεντο ἀπαραβίαστοι ἐν πολλαῖς τῆς Ἑσπερίας, ἰδίᾳ, χώραις. Ἐνίοτε ἐκλείοντο πρὸς καιρὸν, ἀλλ' αὖθις εἰς τὴν λατρείαν τοῦ πολυθεΐσμου παρεδίδοντο.

Κατὰ τὸ 356 ἔτος, ὁ Κωνσταντῖος ἡβουλήθη νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν, προσταξας ἀπὸ τῶν πάντων τῶν εἰδωλείων τὸ κλείσιμον καὶ

διὰ τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν τοὺς παραβάτας ἀπειλήσας. Ἀλλ' ὁ τοῦ Κωνσταντίου διάδοχος Ἰουλιανός, ὁ τῆς Γάλης υἱὸς καὶ τῆς ἐν Νικομηδείᾳ ἐκκλησίας ἀναγνώστης, εὔρεν, ἅμα τὴν ἐξουσίαν ἀναλαβὼν, λειτουργοῦντας ἔτι πολλοὺς εἰδωλικούς ναοὺς. Ὁ Ἰουλιανός, εὐνοῦς, κατ' ἀρχάς, πρὸς τοὺς τὸ νέον θρησκευμα πρεσβεύοντας δεικνύμενος, πολλὰ ὑπὲρ τούτων ἐποίησατο, ἀλλ' εἴτα, δυσμενῶς πρὸς αὐτοὺς ἐφέρετο, ἐκτραπείς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, «τούς τε γὰρ εἰδωλικούς ναοὺς διεσκεύαζε βήμασί τε καὶ προεδρίαις», ὥς λέγει Νικηφόρος ὁ Κάλлистος. Καὶ Σωκράτης δ' ὁ Σχολαστικός καὶ Θεοδώρητος ὁ ἐπίσκοπος καὶ Σωζόμενος ὁ Σαλαμίνιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι τὰ ὑπὸ Ἰουλιανοῦ πεπραγμένα πλατέως ἱστοροῦσιν. Ἀλλ' ἡμεῖς μόνον τὰ ὑπὸ Σωζομένου διηγούμενα μεταφέρομεν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ γ' κεφαλαίου τοῦ ε' βιβλίου τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοῦ ἱστορίας, ἅτε τὴν ὑπὲρ τῶν πολυθεϊστῶν πολιτείαν αὐτοῦ περιεκτικῶς μὲν, ἀλλὰ σαφῶς λίαν, ἐξεικονίζοντα:

«Ἐπεὶ δὲ μόνος εἰς τὴν βασιλείαν κατέστη, λέγει ὁ Σωζόμενος, καὶ ἀνὰ τὴν ἑω τοὺς ἐλληνικοὺς ἀνέωξε καὶ τοὺς ἡμελημένους ἐπισκευάζεσθαι, τοὺς δὲ καταλυθέντας ἀνανεοῦσθαι καὶ τοὺς βωμοὺς ἀνίστασθαι προσέταξε, καὶ πολλοὺς αὐτοῖς ἐξεῦρε φόρους· ἔθη τε παλαιὰ καὶ τὰ πάτρια τῶν πόλεων καὶ τὰς θυσίας ἀνενέωσεν, αὐτὸς τε ἀναφανδὸν δημοσίοις ἔθουε καὶ ἔσπενδε καὶ τοὺς περὶ ταῦτα σπουδάζοντας ἐν πολλῇ τιμῇ ἐποίειτο· μύσταις τε καὶ ἱερεῦσιν, ἱεροφάνταις τε καὶ τοῖς τῶν ξοάνων θεραπευταῖς τὰς παλαιὰς τιμὰς ἀπέδωκε· καὶ τὰ παρὰ τῶν πρόσθεν βασιλέων νενομοθετημένα ἐπ' αὐτοῖς ἐκύρωσε, λειτουργιῶν τε καὶ τῶν ἄλλων, ὧν πρὶν εἶχον, τὴν ἀτέ-

λειαν ἐψηφίσατο, καὶ τὰ ἀφαιρεθέντα τῶν νεωκόρων σιτηρέσια ἀπέδωκε τῷ δὲ κοινῷ τῶν πόλεων πολλάκις ἔγραφεν, εἰ μὲν πρὸς ἑλληνισμὸν τετραμμένης ἔγνω, προτρέπων αἰτεῖν ὥς βούλονται δωρεάς. . . »

Οἱ μετὰ τὸν Ἰουλιανὸν ὁμῶς ἄρξαντες Ἰοβιανὸς καὶ Οὐαλεντιανὸς καὶ Οὐάλης ἀνέτρεψαν τὰ ὑπ' ἐκείνου ὑπὲρ τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ τῶν ξοάνων θεσπισμένα. Ἀλλὰ πάλιν, ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Α', ἐθνικὰ ἱερὰ ὑφίσταντο καὶ ἡ τῶν εἰδώλων λατρεία δημοσίᾳ ἐτελείτο. Ὁ Θεοδοσίος, διὰ μεμετρημένης πολιτικῆς κατ' ἀρχάς, τῶν εἰδωλείων τὴν ἐξαφάνισιν ὑποθάλπων, προεκκήρυξεν ἐπὶ τέλους θεσπισμα, ἐπιτάσσον τὴν ὀριστικὴν αὐτῶν κατάλυσιν. Ἡ μετ' ἀκρου ζήλου, τὴν φορὰν ταύτην, ἐκτέλεσις τοῦ θεσπίσματος τούτου, προῦκάλεσε σθεναρὰν τῶν πολυθεϊστῶν τὴν ἀντίπραξιν, ἥτις, ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη, ἀνέστειλε τὴν κατ' αὐτῶν ὁρμήν.

Κατὰ τὸ 399 ἐπετάχθη αὐθις ἡ κατάλυσις τῶν εἰδωλικῶν ἱερῶν, τῶν ἐν ταῖς κωμοπόλεσι καὶ τῶν ἐν διαφόροις ἄλλοις τόποις, οἱ πόλεσιν ἐγειννιάζον. Τότε δὲ «τὰ πανταχοῦ γῆς καὶ θαλάττης τῶν δαιμόνων κατελύθη τεμένη», ὡς ὁ Θεοδώρητος ἱστορεῖ. Τὰ εἰδωλικά ἱερὰ τῆς Φοινίκης, τῆς χώρας τῶν Ἀπαμέων, τῆς Πέτρας καὶ τῆς Ἡλιουπόλεως κατελύθησαν, ὡσαύτως, μετ' οὐ πολὺ, τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐπισκόπων εἰς τὴν κατάλυσιν συντρεχόντων.

Ἀπειράριθμοι τότε ἐθνικοὶ προσῆλθον εἰς τὸ νέον θρησκεισμα, ἀδύνατον δ' ἦν οἱ ὑπάρχοντες χριστιανικοὶ ναοὶ νὰ περιλάβωσι τῶν νεοφύτων τὰ πλῆθη. Κατ' ἐκείνην οὖν τὴν ἐποχὴν, πλείστα τῶν ἐθνικῶν ἱερὰ μετεβλήθησαν, δι' ἐλαφρῶν μεταλλαγῶν, εἰς ἐκκλησίας χριστιανικάς.

Εἰδωλικοὶ ναοὶ ὑπῆρχον, ἐν τούτοις, ἀκόμῃ ἐν ταῖς μεσημβριναῖς τῆς τῶν Γαλατῶν χώρας ἐπαρχίαις. Ἀλλ' οἱ ὀπαδοὶ Ἰωάννου τοῦ Κασσίου, ζηλωτοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπερμάχου, ὃς ἤγειρεν ἐν Μασσαλίᾳ τὴν διέστημον τοῦ Ἀγίου Βίκτωρος Μονὴν, ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας ἐκείνας διασπαρέντες, ἀνήγειραν ἐκκλησίας χριστιανικάς καὶ εἰς τὴν ἐξαφάνισιν τῆς εἰδωλολατρείας, ἐκθύμως, εἰργάσθησαν.

Ἐπὶ δὲ Θεοδοσίου τοῦ Β', ἐν ἔτει 435, νέον προεκκήρυχθη θεσπισμα, ἐπιτακτικῶς πλέον ὀρίζον τῶν ὑπολειπομένων εἰδωλείων τὴν κατάλυσιν. Τὸ πρόσταγμα τοῦτο ἐξετελέσθη μετ' ἀκρας αὐστηρότητος, οὗ ἕνεκεν οἱ εἰς τὰ δόγματα αὐτῶν ἐμμένοντες ἐθνικοὶ, ἠναγκάσθησαν νὰ τελῶσιν, ἐν κρυπτῷ, τὰς ἱεροπραξίας αὐτῶν. Βρῆδύτερον ὁμῶς οἱ τοῦ νέου θρησκευματος λειτουργοὶ ἐπεδείξαντο ἡπιότητα πρὸς τοὺς ἐθνικούς, ἀδυναμίας τινὰς αὐτῶν περιέποντες, ἵνα εὐχερέστερον προσελκύσωνται αὐτοὺς εἰς τοὺς κόλπους τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας. Οὕτω δὲ μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐξέλιπον καὶ τὰ τελευταῖα τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἵχνη.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα περὶ εἰδωλείων καὶ εἰδώλων καὶ ξοάνων καὶ μορμουλυκείων, καίτοι εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, κυρίως, ἀναγόμενα, στενὴν οὐχ ἥττον, συνάφειαν ἔχουσι πρὸς τὸ ζήτημα, περὶ ὃ, καθὰ προεῖρηται, ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία στρέφεται, ἥτοι: τίνι τρόπῳ καὶ ὑπὸ τίνος περιστάσεως καθιερώθησαν εἰδωλεῖα εἰς τὴν λατρείαν τοῦ νέου θρησκευματος, οὗτινος οἱ λειτουργοὶ ἠρνήθησαν, κατ' ἀρχάς, νὰ παραλάβωσιν αὐτά, θεωρήσαντες τὰς οἰκοδομὰς ταύτας ὡς βεβηλωθείσας διὰ τῆς ἐν αὐταῖς, ἐπὶ μακρὸν χρόνον, λατρείας τῶν εἰδώλων καὶ τῶν ξοάνων.

Μετὰ τὰς εἰσαγωγικὰς ταύτας πληροφορίες, ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ ἐξενέγκωμεν κρίσεις τινὰς ἐπὶ τῆς τῶν εἰδωλείων καταλύσεως, μεθ' ὃ ἐξετάσομεν τὰ εἰς τὸ ὑπὸ μελέτην κύριον θέμα ἀφορῶντα.

Ἡ τῶν εἰδωλικῶν ἱερῶν κατὰλυσις ἦν, ἀναμφιλέκτως, πρᾶξις βιαία, δι' ἧς ὁ χριστιανισμὸς ἐπρόκειτο ν' ἀντικαταστήσῃ τοῦ πολυθεϊσμοῦ τὰ δόγματα, οὐχ ἥττον δ' ἐπιζήμιος καὶ τῇ τέχνῃ ἀπέβη, διότι ἐξηφάνισθησαν οὕτω πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἀριστουργήματα, ἅτινα θὰ περιεσώζοντο, ἴσως, μέχρις ἡμῶν, ἐὰν παρεδίδοντο εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ἥτις θὰ διέσωζεν αὐτὰ ἀπὸ καταστροφῶν, ὡς διὰ τῆς θρησκείας περιεσώθησαν πλείστα ἄλλα περικχλῆ οἰκοδομήματα. Ἔσχεν, οὐδὲν ἥττον, ἡ πρᾶξις ἐκείνη καὶ εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα, διότι ἤγαγεν εἰς φῶς τ' ἀπατηλὰ μέσα, δι' ὧν οἱ τῆς εἰδωλολατρείας ἱεροφάνται παρὲπλάνουν τὰς συνειδήσεις καὶ τοὺς ἔθλικούς ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτῶν πεποιθήσεσι συνεκράτουν.

Οὕτω κατὰ τὴν κατὰλυσιν πολλῶν ναῶν κατὰφωροι πλέον ἐγένοντο τοῖς πᾶσιν οἱ τρόποι, δι' ὧν οἱ τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἱερεῖς καὶ μῦσται κατῴρθουν ὅπως τ' ἀγάλματα τῶν λατρευομένων θεοτήτων ἀποδίδωσι τοὺς χρησμούς.

Ἡ τῶν ξοάνων δ' ἐν γένει αὐτόρριζος ἀνατροπή, πρόρριζα καὶ τὰς πεποιθήσεις τῶν πολυθεϊστῶν ἀνέτρεπεν· «ἡ γὰρ, λέγει ὁ Εὐσέβιος, νεκρῶν σωμάτων ὑπὴν ὅστέα, ξηρὰ τε κράνια, γοήτων περιεργίαις ἐσκεωρημένα, ἢ ρυπῶντα ῥάκη βδελυρίας αἰσχυρὰς ἔμπλεα, ἢ χόρτου καὶ κηλῆς φορυτός· ἃ δὴ τῶν ἀψύχων ἐντὸς σεσωρευμένα θεώμενοι, αὐτοῖς τε καὶ τοῖς αὐτῶν πατράσι κατεμέμφοντο, ὅτε μάλιστα ἐνενόουν ὡς οὐδεὶς ἄρχῃ ἦν ἐν τοῖς ἀδύτοις αὐτῶν μυ-

χοῖς, οὐδ' ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἔνοικος, οὐ δαίμων, οὐ χρησμοδός, οὐ θεός, οὐ μάντις.»

Πλὴν δὲ τῶν ὀπισθοδόμων, οἵτινες συνήθως ἐχρησίμευον εἰς φύλαξιν τῶν τοῦ ἱεροῦ κειμηλίων, ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τὴν βάσιν ἐτέρων ἀγαλμάτων ἀπόκρυφοι κλίμακες, φέρουσαι εἰς ὑπόγεια ἐκτεταμένα, περικλείοντα τὰς πλουσίας προσφοράς, ἃς πολεῖται καὶ πόλεις ὁλόκληροι εἰς τὸν ναὸν προσήνεγκον. Τοὺς πλουσίους δὲ τούτους θησαυροὺς ἐφρούρουν καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτοῖς διετίθεντο οἱ ὀλβοθρέμμονες τοῦ πολυθεϊσμοῦ μῦσται.

Μετὰ τὰς τηλικαύτας ἀνακαλύψεις, οὐ μικρὰν εἰς τὰ τῶν πολυθεϊστῶν πνεύματα ἔκπληξιν παραγαγούσας, οἱ ἱερεῖς οὐδὲ λέξιν ἐτόλμων νὰ προφέρωσι πρὸς ὑπεράσπισιν θρησκευτικῶν δογμάτων, ἐναργῶς πλέον καταδειξάντων τὰ ἴδια αὐτῶν κερδοσκοπικὰ καὶ συμφεροντολογικὰ σχέδια, ἅμα δὲ καὶ τὴν «ἐξ αἰῶνος μακροῦ ἀπάντων κατακρητῆσασαν διανοίαν πλήρωσιν.»

Πᾶσαι δ' αἱ ἀνακαλύψεις αὗται ἐγένοντο, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ὑπὸ πρακτόρων, ἀνὰ τὰς διαφόρους χώρας ἐπίτηδες ἐκπεμφθέντων, οἷς πᾶν σκοτεινὸν ἄντρον καὶ πᾶς ἀπόρρητος μυχός, βεβηλὴς ἦν. Οἱ διὰ μυστικῶν ὁδηγιῶν ἐφωδιασμένοι πράκτορες ἐκεῖνοι, ἄβατά τε καὶ ἄδυτα, ἱερῶν τε τὰ ἐνδοτάτω, καταπατοῦντες, κατέλυον τὰ εἰδωλεῖα, τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐπισκόπων συνεργούντων, καὶ παρελάμβανον τοὺς εἰς φῶς ἀγομένους θησαυροὺς, οὓς ἀπεκόμιζον μετὰ τῶν ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ξοάνων καὶ ἀνδρεικέλων καὶ μορμουλκείων καὶ μεθ' ἐτέρων ἐκ πολυτίμων μετὰλλων ἐξεργασμένων σκευῶν.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λόγοι, πρὸς σωφροσύνης ἐπιβο-

λὴν καὶ ἡθικῶν ἀρχῶν ἐπικράτησιν σχετιζόμενοι, συνετέλουν, φαίνεται, εἰς τὴν κατὰ λυσιν εἰδωλείων τι-
νῶν, ὡς τὸ αἰσχυρῶ δαίμονι Ἀφροδίτης καθιερωμένον
καὶ «τριόδων τε καὶ λεωφόρων ἐκτός, ἐν ἀκρωρείας
μέρει τοῦ Λιθίνου, ἐν Ἀφάκοις, ἰδρυμένον,» κατὰ
τὸν αὐτὸν Εὐσέβιον. Καθὰ δὲ Πατὴρ οὗτος διηγεί-
ται, «κλεψίγαμοί τ' ὁμιλίας, ἄρρητοί τε καὶ ἐπίρρη-
τοι πράξεις, ὡς ἐν ἐκνόμενῳ καὶ ἀποστάτῃ χώρῳ,
κατὰ τὸνδε τὸν νεὼν ἐπεχειροῦντο· ἔφορός τε οὐδεὶς
ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδένᾳ σεμνῶν ἀνδρῶν αὐ-
τόθι τολμᾶν παριέναι.» Ἐφ' ᾧ καὶ αὐτοῖς ἀφιερῶ-
μασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἠφάνισθη. Παράδοσιν δέ,
παρὰ τοῖς αὐτόχθοσι σωζομένην, τὸ συμβᾶν τοῦτο
ὑποδηλοῦσαν, ἤκουσα παρὰ πολλῶν ὅτε πρό τινων ἐτῶν
ἐγὼ αὐτὸς ἐν τῷ Λιθίνῳ παρεγενόμην.

Ἄλλ' ὡς καὶ ἄνωτέρω εἵπομεν, πολλὰ εἰδωλεῖα
μετετρέπησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς καὶ ἡ τοιαύτη
μετατροπὴ ἐτελείτο, συνήθως, δι' ἐλαφρῶν μεταβο-
λῶν ἢ καὶ ἄνευ μεταλλαγῆς τινος.

Ἐνταῦθα διεγείρεται ἡ ἀπορία: πῶς τὰ εἰδω-
λικά ἱερά, ἅτινα σὺν τοῖς ἄλλοις ἀκατάλληλα καὶ
ὅλως ἀνεπιτήδεια εἰς τὴν τοῦ νέου θρησκευματος λα-
τρείαν καὶ εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτοῦ ἀνεπαρκῆ ἐθεωρή-
θησαν κατ' ἀρχάς, μετετρέπησαν βραδύτερον εἰς
χριστιανικοὺς ναοὺς;

Πρὸς λύσιν τῆς εὐλόγου ταύτης ἀπορίας, ἀνάγκη
να γνωρίζωμεν ὅποιον ἦν τὸ σχῆμα ἐν γένει καὶ ὁ
τύπος τῶν εἰδωλικῶν ναῶν.

Οἱ ναοὶ τῶν ἀρχαίων εἶχον τὸ σχῆμα ἐπίμηκες
καὶ τετράπλευρον ἢ κυκλοτερές. Καὶ οἱ μὲν ἐκ τῶν
τετραπλεύρων μὴ διακοσμούμενοι διὰ κιόνων, ἐκα-
λοῦντο ἄστυλοι. Οἱ δ' ἔχοντες μόνον δύο κίονας ἐπὶ

τῆς προσόψεως, ὠνομάζοντο ναοὶ ἐν παραστάσι. Οἱ δὲ
πλείοσι κίοσι διακοσμούμενοι, ἀπεκαλοῦντο:

α'.) πρόστυλοι, εἰ τέσσαρας κίονας εἶχον ἐπὶ
τῆς προσόψεως.

β'.) ἀμφιπρόστυλοι, εἰ τέσσαρας εἶχον κίονας ἐπὶ
τῆς προσόψεως καὶ ἱσαριθμούς εἰς τὸ ὀπίσθεν μέρος.

γ'.) περίπτεροι ἢ ἀμφικίονες, εἰ περίξ αὐτῶν
ὑπῆρχον κιονοστοιχίαι, σχηματίζουσαι στοὰν ἢ τὸ
λεγόμενον περιστύλιον.

δ'.) δίπτεροι, εἰ περίξ αὐτῶν ὑπῆρχον δύο κι-
ονοστοιχίαι παράλληλοι, καὶ

ε'.) ψευδοδίπτεροι, εἰ ἐκοσμοῦντο ἀπλῶ περι-
στυλίῳ, ἀπέχοντι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ὅσον ὁ ἐξω-
τερικὸς τοῖχος τῶν διπτέρων.

ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κιόνων, οἱ
ἐσχημάτιζον τὴν τῆς προσόψεως ἢ τὴν τοῦ ὀπισθο-
δόμου στοὰν, οἱ ναοὶ ὠνομάζοντο τετράστυλοι, ἐξά-
στυλοι, ὀκτάστυλοι καὶ δεκάστυλοι. Οὐδέποτε δ'
ὑπῆρχον πλείονες τῶν δέκα κιόνων ἐν ταῖς τῆς προσό-
ψεως καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου στοαῖς.

Ἐκαλοῦντο δὲ πρὸς τούτοις οἱ ναοί:

α'.) πυκνόστυλοι, εἰ τὸ διάστημα τοῦ μετα-
στυλίου ἦν τριῶν ἐμβατῶν, ἐμβατῆς δ' ἦν ἡ ἡμι-
διάμετρος τῆς βάσεως τῶν κιόνων.

β'.) σόστυλοι, εἰ τὸ μεταστύλιον ἦν τεσσάρων
ἐμβατῶν.

γ'.) εὐστυλοι, εἰ τὸ μεταστύλιον ἦν τεσσάρων
καὶ ἡμίσεος ἐμβατῶν.

δ'.) διάστυλοι, εἰ τὸ μεταστύλιον ἦν ἑξ ἐμβα-
τῶν καὶ

ε'.) ἀραιόστυλοι, εἰ τὸ μεταστύλιον ἦν μείζον
τῶν ἑξ ἐμβατῶν.

Οἱ δὲ κυκλοτερεῖς, ἤτοι περιφερεῖς, ναοί, ἐκκλύπτοντο θόλῳ καὶ ὠνομάζοντο :

α'.) μονόπτεροι, εἰ μίαν μόνον εἶχον περιφερῆ κιονοστοιχίαν, στηριζομένην ἐπὶ ὑψώματος, ἄνευ σηκοῦ· καὶ

β'.) περίπτεροι, εἰ εἶχον σηκὸν περιφερῆ, περιεστοιχισμένον ὑφ' ἐνὸς ἀπλοῦ περιστυλίου, στηριζομένου ἐπὶ τριῶν βαθμίδων.

Συνίσταντο δ' οἱ μεγάλοι ναοὶ ἐκ τριῶν μερῶν : ἤτοι, α' τοῦ προνάου ἢ προδόμου· β' τοῦ κυρίως ναοῦ ἢ σηκοῦ καὶ γ' τοῦ ὀπισθοδόμου.

Τοιαύτη ἡ περιγραφὴ τῶν ναῶν τῶν ἀρχαίων, ὡς εὐρίσκομεν ταύτην ἐν τε ἄλλοις συγγραμμασι καὶ ἐν τῷ τῆς ἀρχαιολογίας λεξικῷ τοῦ W. Smith, τῷ καὶ εἰς τὴν ἑλληνίδαν φωνήν, ὡς γνωστὸν, μετενεχθέντι.

Ὁ τύπος οὗτος τῶν ἀρχαίων ναῶν οὐδὲν ἐνεῖχε τὸ κωλύον τὴν μετατροπὴν αὐτῶν εἰς χριστιανικούς. Ἡ ἰδέα δὲ τῶν ἀρχιερέων τῆς Ρώμης, ἰδίᾳ, οἷτινες ἠρνήθησαν κατ' ἀρχάς νὰ μεταβάλλωσι τοὺς εἰδωλικούς ναοὺς εἰς χριστιανικούς, ἦν ἀπόρροια τῶν ἐντυπώσεων, ὑφ' ὧν τὸ κράτος διετέλουν ὡς ἐκ τῶν κατὰ τοὺς διωγμοὺς συμβάντων καὶ, ὀλίγον μετὰ ταῦτα, τέλεον ἐγκατελείφθη.

Οἱ μὲν οὖν μικροὶ περιφερεῖς ναοὶ μετετρέποντο, συνηθέστερον, εἰς βαπτιστήρια. Πλείστοι δὲ τῶν ἐπίμνηκες τὸ σχῆμα ἔχόντων μεγάλων ναῶν καθιερώθησαν ἐπίσης εἰς τὴν λατρείαν τοῦ νέου θρησκειύματος. Ἐπηνέχθησαν δ' εἰς τινὰς αὐτῶν μεταλλαγαί τινες.

Ὅποῖαι δ' ἦσαν αἱ εἰς τοὺς εἰδωλικούς ναοὺς ἐπενεχθεῖσαι μεταλλαγαί; Τοῦτο θέλομεν ἐννοήσαι, ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς εἰς τὸν ναὸν τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς γενομένας τοιαύτας.

Ὁ περιλάλητος οὗτος ναός, ὁ Παρθενών, ἐλείτουργει, ὡς προείπομεν, κατὰ τὰς ἀρχάς ἔτι τοῦ σπ' αἰῶνος ὡς πολυθεϊστικὸς ναός, συνήρχοντο δ' εἰς αὐτὸν ἀκωλύτως οἱ πολυθεῖσται καὶ οἱ τῶν ξοάνων θεραπευταί. Ἐν ἔτει 529, Ἰουστινιανὸς ὁ Α' ἐξέδωκε θέσπισμα, ἐπιτάσσον τὸ κλείσιμον αὐτοῦ καὶ τὴν εἰς τὴν Νέαν Ρώμην μεταγωγὴν τοῦ ἐν αὐτῷ ἀγάλματος τῆς Παρθένου Ἀθηνᾶς.

Ὁ ναός οὗτος ἐγένετο βραδύτερον χριστιανικός, καθιερωθεὶς εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν. Πρὸς τοῦτο δ' ἐκλείσθη ἡ πρὸς ἀνατολὰς κυρία τοῦ ναοῦ πύλη, ὡς λέγει ὁ Texier, ἠνεψύχθη δὲ νέα εἴσοδος πρὸς δυσμὰς καὶ κατεκρημνίσθη ὁ τοῖχος τοῦ ὀπισθοδόμου, ἀφ' οὗ, ὡς τόπου, πιθανῶς, διὰ τοὺς κατηχουμένους χρησιμεύσαντος, ἤρχετο τις εἰς τὸν σηκόν. Ὁ δὲ τοῖχος, ἐφ' οὗ ὑπῆρχεν ἡ πρὸς τὸν πρόναον θύρα, κατεκρημνίσθη ὡσαύτως, ἵνα ἐκεῖ κατασκευασθῇ τὸ θυσιαστήριον.

Διὰ τοιούτων ἡ καὶ ἐλαφροτέρων μεταλλαγῶν ἢ καὶ ἄνευ μεταρρυθμίσεώς τινος, μετετράπησαν εἰς χριστιανικούς ναοὺς τὰ τῆς περιωνύμου Ἡλιουπόλεως, τανῦν Βαλβέκ, εἰδωλικά ἱερά, ὅσα δ' ἐξ αὐτῶν, διὰ λόγον τινὰ δὲν καθιερώθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ νέου θρησκειύματος, κατελύθησαν καὶ τὸ ὑλικὸν αὐτῶν ἐχρησίμευσεν εἰς ἀνέγερσιν νέων οἰκῶν τοῦ Θεοῦ.

Ἐν Ἀντιοχείᾳ τὸ τέμενος τῆς Τύχης μετετράπη ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Νέου εἰς χριστιανικὸν ναόν, τῷ ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Ἰγνατίου τιμηθέντα, κατετέθησαν δ' ἐν αὐτῷ τὰ περισωθέντα ἱερά λείψανα τοῦ Ἀγίου τούτου Μάρτυρος, ὃς ἐχρημάτισεν ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, κατεσπαράχθη δ' ὑπὸ τῶν θηρίων ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ τῆς Ρώμης, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Τραϊανοῦ.

Ἰδοὺ πῶς ὁ Εὐάγριος ἀφηγείται τὸ συμβάν:

«Τότε καὶ Ἰγνάτιος ὁ Θεσπέσιος, ὡς ἱστορη-
ται . . . ἐπειδὴ γε ὡς ἐβούλετο τάφον τὰς τῶν θη-
ρίων ἐσχηκὼς γαστέρας ἐν τῷ τῆς Ρώμης ἀμφιθεάτρῳ
καὶ διὰ τῶν ὑπολειφθέντων ἀνδροτέρων ὀστέων, ἃ πρὸς
τοῦ Ἀντιόχου ἀπεκομίσθη ἐν τῷ καλουμένῳ κοιμητη-
ρίῳ μετατίθεται πολλοῖς ὕστερον χρόνοις, ὑποθεμένου
τοῦ παναγάρχου Θεοῦ Θεοδοσίῳ τὸν Θεοφόρον μερίζοσι
τιμῆσαι τιμαῖς· ἱερὸν τε πάλαι τοῖς δαίμοσιν ἀνειμέ-
νον *Τυχαῖον* τοῖς ἐπιχωρίοις ὀνόμαστο, τῷ ἀθλο-
φόρῳ καὶ μάρτυρι ἀναθεῖναι, καὶ σηκὸς εὐαγῆς καὶ
τέμενος ἅγιον τῷ Ἰγνάτῳ τὸ πάλαι *Τυχαῖον* γέγο-
νε· τῶν ἱερῶν αὐτοῦ λειψάνων μετὰ πομπῆς ἱερᾶς ἀνὰ
τὴν πόλιν ἐπ' ὀχήματος ἐνεχθέντων, καὶ κατὰ τὸ
τέμενος τεθέντων.» (Εὐαγγ. Σχολας. βιβλ. α',
κεφ. ιστ').

Ἐπίσης ἐν τῇ πόλει, ἣτις ὀνομάζετο κατ' ἀρχὰς
Ἀφροδισιάς, εἶτα δὲ μετωνομάσθη Σταυρόπολις, ὑπῆρ-
χε περικαλλῆς τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν, ὀκτάστυλον καὶ
ψευδοδίπτερον. Καὶ τοῦτο μετετράπη εἰς χριστιανι-
κὸν ναόν, ὑποστὰν μεταβολὰς τινάς.

Τὸ ἱερὸν τοῦ Αὐγούστου ἐν Ἀγκύρᾳ, τὸ τῆς Κυ-
βέλης ἐν Κυζίκῳ καὶ ἄλλα πολλὰ μετετράπησαν,
ὡσαύτως, εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς, ἀλλὰ πάντα ταῦ-
τα, κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἐξηφανίσθησαν.

Πλὴν τοῦ Περθενωῆος, τοῦ ἀγλαίσματος τούτου
τῆς ἀρχαίας τέχνης, περὶ οὗ ἀνωτέρω ἐλαλήσαμεν,
τὸ Ἑρεχθεῖον, ὡσαύτως, καὶ ὁ ναὸς τῆς Πολιάδος
Ἀθηνᾶς, μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς. Τὸ
δὲ Θησαῖον μετωνομάσθη Ἅγιος Γεώργιος. Καὶ πλεί-
στα ἄλλα εἰδωλεῖα ἐν ταῖς Ἑφαις χώραις τὴν αὐτὴν
ἔσχον τύχην.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τῇ Ἑφ. Ἐν δὲ τῇ Δύτει, ὁ
πολυθεῖσμός ἀντέστη σθεναρώτερον καὶ ἐπὶ χρόνον
πλείοτερον ἢ ἐν τῇ Ἑφ, εἰς τὰ τῶν αὐτοκρατῶν
θεσπίσματα. Ἐν τοῖς τῆς Ἑσπέρας εἰδωλείοις συνήρ-
χοντο ἔτι ἀκωλύτως οἱ τὸν πολυθεῖσμόν δοξάζοντες
καὶ τὰ ξόανα θεραπεύοντες καθ' ὃν χρόνον τὰ εἰδω-
λικά ἱερὰ τῆς Ἑφ ἔπαυσαν ὡς τοιαῦτα λειτουργοῦν-
τα. Ἐν τούτοις καὶ ἐκεῖ οἱ χριστιανοὶ τῶν μετέπειτα
χρόνων οὐκ ἀπηξίωσαν μετατρέψαι εἰς χριστιανικοὺς
ναοὺς τὰ εἰδωλικά ἱερὰ.

Οὕτως, ἐν Salone, τῇ τοῦ Διοκλητιανοῦ πόλει,
ὑπῆρχον δύο περικαλλέστατοι ναοί, ὁ τοῦ Διὸς καὶ ὁ
τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἀμφότεροι μετετράπησαν εἰς χρι-
στιανικοὺς ναοὺς καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἐτιμήθη τῷ ὀνό-
ματι τῆς Θεοτόκου, ὁ δ' ἕτερος τῷ τοῦ Ἀγίου
Ἰωάννου.

Ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ, ἀφοῦ ἡ ἰδέα τῶν πρώτων
ἀρχιερέων περὶ τῆς μὴ μετατροπῆς τῶν εἰδωλικῶν
ναῶν εἰς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐγκαταλείφθη, καθὰ
προεΐρηται, τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ τῆς Τύχης καὶ
πολλὰ ἄλλα, μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς.

Ἄλλο ἱερὸν μετωνομάσθη Saint-Etienne-le
Rond καὶ καθιερώθη εἰς τὴν λατρείαν τῆς νέας θρη-
σκείας, κατὰ τὸ 468, ἐπὶ τοῦ Πάπα Σιμπλικίου, τοῦ
ἐκ Τιβούρου.

Τὸ περιώνυμον οἰκοδόμημα τοῦ Πανθέου ἀφοῦ
ἐπὶ καιρὸν ἔμεινε κεκλεισμένον, προσηνέχθη ὑπὸ τοῦ
Φωκᾶ ὡς δῶρον τῷ Πάπα Βονιφάτῳ τῷ δ', τῷ ἐκ
Βαλερίας, ὃς μετέτρεψεν αὐτὸ εἰς ναὸν τῆς Θεοτόκου
ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Sainte Marie-de la Rotonde, σή-
μερον Sainte-Marie-aux Martyrs.

Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀντωνίνου καὶ τοῦ Φαυστίνου, εἰς

τὸ Forum, ἐγένετο ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου. Τὸ ἱερόν τῆς Ρέας ἐγένετο ὁ ναὸς τῆς Madone del sole. Τὸ δὲ τοῦ Ρωμύλου καὶ τοῦ Ρήμου μετετρέπη εἰς ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ.

Πλείστα δ' ἄλλα ἱερὰ ἐν τοῖς πέριξ τῆς Ρώμης ἔσχον τὴν αὐτὴν τύχην.

Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἀγίου Ἰππολύτου, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐν τῇ γειτνιαζούσῃ τῇ Ρώμῃ πόλει τῆς Ostie, αἵτινες βραδύτερον κατηρειπώθησαν, ἦσαν ἐπίσης ἱερὰ τῶν ἐθνικῶν.

Ἐπίσης δ' ἐν ἄλλαις ἐπαρχίαις τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σικελίᾳ πλείστα ὅσα ἱερὰ μετετρέπησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς. Εἰς ταῦτα ἀνήκει ὁ καθεδρικός τῶν Συρακουσῶν ναός, ὃς ἦν ἀρχαῖον ἱερόν τῆς Ἥρας, ὡς καὶ ἡ ἐκκλησία Μιχαήλ τοῦ Ἀρχαγγέλου, ἐν Capoue, ἣτις ἦν τὸ ἱερόν Ἀρτέμιδος τῆς Tifatine, μετατραπέν εἰς ναὸν χριστιανικὸν κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα.

Καθ' ὅλας τὰς ἐκτάσεις τῆς τῶν Γαλατῶν χώρας, ὅς ᾤκουν, κατὰ Στράβωνα, οἱ Σάλυες, οἱ καὶ Λίγυες ἢ Κελτολίγυες καλούμενοι, καὶ μετ' αὐτοὺς, οἱ Ἀλβιεῖς καὶ οἱ Ἀλβίοικοι καὶ οἱ Οὐοκόντιοι καὶ οἱ Ἀλλόβριγες, εἶχον ἀνεγερθῆ, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατάκτησιν αὐτῶν, πλείστα εἰδωλεῖα, ἅτινα εὐχερῶς μετετρέπησαν, ἐπίσης, εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς. Τοιοῦτοι δ' εἰσὶν οἱ ναοὶ τοῦ Ἀγίου Μαξίμου, τὸ παρὰ τὸν ποταμὸν Colostre Πάνθειον, μετατραπέν εἰς Βαπτιστήριον, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Πέτρου παρὰ τὴν Auriol ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ροδανοῦ, τὸ ἱερόν τοῦ Αὐγούστου ἐν Vienne, πρωτευούσῃ τῶν

Ἀλλοβρίγων, μετατραπέν εἰς ἐκκλησίαν Notre-Dame-de Vie, καὶ ἄλλα.

Εὐνόητον ὅμως, ὅτι ἐξ ὅλων τῶν εἰδωλικῶν ναῶν, οἵτινες εἰς ναοὺς χριστιανικοὺς μετετρέπησαν, ἄλλοι μὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν ἐν ὁλοκλήρῳ, ἄλλοι δὲ κατηρειπώθησαν καὶ ἄλλοι τέλεον ἐξηφανίσθησαν.

Τοιαύτη ἐν ὀλίγοις ὑπῆρξεν ἡ τῶν εἰδωλείων τύχη.

IX.

Ἡ ψηφοθετική.

Ἰκανὰ ἐν τοῖς προηγουμένοις κεφαλαίοις εἰπόντες περὶ τῆς τεκτονικῆς ἢ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς οἰκοδομικῆς τῶν ἱερῶν ναῶν, θέλομεν πραγματευθῆ νῦν περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὰς τῆς ἐν γένει διακοσμήσεως αὐτῶν μεθόδους. Καὶ δὴ ἀρχόμεθα ἀπὸ τῆς λεγομένης ψηφοθετικῆς τέχνης.

Ἡ τέχνη αὕτη, δι' ἧς τοσοῦτοι χριστιανικοὶ ναοὶ, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, διεκοσμήθησαν, εἶναι ἀρχαιοτάτη. Λέγεται ὅτι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Φοίνικες καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι ἀνατολικοὶ λαοὶ ἐγίνωσκον τὴν ψηφοθετικὴν. Ἐν τούτοις, ἡ τέχνη αὕτη ἐτελειοποιήθη, ἀναμφερίστως, ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, οἱ, καλλιτεχνικῶς καὶ ἄγαν ἐπιτηδείως, τὰ διάφορα χρώματα συναρμολογήσαντες καὶ εὐρυθμίαν ἱκανὴν εἰς τὰ ψηφοθετήματα ἀποδώσαντες, κατέστησαν τὰ ψηφοθετικὰ ἔργα λαμπρότατα ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως, ἔτι δὲ τῆς καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν γραφικὴν ὁμοιότητος αὐτῶν.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ τέχνη αὕτη ἐκαλεῖτο ψή-

φωσις ἢ ψηφολογία, τὰ δὲ δι' αὐτῆς συντελούμενα ἔργα ὠνομάζοντο ψηφωτὰ ἢ ψηφιδωτὰ καὶ ψήφισα, ἔτι δὲ ψηφόμετα ἢ ψηφοθετήματα ἢ ψηφολογήματα ἢ καὶ ἐμβλήματα, οἱ δὲ τούτων τεχνουργοὶ ἐλέγοντο ψηφοθέται ἢ καὶ ψηφολόγοι. Τὰ δὲ τεμαχία λίθων ἢ μαρμάρων ἢ ὑέλων διαφόρων χρωμάτων ὡς καὶ ἄλλων ποικιλοχρῶν συμμιγμάτων, ἅτινα οἱ ψηφοθέται μετεχειρίζοντο ἵνα ψηφοθετῶσιν ἢ ψηφῶσιν, ἀπεκαλοῦντο ψηφίδες ἢ ψήφοι, πρὸς δὲ καὶ πεσσοὶ ἢ πεττοὶ καὶ ἀβακίσκοι καὶ κύβοι, ἐξ οὗ καὶ τὰ ψηφοθετήματα ἐκαλοῦντο καὶ ἔργα ἐν πεσσοῖς, ἔργα ἐν ἀβακίσκοις, ἔργα ἐν κύβοις.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ ψηφοθετημάτων ἐκοσμοῦντο μόνον αἱ ὀροφαὶ καὶ οἱ τοῖχοι τῶν δημοσίων οἰκοδομῶν καὶ τῶν ἱερῶν, ἔστιν ὅτε δὲ καὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, καὶ τὰ θολωτὰ αὐτῶν ὀροφώματα, βραδύτερον δ' ἤρξατο ἡ διὰ ψηφιδωτῶν διακόσμησις καὶ τῶν δαπέδων αὐτῶν, ἅτινα ἐκαλοῦντο λιθόστρωτα, ἔτι δὲ δάπεδα ἐν ἀβακίσκοις, ὅταν κατεσκευάζοντο ἐκ τεμαχίων φυσικῶν λίθων ἢ μαρμάρων διαφόρων χρωμάτων.

Τοιαῦτα δάπεδα ἐν ἀβακίσκοις εἶδον καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐν τοῖς ἐρειπτοῖς τῶν ἀρχαίων πόλεων Κισάμου καὶ Ἀπτεράς, καθάπερ ἀναφέρω ἐν τῇ πρᾶγματι, ἣν πρό τινος ἐδημοσίευσεν, ὑπὸ τὸν τίτλον: «αἱ περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς Ἀπτεράς, τοῦ ἐπινείου αὐτῆς Κισάμου καὶ τῆς Πολυρρήνης ἀμφιβολίαι».

Ἡ ψηφοθετικὴ ἦν ἐν χρήσει καὶ πρὸς στολισμὸν τῶν τοίχων καὶ τῶν ὀροφωμάτων, κυρίως, τῶν σπουδαστηρίων, ἥτοι τόπων καθιερωμένων εἰς τὰς μούσας, οἱ ἐκαλοῦντο μουσεῖα, ἐκ τούτου δέ, παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις, ἡ μὲν ψηφοθετικὴ ἀπεκλήθη μου-

σεῖωσις, τὸ δὲ ψηφοθέτημα μουσεῖον ἢ μουσεῖωμα ἢ καὶ μουσαῖκον, ὅπερ, κατὰ τύπον δωρικόν, ἐγένετο μωσαῖκον, καθάπερ καὶ τὸ μουσικός, κατὰ τὸν αὐτὸν τύπον, γίνεται μωσικός, καὶ τὸ μούσα γίνεται μῶσα. Οἱ τῶν μουσειωμάτων δὲ τεχνουργοὶ ἐκλήθησαν μουσειῶται, μουσειῶ δὲ ἢ μουσειῶ ἐσήμαινε: ψηφοθετῶ. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν, οὐδεμία ὑφίσταται σχέσις μετὰ τῆς λέξεως μωσαῖκον καὶ Μωσῆς = Μωϋσῆς, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὑπὸ τινων ὅτι ἡ λέξις ἐκείνη παρήχθη.

Παρὰ δὲ Ρωμαίοις ἡ λέξις *musivum* ἐδήλου τὸ ψηφοθέτημα ἢ μουσεῖον, ἐκ τῆς λέξεως δὲ μουσαῖκον παρήχθη τὸ *musaico*. Ἐκ δὲ τοῦ μωσαῖκον οἱ ἱταλοὶ ἐσχημάτισαν τὸ *mosaico* καὶ οἱ γάλλοι τὸ *mosaïque*, ὀνομάσαντες καὶ τοὺς μουσειώτας *mosaïstes*.

Τὴν τέχνην ταύτην παρέλαβον ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων οἱ Ρωμαῖοι, καλλιτεχνικώτατα δὲ ψηφοθετικά ἔργα, ἀνακαλυφθέντα ἐν διαφόροις μέρεσι τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἰσπανίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Κυρηναικῆς ἀποδεικνύουσι τὴν ἐπὶ τῶν ρωμαίων αυτοκρατόρων ἀπανταχοῦ διέδοσιν καὶ ἀκμὴν τῆς ψηφοθετικῆς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην κατεσκευάζοντο διάφορα εἶδη λιθοστρώτων ἐκ τεμαχίων μαρμάρων ἢ ἄλλων φυσικῶν λίθων διαφόρων χρωμάτων.

Τὰ κυριώτερα εἶδη τῶν τοιούτων δαπέδων ἐν ἀβακίσκοις ἦσαν:

α'.) τὰ *pavimentum sectile*, δάπεδα κατασκευαζόμενα ἐκ τεμαχίων μαρμάρων ἢ ἄλλων φυσικῶν λίθων τριγώνων, τετραγώνων καὶ ἐξαγώνων τὸ σχῆμα.

β'.) τὰ *pavimentum tessellatum*, συντιθέμενα ἐκ τετραγώνων μόνον ἀβακίσκων καὶ

γ'.) τὰ *pavimentum verticulatum*, ἅτινα ἐξ ἀ-

βακίσκων ἐκ μαρμάρων ποικιλοχρόων καταρτιζόμενα, παρίστων ἀντικείμενα ἔμψυχά τε καὶ ἄψυχα.

Αἱ δὲ ὀροφαὶ καὶ οἱ τοῖχοι καὶ τὰ θολωτὰ ὀροφώματα τῶν διαφόρων οἰκοδομῶν ἐκοσμοῦντο διὰ ψηφοθετημάτων, ὧν οἱ ἀβακίσκοι ἦσαν οὐ μόνον ἐκ μαρμάρων καὶ ἄλλων φυσικῶν λίθων διαφόρων χρωμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων τεχνητῶν ποικιλοχρόων συμμιγμάτων, τῶν λεγομένων ἐγκαύστων. Ὅταν δ' ἐπῆλθεν ἡ βεβαιότης ὅτι τὰ ἐκ τοιούτων συμμιγμάτων τεχνητῶν ψηφοθετήματα δύνανται ν' ἀντέχωσιν εἰς τὴν ἐκ τῆς προστρίψεως τῶν ποδῶν φθοράν, τότε ἤρξαντο διὰ τῶν αὐτῶν στοιχείων διακοσμεῖν καὶ τὰ δάπεδα τῶν οἰκοδομῶν καὶ τῶν ἱερῶν ναῶν. Τὸ τοιοῦτον δ' εἶδος τῶν ψηφιδωτῶν, ἅτινα, συνήθως, παρίστων εἰκόνας διαφόρους, ἐκαλεῖτο *pictura de musivo*.

Μετὰ τὰς ἀπαραιτήτους ταύτας εἰσαγωγικὰς πληροφορίας περὶ τῆς ψηφοθετικῆς, θέλομεν ἐξετάσει τὴν τέχνην ταύτην ἐν σχέσει πρὸς τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα, ἅτινα ἐξερευνᾷ ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία, ἀνατρέχοντες αὐθις, πρὸς τοῦτο, εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Martigny, τοῦ Bayet, τοῦ Pératé, τοῦ Texier καὶ εἰς ἄλλων σοφῶν ἀνδρῶν ἔργα, ἐξ ὧν, παραλαμβάνομεν τὰς κυριωτέρας τῶν πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ζήτημα σχετιζομένων εἰδήσεων.

Ὁφείλομεν ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι αἱ ἐν τισι τῶν προειρημένων συγγραμμάτων περιεχόμεναι εἰδήσεις καὶ πληροφορίες συγκρούονται, ἔστιν ὅτε, ἀλλήλαις, ἀλλ' ἡμεῖς ἐφροντίσαμεν νὰ παραλάβωμεν τὰς θετικωτέρας αὐτῶν, μὴ ἀμελήσαντες ἔχειν ὑπ' ὄψει καὶ τὰ ἐκ νεωτέρων ἐρευνῶν πορίσματα καὶ τὰς τῶν ἀρμοδιωτέρων σχετικὰς γνώμας καὶ σκέψεις.

Πρὶν δ' ἢ εἰσελθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίου

θέματος, ἀνάγκη νὰ εἰπώμεν καὶ τοῦτο, ὅτι δὲν εἶναι ἀκριβὲς ἡ ὑπὸ τινων ὑποστηριζομένη γνώμη, καθ' ἣν, τὰ πρῶτα ψηφοθετήματα, ἅτινα ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία ἀνευρίσκει, εἰσὶ τὰ ἐκτελεσθέντα, ἐντολῇ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἰς τὴν Βασιλικὴν τοῦ Βατικανοῦ καὶ εἰς ἄλλας συγχρόνους αὐτῷ χριστιανικὰς ἐκκλησίας. Ἀπ' ἐναντίας, βέβαιον τυγχάνει ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐποιοῦντο χρῆσιν τῆς ψηφοθετικῆς, ἀπ' αὐτῆς ἔτι τῆς τῶν διωγμῶν περιόδου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μεγαλοπρεπεῖς ναοὶ δὲν ἀνηγείροντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὡς εἶπομεν ἐν τῷ II κεφαλαίῳ τῆςδε τῆς πραγματείας, καθὼς καὶ ὅτι οἱ διωγμοὶ καὶ αἱ ἄλλαι κακώσεις, αἱ γενόμεναι κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον, δὲν παρείχον τοῖς χριστιανοῖς τὴν πνευματικὴν ἐκείνην γαλήνην, ἥτις ἀπητεῖτο πρὸς ἐκτέλεσιν καλλιτεχνικῶν ἔργων, αἱ κατακόμβαι δὲ καὶ αἱ κρύπται, ἐν αἷς ἐτελοῦντο, τότε, αἱ ἱερὰ μυσταγωγίαι, δὲν ἦσαν χωροὶ ἐπιτήδειοι εἰς ἔργα καλλιτεχνίας. Οὐδὲν ἥττον, οἱ πρῶτοι χριστιανοί, ἐχρῶντο, ὡς ἔφθημεν εἰπόντες, τῇ ψηφοθετικῇ, ὡς διακοσμητικῷ μέσῳ τῶν νεκρικῶν μνημείων καὶ ὡς μέσῳ παραστάσεως συμβολικῶν τινων εἰκόνων καὶ σημείων ἐν αὐταῖς ταῖς κατακόμβαις καὶ ταῖς κρύπταις.

Οὕτω π. χ. ἀνεκαλύφθησαν ἐν ταῖς κατακόμβαις σταυροὶ καὶ μονόγραμμα καὶ διάφορα συμβολικὰ σημεία, συντεθειμένα ἐκ κύβων μαρμαρίου ἢ ὕλου διαφόρων χρωμάτων. Ἀνεκαλύφθη, πρὸς τούτοις, ἐν ταῖς κατακόμβαις, ἡ ἐπιτύμβιος πλάξ τοῦ τάφου παιδίου τινός, ἥτις, κεκοσμημένη οὔσα διὰ ψηφοθετημάτων ἐκ λίθων λευκοῦ χρώματος καὶ ἐξ ἄλλων κύβων ὑαλίνων, ποικιλοχρόων καὶ κεχρυσωμένων, ἔφερεν,

ἐν τῷ μέσῳ, ἐπιγραφὴν ἐπιτύμβιον, ἧς τὰ γράμματα ἦσαν γεγραμμένα διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου.

Εἰκόνες δὲ ψηφιδωταί, οὐχὶ ὅμως ἐντεχνοί, παριστῶσαι τὸν Σωτῆρα ἡμῶν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἀγίου Πέτρου καὶ τοῦ Ἀγίου Παύλου καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου, ἀνευρέθησαν ἐν κρύπταις.

Τὰ ψηφιδωτά, ὅμως, μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οὐδὲ πολυάριθμά εἰσιν, ἀλλ' οὔτε καλλιτεχνικὰ τεχνουργήματα, διότι ἡ ἐκτέλεσις καλλιτεχνικῶν ἔργων ἐδεῖτο καὶ χρόνου οὐ μικροῦ καὶ ἐνδελεχοῦς πνευματικῆς γαλήνης, ὧν τότε ἐστεροῦντο οἱ χριστιανοὶ δι' οὓς ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω λόγους.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ ὅψις ἐν γένει τῶν πραγμάτων μετεβλήθη. Νεοὶ ἔκλαμπροι ἠγείροντο καὶ πανηγυρικῶς καθιερούντο. Ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος δὲ καὶ ἐντεῦθεν, ἡ κυριωτέρα διακοσμητικὴ τῶν ναῶν μέθοδος ἦν ἡ ψηφοθετικὴ.

Ἡ συνήθεια τοῦ ἀναπαριστᾶν διὰ ψηφολογημάτων, ἐπὶ τῶν θολωτῶν ὀροφωμάτων τῆς ἱερᾶς κόγχης τῶν Βασιλικῶν, τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δίδοντος, ἐν θριάμβῳ, τὸν νόμον εἰς τὸν κόσμον, κατέστη, σχεδόν, γενικὴ. Ὡς κατὰλληλοι δὲ τοῦ χοροῦ τῶν ἱερῶν ναῶν διάκοσμοι ἐθεωρήθησαν ψηφιδωταὶ ὡσαύτως εἰκόνες, παριστῶσαι τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ καὶ τὰς προσφορὰς τοῦ Ἀβελ καὶ τοῦ Μελχισεδέκ. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἐψηφοθετοῦντο εἰκόνες, παριστῶσαι τὰ μαρτύρια διαφόρων ἁγίων, ἢ τὰ διάφορα ἐπεισόδια τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ διὰ τοιούτων δὲ ψηφιδωτῶν εἰκόνων διακόσμησις τῶν χριστιανικῶν ναῶν ἦν διδακτικωτάτη τοῖς πιστοῖς καὶ ἀπετέλει, οἷον εἰ, αὐτοδίδακτον κατηχητικὸν τοῦ χριστιανισμοῦ μάθημα.

Ἀλλὰ, τῷ καθιερωθέντι ἐν τῇδε ἡμῶν τῇ πραγματείᾳ συστήματι τοῦ ἐκτιθέναι ὅσον ἔνεστι μεθοδικῶς τε καὶ χρονολογικῶς, τὰ διάφορα ἀντικείμενα καὶ γεγονότα, ἐπόμενοι καὶ ἐνταῦθα, θέλομεν διαιρέσει τὴν καθόλου ἱστορίαν τῆς ψηφοθετικῆς, ὡς διακοσμητικῆς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τέχνης, εἰς χρονικὰς περιόδους, ὧν ἐκάστη γενήσεται ἀντικείμενον ἰδίᾳς, συντόμου, μελέτης.

Καὶ λοιπόν, κατὰ τὴν γνώμην διασῆμων χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων, ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ψηφοθετικῆς δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς πέντε χρονικὰς περιόδους, ὡς ἔπεται:

α'.) εἰς τὴν μεταβατικὴν λεγομένην περίοδον, φθάνουσιν μέχρι τέλους τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δ' αἰῶνος.

β'.) εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς, περιλαμβάνουσιν ὁλόκληρον τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ δ' αἰῶνος μέχρι τέλους τοῦ στ' αἰῶνος.

γ'.) εἰς τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς, περιλαμβάνουσιν τὸν ζ' καὶ τὸν η' αἰῶνα.

δ'.) εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀναγεννήσεως, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος καὶ

ε'.) εἰς τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδον, ἀφικνουμένην μέχρι τοῦ ιγ' αἰῶνος.

Τὴν διαίρεσιν ταύτην ἀκολουθοῦντες, πραγματευθησόμεθα τὰ εἰς ἐκάστην περίοδον ἀφορῶντα ἰδιαιτέρως.

Α'. Περίοδος μεταβατικῆς. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἐν ταῖς κατακόμβαις ἐγίνετο χρῆσις τῆς ψηφοθετικῆς, ἀλλὰ τὰ δι' αὐτῆς ἐκτελεσθέντα ἔργα ἦσαν λίαν πενιχρά, οὐδ' ἀναπαρίστων εἰκόνας τελείας τέχνης.

Σὺν τῷ θριάμβῳ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀρχομένου, δηλονότι, τοῦ δ'. αἰῶνος, ἡ ψηφοθετικὴ εἰσήχθη ὡς διακοσμητικὴ τῶν ἱερῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ναῶν τέχνη. Καθ' ὅλον ὁμῶς τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ αἰῶνος ἐκείνου, ὁ ἀπολύτως ἐκκλησιαστικὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης δὲν ἐμορφώθη τέλεον. Ἡ τέχνη, ἐν μεταβιτικῇ οὕσῃ καταστάσει, ἣν ἔτι συναναμεμιγμένη ἀρχαίαις παραδόσεσι καὶ κατ' ἀρχαίους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τύπους καὶ κανόνους ἐξετελοῦντο τὰ διὰ ψηφοθετημάτων διακοσμητικὰ ἔργα. Ὡς τὸ κυριώτερον μνημεῖον τῆς περιόδου ταύτης μνημονεύονται οἱ ψηφιδωτοὶ διάκοσμοι τοῦ ἐν Ρώμῃ, κατὰ τὴν ὁδὸν Nomentane, οὐ μακρὰν τῆς Βασιλικῆς τῆς Ste Agnès, μαυσωλείου τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίου, ὅπερ εἰκάζεται ὅτι ἦν ἄλλοτε ἱερὸν τοῦ Βάκχου.

Τὰ τοῦ ἱεροῦ τούτου ψηφωτὰ διακοσμήματα κατεστράφησαν, σχεδόν, ὁλοσχερῶς μετὰ τὸν 13'. αἰῶνα, τὰ δ' ἐναπολειφθέντα τῇ καταστροφῇ λείψανα αὐτῶν ἡλλοιωθήσαν ἐπαισθητῶς, κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1836 διαταχθεῖσαν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ. Περιεσώθησαν, οὐδὲν ἥττον, τὰ κατὰ τὸν 13'. αἰῶνα καταστρωθέντα διαγράμματα καὶ σχέδια τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ καὶ ἡ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν συντεθεῖσα περιγραφὴ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐξετάζουσιν οἱ περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολούμενοι τὰ φήφινά ἔργα τοῦ ἐν λόγῳ μαυσωλείου.

Κατὰ τὰ εἰρημένα ἔγγραφα, τὸ λιθόστρωτον δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦν ἐκ μαρμαρίνων ψηφιδῶν, μέλανος καὶ λευκοῦ χρώματος, παρίστα δὲ σκηνὰς καὶ εἰκόνας θαυμασίας. Ὁ τροῦλλος ἦν ἐξ ὁλοκλήρου κεκαλυμμένος ὑπὸ λαμπρῶν ψηφοθετημάτων, ἅτινα παρίστων ποταμόν, ἐνέχοντα ἐν διαφόροις σημείοις νη-

σίδια καὶ ἄλλους βραχῶδεις ὄγκους. Παιδία πτερωτά, ἐν λέμβοις ἢ ἐπὶ τῶν βράχων καὶ νησιδίων ἰστάμενα, ἡλίεον ἰχθῦς ἢ ἐπάλαιον κατὰ νησσῶν καὶ κύκνων, λουομένων ἐν τοῖς τοῦ ποταμοῦ ὕδασι. Δώδεκα ἑτεροὶ βράχοι, ἐν ἀποστάσεσιν ἴσαις κείμενοι, ὑπεβάσταζον δεινὰ δένδρεια ἀκανθῶν, ἐξ ὧν προέκυπτον καρυάτιδες, ὑπὸ ἀμπελονίων εὐσχήμως περιεκαλυμμένοι καὶ ἔχουσαι εἰς τοὺς πόδας αὐτῶν ἀνὰ δύο τίγρεις. Διὰ τῶν κεφαλῶν καὶ τῶν βραχιόνων αὐτῶν ὑπεβάσταζον εὐτεχνα φυλλώματα, ὑφ' ἃ ἐφαίνοντο αἱ ἀνωτέρω περιγραφόμεναι σκηναὶ τῶν παιδῶν, ἁλίουόντων ἰχθῦς ἢ κατὰ τῶν νησσῶν καὶ τῶν κύκνων παλαιόντων.

Πλείστα ἄλλα ψηφολογήματα καὶ ἐμβλήματα, ἀπροσώπους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, σκηνὰς παριστῶντα, κατεκόσμουν τοὺς πλευρικοὺς τοῦ ναοῦ τοίχους, ἄλλα δ' αὐτοῦ μέρη στιλπνοῖς μαρμαροῖς ἐπεκαλύπτοντο. Τὸ σύνολον δὲ τῶν καλλιτεχνικῶν τούτων ἔργων ἦν τοιοῦτον ὥστε, ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ ναῷ, ἔβλεπέ τις παντοειδεῖς διακόσμους, ὧν τινὲς μὲν ἀνεπόλουν τῇ μνήμῃ τὰς κατακόμβας, τινὲς δὲ μετεῖχον ἀρχαιοτέρων παραδόσεων καὶ ἄλλοι ἐνεῖχον τὰ πρωτόλεια, οὕτως εἰπεῖν, τῆς μορφουμένης τέχνης. Τὸ ὅλον δὲ τοῦ ἔργου συνεκέντρον ἅπαντα τὰ στοιχεῖα τῆς νεωτέρας ἐκκλησιαστικῆς διακοσμητικῆς τέχνης, ἅτινα ἔμελλον χρησιμεῦσαι ὡς ἡ ἀπαρχὴ τῶν καλλιτεχνικῶν ἀριστουργημάτων τῶν μετέπειτα χρόνων.

Β'.) *Περίοδος τῆς ἀκμῆς.* Ἐν ταῖς Βασιλικαῖς, αἵτινες ἀνηγέρθησαν, ἐντολῇ τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνος, ἐν τε τῇ Νέᾳ Ρώμῃ καὶ τῇ Ἀγίᾳ Πόλει, ὡς καὶ ἄλλαχοῦ τῆς Ἑω, βραδύτερον, ἐξετελέσθησαν ἑκλαμπρὰ ψηφιδωτὰ ἔργα, ἅτινα ὑπὸ πάντων ἀπεθαυμάζοντο. Ἰδοὺ τί ὁ Εὐσέβιος λέγει, προκειμένου

περὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων: «Αὐτὸς καὶ νεῶν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικιλίαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποίει, καὶ αὐτὸν ὄροφον ἐξ ἐδάφους πλακώσας». (Εὐσεβ. εἰς τὸν βίον Κωνστ. Βιβλ. δ').).

Ἀλλὰ, καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπέρας, θαυμάσια ψηφιδωτὰ ἔργα ἐξετελέσθησαν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Ὡς ἐν ἐκ τῶν πρώτων τῆς περιόδου ταύτης ψηφολογημάτων θεωρεῖται τὸ ἐν ἔτει 1838 ἀνακαλυφθὲν ἐν τινὶ τῆς Παλαιᾶς Ρώμης κρύπτη, ἧς ἡ κατασκευὴ ἀποδίδεται τῇ Ἀγίᾳ Ἐλένῃ.

Ἡ πρώτη δὲ τῶν ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ Βασιλικῶν, ἡ ψηφιδωτοῖς ἔργοις διακοσμηθεῖσα, λέγεται ὅτι εἶν' ἡ τοῦ Ἀγίου Πέτρου. Τὰ τοὺς τοίχους καὶ τὰ θολωτὰ ὀροφώματα τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ διακοσμοῦντα ψηφροθετήματα καὶ ἐμβλήματα ἦσαν ἐξαισίου κάλλους, παρίστων δ' εἰκόνας ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Δικθόκης εἰλημμένας. Ὁ δὲ σύγχρονος τῷ Μ. Κωνσταντίνῳ πάπας Σύλβεστρος ὁ Ρωμαῖος, μετατρέψας τὰς θέρμας τοῦ Δομητιανοῦ εἰς ἱερόν, ἐξετέλεσεν ἐν τούτῳ ψηφιδωτὰ ἔργα ἐπίσης θαυμάσια, παριστῶντα δὲ τὸν Σωτῆρα ἡμῶν, τὴν ἀειπάρθενον Μαρίαν καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ εἰκόνα.

Ἐν Ravenne, τὰ πρῶτα ψηφιδωτὰ ἔργα ἐξετελέσθησαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣν ἀνήγειρεν ὁ Ἐπίσκοπος Ursus.

Ἀλλὰ πάντων λαμπρότεροι ἦσαν οἱ ψηφιδωτοὶ διάκοσμοι τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Pudentienne. Ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀνηγέρθη ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ μεγάρου τοῦ Γερουσιαστοῦ Pudens, ὑρύνθη δὲ βραδύτερον, ἐπὶ πάπα Συρικίου τοῦ Ρωμαίου, ἀρχιερατεύσαντος ἀπὸ τοῦ 385 μέχρι τοῦ 389 ἔτους. Ἐν τῷ διαστή-

μῳ τούτῳ ἱερῷ ναῷ ἐψηφροθετήθη ἔκλαμπρος εἰκὼν, παριστῶσα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καθήμενον καὶ εὐλογοῦντα διὰ τῆς μιᾶς χειρός, διὰ δὲ τῆς ἄλλης κρατοῦντα βίβλον, ἐν ᾗ ὑπῆρχον γεγραμμένα τὰ ἐξῆς: «Dominus conservator ecclesiae Pudentianae». Πέριξ τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ὀλίγον κατωτέρω, ἐκάθηντο οἱ δώδεκα Μαθηταὶ αὐτοῦ. Ὁ Ἅγιος Παῦλος ἦν ἐκ δεξιῶν καὶ ὁ Ἅγιος Πέτρος ἐξ εὐωνύμων. Ὅπισθεν τῶν Μαθητῶν, δύο γυναικες, ἡ μὲν πρὸς τὰ δεξιά, ἡ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἴσταντο ὑποκλινόμεναι πρὸς τὸν Ἰησοῦν καὶ στεφάνους αὐτῷ προσφέρουσαι. Εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ ἐφαίνετο περιστερὰ μὲ ἀναπεπταμένας τὰς πτέρυγας, συμβολικὴ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος παράστασις.

Ἀπαντα τὰ ψήφινά ταῦτα ἔργα καὶ πλεῖστα ἄλλα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἐξήστραπτον ἐκ κάλλους. Συνέβαλον δ' εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν εὐρυθμίαν τῶν ψηφιδωτῶν τούτων διακόσμων αἱ ἐκ συμμιγμάτων ὑέλου κεχρωματισμένης ἢ κεχρυσωμένης ψηφίδες, ὧν χρῆσις ἤρξατο νὰ γίγνηται περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος.

Καὶ κατὰ τὸν ε'. δ' αἰῶνα, μεθ' ὅλας τὰς ἀντιζόους περιστάσεις, ἐν αἷς ἡ Παλαιὰ Ρώμη εὐρέθη, ἐξετελέσθησαν ψηφιδωτὰ ἔργα καλλιτεχνικώτατα. Τοιαῦτά εἰσι τὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Sabine, ἀνεγερθέντος ἐπὶ τοῦ πάπα Κελεστίνου τοῦ Καμπανίου, ἀρχιερατεύσαντος ἀπὸ τοῦ 432—440 ἔτους, τὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Παύλου hors les Murs, ἐκτελεσθέντα ἐπὶ πάπα Λέοντος Α', τοῦ ἐκ Τοσκάνης, τὰ τῶν ναῶν τῆς Ἀγίας Ἀγάθης καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου, τὰ τῶν παρεκκλησιῶν, ἅτινα ὁ Πάπας Ἰλαρίων ὁ Σάρδος, ἀρχιερατεύσας ἀπὸ 461—468, προσέθηκεν εἰς τὸ Βαπτιστήριον τοῦ Lateran, τὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς

Ste Marie Majeure, παριστῶντα τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου, τὸν Ἡρώδην δεχόμενον τοὺς Μάγους, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, τοὺς Μάγους προσφέροντας τὰ δῶρα κτλ. καὶ πλείστα ἄλλα ἐξαισίας καλλονῆς καὶ εὐρυθμίας οὐ τῆς τυχούσης.

Τὰ διασημότερα ὅμως ψηφιδωτὰ διακοσμήματα τοῦ ε'. αἰῶνός εἰσὶ τὰ ἐν Ravenne ἐκτελεσθέντα. Ἡ πόλις αὕτη, καθάπερ διέπρεψε διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἀριστουργήματα αὐτῆς, περὶ ὧν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐλαλήσαμεν καὶ ἄτινα ὡς πρότυπα ἐχρησίμευσαν εἰς τὴν ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ἱερῶν ναῶν ἐν Ἀλλαιστῆς Ἑσπερίας χώραις, οὕτω ὀνομαστή ἀπέβη καὶ διὰ τὴν ἐντέλειαν τῶν ψηφιδωτῶν διακόσμων τῶν ἱερῶν αὐτῆς.

Πολυάριθμοι ἱεροὶ ναοὶ τῆς διασήμεου ταύτης πόλεως, ὧν οἱ πλείστοι δυστυχῶς κατεστράφησαν, περιέκλειον ἀνεκτίμητα ἀληθῶς ἀριστουργήματα τῆς ψηφοθετικῆς τέχνης.

Οἱ ψηφιδωτοὶ διάκοσμοι τῶν ἱερῶν ναῶν τοῦ Μιλάνου, τῆς Νεαπόλεως καὶ ἄλλων μερῶν τῆς τε Ἰταλίας καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Ἑσπερίας, οἱ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα, τὸν ε'. δηλονότι, ἐκτελεσθέντες, δὲν ἦσαν ἥττον καλλιτεχνικοὶ καὶ εὐρυθμοί.

Ἐπέρχεται τέλος ὁ στ'. αἰὼν, καθ' ὃν νέα ὤθησις ἐδόθη εἰς τὴν τέχνην. Ὁ διάσημος ναὸς ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνεγέρθεις κατὰ τὴν δ'. δεκαετηρίδα τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν καθιερωθεὶς κατεκοσμήθη δι' ἐξόχως μεγαλοπρεπῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ψηφοθετημάτων, ὧν τὰ πλείστα συνετέθησαν ἐπὶ ἐδάφους κεχρυσωμένου.

Ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἡ τέχνη ἔλαβε νέαν ἐπίδοσιν. Τὰ ψηφοθετήματα τῆς ἐκκλησίας τῆς

Sainte Marie in Cosmedin, καίτοι, κατ' ἀπομίμησιν προφανῆ τῶν ψηφοθετικῶν διακόσμων ἱεροῦ τινὸς ναοῦ ἐκ τῶν ἐν τῇ τῶν Θεσσαλονικέων, συντεθέντα, κατέστησαν περίφημα.

Ἄλλ' ἔτι περιφημότερα ὑπῆρξαν τὰ ψηφολογήματα τῶν ἱερῶν ναῶν τῆς πόλεως Ravenne καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἡ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Saint Vital ψηφιδωτὴ εἰκὼν, ἡ παριστῶσα τῶν Ἰουστινιανόν καὶ τὴν Θεοδώραν μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν, ἦν καλλιτεχνικὸν ἀριστούργημα.

Ἡ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Μαρτίνου, βραδύτερον εἰς τὴν λατρεῖν τοῦ St Apollinaire Nouveau καθιερωθεῖσα, διεκοσμήθη ὡσαύτως διὰ ψηφιδωτῶν σπανίου καὶ ἀπαραμίλλου κάλλους. Ἐν τῶν ψηφιδωτῶν τούτων παρίστανται τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς μιᾶς χειρός, ἕτερον τὴν ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος Ἰσλιν δαιμονιζομένου, ἕτερον τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον, ἕτερον τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρου τῶν Ἑλαιῶν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος, τὰ δὲ λοιπὰ τὸ φῆλημα τοῦ Ἰουδα, τὸν Ἰησοῦν παρουσιαζόμενον πρὸ τοῦ Καϊάφα, τὴν ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἀπόκνησιν τοῦ Διδασκάλου αὐτοῦ, τὸν Ἰησοῦν πρὸ τοῦ Πιλάτου, τὴν ἄνοδον αὐτοῦ εἰς τὸν Γολγοθᾶν, καὶ ἄλλας ἐκ τῶν Ἀγίων Γραφῶν σκηνάς. Τὰ τοιαῦτα καὶ τ' ἄλλα παρόμοια καλλιτεχνικὰ διακοσμήματα ἀποδεικνύουσι τὴν ὤθησιν, ἥτις ἐδόθη εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ψηφοθετικὴν τέχνην, καὶ τὴν τελειότητα, εἰς ἣν ἀφίκετο αὕτη, ἰδίᾳ κατὰ τὸν στ'. αἰῶνα.

Γ'.) Περίοδος τῆς παρακμῆς. Ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀρχῶν τοῦ ζ'. αἰῶνος, ἡ τέχνη ἤρξατο παρακμάζουσα, κυρίως, ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ. Τὰ πολιτικὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης συνέβηλον, φαίνεται, εἰς

τὴν τοιαύτην παρακμὴν. Οἱ καλλιτέχνηται ψηφοθέται καὶ ψηφολόγοι ἐγκατέλιπον τὴν Ρώμην, ἐν ᾗ ἀπλοῖ μόνον ἐργάται παρέμεινον. Τὰ νέα ψηφιδωτὰ ἔργα δὲν ἦσαν ἢ ἀπομίμῃσι τῶν προγενεστέρων τοιούτων, ἐκ δὲ τῶν κατὰ τοιαύτην ἀπομίμῃσιν ἐκτελουμένων ψηφίνων διακόσμων πᾶς καλλιτεχνικὸς χαρακτήρ ἐξέλιπε. Τὸ ἄρρυθμον τῶν ἔργων τούτων, ἢ ἐκ τῶν διαφορῶν εἰκόνων ἑλλειψις ἐκφράσεως, ἢ ἄτεχνος καὶ πάντῃ ἄκομψος τοποθέτησις τῶν προσώπων, ἅτινα ἐπρόκειτο ν' ἀποτελέσωσι παντοῖα συμπλέγματα, καὶ αἱ ἄλλαι κατὰ φῶρον τῆς τέχνης πλημμέλειαι, καθίσταν τὰ ψηφοθετήματα τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀνάξια σχεδὸν σημασίας. Ἀλλὰ, μεθ' ὅλα ταῦτα, ἐξετελέσθησαν, κατὰ τὸν ζ'. αἰῶνα, διάφορα ψηφιδωτὰ ἔργα, οὐκ ἄμοιρα σπουδαιότητός τινος, καίτοι ἄσημα ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν.

Π. χ. ἐπὶ τοῦ Πάπα Ὁνωρίου τοῦ Α', τοῦ Καμπανού, τὸ θολωτὸν ὀρόφωμα τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Agnès hors les Murs διεκοσμήθη ὑπὸ ψηφιδωτοῦ, παριστῶντος τὴν Ἀγίαν ταύτην, ἔχουσαν ἐκ δεξιῶν μὲν αὐτὸν τὸν Πάπαν Ὁνώριον, ἐξ εὐωνύμων δὲ τὸν Πάπαν Σύμμαχον τὸν Σάρδον.

Βραδύτερον κατεσκευάσθη ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Ἀγίου Venance ψηφιδωτόν, ὅπερ παρίστα τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ ἐρυθρῶν νεφελῶν, ἐπὶ κεχρυσωμένου ἐδάφους, ὀλίγον δὲ κατωτέρω αὐτοῦ, τὴν Θεοτόκον, περιεστοιχισμένην ὑπὸ τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ καὶ ἄλλων ἁγίων.

Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, τῆς τοῦ Ἀγίου Πέτρου aux Liens καὶ ἄλλων τινῶν ναῶν δὲν ἀμοιροῦσιν, ὡσαύτως, ἱστορικῆς τινος

σπουδαιότητος. Ἀλλ' ὑπὸ καλλιτεχνίας ἔποψιν, ἐπαναλαμβάνομεν νὰ εἰπώμεν ὅτι τὰ ψήφινά ἔργα τοῦ ζ'. αἰῶνος οὐδὲν τὸ ἄγαν ἐνδιαφέρον παρέχουσι, κατὰ τὴν γνώμην τῶν πλείστων ἐκ τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένων.

Οὐ μόνον δ' ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπερίας, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς Ἑώαις ἐπαρχίαις ἡ ψηφοθετικὴ ἡμελεῖτο καὶ παρήκμαζεν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε, πιθανώτατα, καὶ ἡ ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων ἢ εἰκονοκλαστῶν δημιουργηθεῖσα, τότε, ἔκρυθμος, ἐν τοῖς πράγμασι τῆς ἐκκλησίας, κατὰστασις.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ η'. αἰῶνος συνῆλθεν ἐν Νικαίᾳ ἡ Σύνοδος, ἡ τὸν περὶ εἰκόνων γνωστὸν ὅρον ἐκδῶσασα. Ἐν τῷ ὄρῳ τούτῳ ἐγένετο μνεία καὶ τῶν ψηφιδωτῶν εἰκόνων. Ἰδοὺ ἡ περὶ τούτου περικοπή: «ὁρίζομεν, λέγουσιν οἱ ἐν τῇ Συνόδῳ παραστάντες τριακόσιοι καὶ δύο Πατέρες, σὺν ἀκριβεῖα πάσῃ καὶ ἐπιμελείᾳ, παραπλησίως τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ ἀνατίθεσθαι τὰς σεπτὰς καὶ ἁγίας εἰκόνας, τὰς τ' ἐκ χρωμάτων καὶ ψηφίδος καὶ ἐτέρας ὕλης, ἐπιτηδείως ἐχούσης, ἐν ταῖς ἁγίαις τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις, ἐν ἱεροῖς σκεύεσι καὶ ἐσθῆσι, τοίχοις τε καὶ σάνισιν, οἴκοις τε καὶ ὁδοῖς· τὰς τε τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀχράντου Δεσποίνης ἡμῶν τῆς ἁγίας Θεοτόκου, τιμίων τε Ἀγγέλων, καὶ πάντων ἁγίων καὶ ὁσίων ἀνδρῶν· ὅσῳ γὰρ συνεχῶς δι' εἰκονικῆς ἀνατυπώσεως ὁρῶνται, τοσοῦτον καὶ οἱ ταύτας θεώμενοι διανίστανται πρὸς τὴν τῶν πρωτοτύπων μνήμην τε καὶ ἐπιπόθησιν...»

Μεθ' ὅλας τὰς καὶ μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ ὅρου τούτου παρταθείσας, ἀπανταχοῦ, ἐπὶ τινι ἔτι χρόνον, ἔριδας περὶ εἰκόνων, μέχρι τῆς ἀκριβοῦς αὐτοῦ ἐκτε-

λέσεως, ἡ διὰ ψηφιδωτῶν διακόσμησις τῶν ἱερῶν ναῶν ἐπανελήφθη μετὰ πλείονος ζήλου. Ἡ τέχνη, ὅμως, δὲν ἐδυνήθη ν' ἀναγεννηθῇ, καίτοι πολλαὶ κατεβλήθησαν, πρὸς τοῦτο, προσπάθειαι, ἐκ μέρους Πολιτείας τε καὶ Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ, τοῦλάχιστον, ὑπῆρχε σπάνις καλλιτέχνων ψηφοθετῶν. Οἱ ἐναπομείναντες δ' ἐν αὐτῇ εὐάριθμοι τεχνουργοὶ ἠδυνάτουσαν πλέον νὰ ψηφοθετήσωσιν ἐντέχνως τε καὶ ἐπιτυχῶς. Ὡς ἀπόδειξις τῆς τοιαύτης τῆς τέχνης καταπτώσεως φέρεται ἡ εἰκὼν Πάπα τινός, ἣτις ἐψηφοθετήθη, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἐν τρισὶν ἐκκλησίαις, μεθ' ὅλως διαφόρων χαρακτηριστικῶν.

Τὰ ἔργα ἐν γένει τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἰσὶν ὅλως ἄτεχνα καὶ πενιχρὰ λίαν καὶ ἄκομψα. Ἐπὶ τέλους, ἀντὶ ψηφιδωτῶν, ἅτινα ἀπῆλθον δαπάνην οὐ μικράν, οἱ ναοὶ ἐκοσμοῦντο δι' ὑδρογραφικῶν εἰκόνων, τὸ σύστημα δὲ τοῦτο προήχθη ἐπαισθητῶς, χάρις εἰς τὴν δεξιότητα τῶν βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν.

Δ'.) *Περίοδος ἀναγεννήσεως.* Ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ θ'. αἰῶνος, ἡ ψηφοθετικὴ ἤρξατο αὖθις καλλιεργουμένη μετὰ ζέσεως ἀπαραμίλλου καὶ ὁσημέραι προαγομένη.

Πολλοὶ τῶν ψηφιδωτῶν διακόσμων τοῦ ἐν τῇ Νέᾳ Ρώμῃ εἰς τὴν ὑπερτάτην τοῦ Θεοῦ Σοφίαν καθιερωμένου ἱεροῦ ἀνεκαίνισθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ νέοι τοιοῦτοι ἐν αὐτῷ ἐξετελέσθησαν. Ἐπίσης ἄλλαι ἐκκλησίαι, ἐν τε τῇ πρωτεύουσῃ καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἐξωραίσθησαν διὰ λαμπρῶν ψηφιδωτῶν ἔργων.

Ἐν Νικαίᾳ ἀνευρέθησαν ψήφισα ἔργα ἐξαισίου κάλλους, ἅτινα ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἀναγεννήσεως.

Ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ, ὡσαύτως, αἱ ἐνζήλοι προσπάθειαι τῶν παπῶν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἱερῶν ναῶν διὰ ψηφοθετημάτων ὑπερέβησαν τὸν ζῆλον τῶν προκατόχων αὐτῶν. Οὕτως ἐπὶ Πασχάλῃ τοῦ Α'., ἐξετελέσθησαν ἑκλαμπρὰ ψηφιδωτὰ διακοσμητικὰ ἔργα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ste Marie in Dominica, καὶ ἐν τῇ τοῦ ἁγίου Πέτρου, κατὰ τὸ 817 ἔτος, καὶ ἐν τῇ τοῦ St Praxède, κατὰ τὸ 822, πρὸς δὲ ἐν τῷ ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἐξαρτωμένῳ παρεκκλησίῳ τοῦ ἁγίου Ζήνωνος καὶ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Cecile, κατὰ τὴν αὐτὴν, περίπου, ἐποχὴν.

Βραδύτερον, ἐπὶ Γρηγορίου τοῦ Δ'., κατὰ τὸ 828 ἔτος, κατεσκευάσθη ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου θόλος, κεκοσμημένος διὰ ψηφοθετημάτων ἀρίστης τέχνης· ἐπὶ δὲ Σεργίου τοῦ Β'., κατὰ τὸ 844, ἐξετελέσθησαν ἐντελέστατα ψηφιδωτὰ ἔργα ἐπὶ τῇ ἀψίδος τοῦ θυσιαστηρίου τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Συλβέστρου καὶ Μαρτίνου καὶ ἐπὶ Λέοντος τοῦ Δ'. κατὰ τὸ 848, κατεσκευάσθη ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου παρεκκλήσιον, ὅπερ διεκοσμήθη διὰ ψηφιδωτῶν σπανίας ὠραιότητος. Ὁ δὲ Βενέδικτος Γ'. ὁ Ρωμαῖος, ἀνεκκίνησε, κατὰ τὸ 856 ἔτος, τὴν Βασιλικὴν τῆς Ste Marie trans Tiberim, ἣν καθωράϊσε διὰ ψηφίνων διακόσμων ἐπίσης τελείας καλλονῆς καὶ τέχνης.

Καὶ ἐν ἄλλαις δὲ πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἡ τέχνη, προφανῶς, ἀνεγεννήθη κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν. Περὶ τὸ 836 ἔτος, ὁ ἄμβων τῆς διασήμεου Ἀμβροσιανῆς Βασιλικῆς ἐν Μιλάνῳ κατεκοσμήθη διὰ ψηφοθετημάτων, ἅτινα ἐγένοντο τὸ ἀντικείμενον τοῦ θαυμασμοῦ τῶν πάντων.

Διάστημα, πρὸς τούτοις, ἀπέβησαν τὰ ψηφοθε-

τήματα, ἅτινα συνετέθησαν περὶ τὴν στ'. δεκαετηρίδα τοῦ θ'. αἰῶνος ἐν τισιν ἱεροῖς ναοῖς τῶν ἰταλικῶν πόλεων Salerne καὶ Capoue.

Πάντα τὰ περίφημα ταῦτα ἔργα ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἡ τέχνη ἀληθῶς ἀνεγεννήθη κατὰ τὸν θ'. αἰῶνα.

Ε'.) Ἡ κυρίως βυζαντινὴ περίοδος. Μεθ' ὅλην τὴν τοιαύτην τῆς τέχνης ἀναγέννησιν, ἐπῆλθεν, αἰφνιδίως, στασιμότης ἀπροσδόκητος. Ἐπὶ διακόσια καὶ ἐπέκεινα ἔτη, νέα ἔργα δὲν ἐξετελέσθησαν, τοῦλάχιστον ἐν τῇ Παλαιᾷ Ρώμῃ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως νέον σύστημα ψηφοθετικῶν ἔργων ἀνεφάνη ἐν τῇ Ῥωμ. Κατὰ τὸν ι'. καὶ τὸν ια'. αἰῶνα οἱ βυζαντινοὶ κατεσκεύαζον μικρὰς φορητὰς εἰκόνας δι' ἐμβληματῶν. Αἱ πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοῦμεναι ψηφίδες ἦσαν ἐκ λίθου ἢ ὑέλου, συνεκόλλουν δ' αὐτάς διὰ λευκοῦ κηροῦ. Παρίστων δ' αἱ εἰκόνες αὗται, συνήθως, τὸν Εὐαγγελισμόν, τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου, τὴν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου καὶ διαφόρους ἄλλας σκηνὰς ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν. Τὰ ψήφια ταῦτα ἀπεικονίσματα, ἅτινα πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον παρέχουσιν ἐν σχέσει πρὸς τὴν μελέτην τοῦ ζητήματος τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας ἢ εἰκονογραφίας, ὡς ἄλλοι λέγουσιν, ἦσαν περιζήτητα. Πολλὰ δ' αὐτῶν περιεσώθησαν ἐν τισι μοναῖς τῆς Ῥωμ καὶ ἐν διαφόροις τῆς Ἑσπέρας μουσείοις.

Κατὰ τὸν ιβ'. αἰῶνα, ἡ ψηφοθετικὴ ἤρξατο, αὖθις, εἰς παρχμὴν βαίνουσα καὶ ἐν τῇ Ῥωμ. Καθάπερ εἶπομεν ἐν τινι προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, οἱ τότε ἀνεγειρόμενοι εὐκτήριοι οἶκοι ἐν τῇ ἁγίᾳ Πόλει ὑπὸ τῶν Λατίνων διεκοσμοῦντο ὑπὸ βυζαν-

τίνων καλλιτεχνῶν. Τοιοῦτοι δὲ διάκοσμοί εἰσι τὰ ψηφοθετήματα, ἅτινα συνετέθησαν ὑπὸ Ἕλληνος καλλιτέχνου, τοῦ Ἑφραιμίου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ, ἐν Βηθλεέμ, κατὰ τὸ 1169 ἔτος. Οὐδὲν ἦττον, ἐν τοῖς περισωθεῖσι λειψάνοις τῶν ψηφοθετικῶν ἐκείνων διακόσμων διορθῶ τις, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ De Vogüé, τὴν λατινικὴν ἐπιρροήν, ἐξασκηθεῖσαν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Ἕλληνος καλλιτέχνου. Παρόμοια ἦσαν καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ ἔργα, ὧν μνημονεύει ὁ κατὰ τὸ 1177 ἐπισκεφθεὶς τὴν ἁγίαν Πόλιν Ἕλληνα μοναχὸς Φωκάς.

Ἐνῷ δὲ ταῦτα συνέβαινον ἐν ταῖς Ἑφαις χώραις, ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν ἄλλαις ἰταλικαῖς πόλεσιν ἡ τέχνη ἀνεγεννᾶτο πάλιν, ἰδίᾳ περὶ τὰ τέλη τοῦ ιβ'. καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ιγ'. αἰῶνος.

Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγονται τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ste Marie Transtévère, τοῦ τῆς ἁγίας Φραγκίσκης τῆς Ρωμαίας, τοῦ τοῦ ἁγίου Κλήμεντος καὶ ἄλλων.

Πολλοὶ ναοὶ τῆς Σικελίας καὶ τῆς Τοσκάνης, ἡ ἐκκλησία Palatine ἐν Παλέρμῳ καὶ ἄλλοι ἱεροὶ ναοὶ ἐξωραίσθησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ ιβ'. αἰῶνος διὰ λαμπρῶν μωσαϊκῶν. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἀνηγέρθη, ἐν Παλέρμῳ, ἱερὸς ναὸς, τῷ ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμώμενος, ἐπιμελείᾳ τοῦ ναυάρχου Γεωργίου τοῦ Ἀντιοχείως, ἐξ οὗ καὶ ὁ ναὸς οὗτος ἐκλήθη Ste Marie de l' Amiral. Εἰς ἐκ τῶν μωσαϊκῶν διακόσμων τοῦ ἱεροῦ τούτου ναοῦ παρίστησι τὸν ναύαρχον Γεώργιον, προσπίπτοντα εἰς τοὺς πόδας τῆς Παρθένου.

Πάντα τὰ ἔργα ταῦτά εἰσιν, ἀναμφηρίστως, προϊόντα τῆς τῶν βυζαντίνων τέχνης. Ὁ διαπρεπὴς de Rossi παραδέχεται, ἀδιστάκτως, τοῦτο, ὀνομάζει

δὲ τὴν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν ἐν Ἰταλίᾳ σχολὴν τῶν μωσαϊκῶν *Ἰταλο-βυζαντινὴν*.

Ἡ τέχνη ἀνέλαβέ πως ζωὴν καὶ ἐν τῇ Ἑφ περὶ τὴν ζ'. δεκαετηρίδα τοῦ ιγ'. αἰῶνος, ὅποτε ἀνεπτύχθη ζῆλος ἀκάματος πρὸς ἐνθάρρυνσιν καὶ ἀναγέννησιν τῶν ὠραίων τεχνῶν ἐν γένει. Τότε πολλὰ μωσαϊκὰ κατεσκευάσθησαν ἐκ νέου ἐν διαφόροις ναοῖς τῆς τε Νέας Ρώμης καὶ τῶν Ἑφῶν ἐπαρχιῶν.

Εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνάγονται τὰ λαμπρὰ διακοσμητικὰ ἔργα διαφόρων ναῶν τῆς τῶν Θεσσαλονικέων, ἅτινα ἐξηρεύνησεν ὁ Texier. Ἐξ αὐτῶν, ὁ τρούλλος τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου διακοσμήθη ὑπὸ μωσαϊκῶν, ἅτινα, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς τελειότητος τῆς τέχνης, εἰσὶ τὰ σπουδαιότατα πρότυπα τῆς σχολῆς τῶν βυζαντινῶν ψηφοθετῶν.

Τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα παρίστων τὰς εἰκόνας δέκα καὶ τεσσάρων ἁγίων, ὁμοιομόρφως ἐνδεδυμένων καὶ ὑφούντων τῆς χειρὸς εἰς τὸν οὐρανόν. Ἦσαν δ' οἱ ἄγιοι ἐκεῖνοι, κατὰ τὰ παρ' αὐτοῖς ἐγγεγραμμένα διὰ ψηφίδων ὀνόματα αὐτῶν, οἱ ἐξῆς : Ρωμανὸς ὁ πρεσβευτὴς ἢ πρεσβύτερος, Εὐκαρπίων, Ἀνάνιος ὁ πρεσβύτερος, Βασιλίσκος, Πρίσκος, Φίλιππος, Θερινός, Λέων, Φιλήμων, Ὀνησιφόρος ὁ τοῦ Χριστοῦ μάρτυς, Πορφύριος, Δαμιανὸς καὶ Κόσμος ἢ Κοσμᾶς. Τοῦ δεκάτου τετάρτου ἁγίου τὸ ὄνομα δὲν ἀναγνώσκεται.

Ἰνα δὲ σχηματίσῃ τις ἰδέαν τῆς σπουδαίας ἐργασίας, ἣς ἐδεῖτο ἡ ἐκτέλεσις τῶν τοιούτων ἔργων, ὁ Texier ποιεῖται τὸν ἐπόμενον ὑπολογισμόν. Ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου τοῦ ἐν λόγῳ ἱεροῦ ἦν 24 μέτρων, ἡ περιφέρεια αὐτοῦ 75·384 μέτρων, ἡ δ' ἐπιφάνεια αὐτοῦ 904·608 τετραγωνικῶν μέτρων. Τῆς διαστάσεως ἐκάστου κύβου οὗσης 0.005 τετραγωνικῶν χιλιοστο-

μέτρων, ἔπεται ὅτι δι' ἕκαστον τετραγωνικὸν μέτρον ἀπαιτοῦνται 40,000 κύβων ἢ ψηφίδων, ἥτοι, πρὸς κάλυψιν τοῦ τρούλλου διὰ μωσαϊκῶν, ἀπητοῦντο 36, 184,320 ψηφίδες.

Τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων εἰσὶ πολλὰ καὶ ποικίλα, τὰ κυριώτερα ὅμως ἦσαν δέκα. Αἱ κεχρυσωμέναι δὲ ψηφίδες εἰσὶ χρώματος ὑποκιτρίνου, φαίνεται δ' ὅτι μετὰ τὴν ἐπιχρύσωσιν αὐτῶν ὑφίσταντο δευτέραν ἔγκαυσιν. Αἱ δὲ κυαναὶ ψηφίδες εἰσὶν ἀληθῆ ἔγκαυστα. Τὰ τοιαῦτα δ' ἔγκαυστα παρσκευάζον οἱ βυζαντινοὶ ἐν ὄγκοις διαφόρου πάχους, ἐξ ὧν, συντριβομένων, ἐσχηματίζοντο αἱ συγκολλώμεναι ψηφίδες πρὸς σύνθεσιν τοῦ μωσαϊκοῦ.

Τοιαῦτα ὑπέρλαμπρα καὶ θαυμάσια ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν μωσαϊκὰ εὗρηνται καὶ ἐν ἄλλοις ἱεροῖς ναοῖς τῶν Ἑφῶν χωρῶν.

Τιθέαμεν πέρας εἰς τὸ περὶ ψηφοθετικῆς κεφάλαιον διὰ τῆς παρατηρήσεως ὅτι ἀπὸ τοῦ ιγ'. αἰῶνος ἡ τέχνη αὕτη ὁσημέραι ἀπόκλιτος ἀπέβαινε. Περιττὸν δ' ἐθεωρήσαμεν νὰ μακρηγορήσωμεν ἔτι πλέον ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Σαφῆς περὶ τῆς καθόλου ψηφοθετικῆς ἰδέαν δύναται νὰ σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν ἤδη λεχθέντων. Ὅσα δὲ καὶ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν, πάλιν ἱκανὰ δὲν θά ᾧσι, καθόσον τὰ περιωθέντα ψηφοθετήματα τόσῳ πολυχρίθμὰ εἰσὶν ὥστε οὐδὲ τόμος ὁλόκληρος θά ἤρκει εἰς ἀκριβῆ αὐτῶν περιγραφὴν καὶ ἔκφρασιν.

X.

Ἡ ἐφ' ὑγροῖς γραφή.

Ἐτέρη διακοσμητικὴ τέχνη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, πλὴν τῆς ψηφοθετικῆς, ἦν ἡ λεγομένη ἐφ' ὑγροῖς γραφή, ἣγουν ἡ δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων γραφὴ εἰκόνων ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἱερῶν ναῶν, ἡ τοιχογραφία, δηλονότι, ἡ ὑδροχρωμογραφία, ὡς θὰ ἐδύνάτο τις, ἴσως, εἰπεῖν.

Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς γραφικῆς, ὅπερ, κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν τε ἄλλων καὶ ἡμῶν αὐτῶν, οὐχὶ λίαν ὀρθῶς ἀποκαλεῖται ἐφ' ὑγροῖς γραφή, ἦν γνωστὸν τοῖς τε Ἑλλήσι καὶ Ῥωμαίοις, ἀπὸ τούτων δὲ παρέλαβον αὐτὸ οἱ χριστιανοί. Φαίνεται ὁμως ὅτι ἡ ἐργασία, ἣτις ἐγένετο πρὸς παρασκευὴν τῶν τοίχων διὰ τὴν τοιάνδε γραφικὴν, ἐδεῖτο δεξιότητος οὐ τῆς τυχοῦσης καὶ δαπάνης οὐ μικρᾶς.

Οἱ τοῖχοι ἐπεκαλύπτοντο τὸ πρῶτον διὰ κοιναῦ κονιάματος, μετὰ τὴν τούτου δ' ἀποξήρανσιν, ἐπηλείφοντο διὰ τριῶν, διαδοχικῶς, στρωμάτων λεπτοτέρως κονίας, ἄμμου λεπτῇ συναναμεμιγμένης, ταῦτα δὲ πάλιν ἐκαλύπτοντο δι' ἐτέρων τριῶν στρωμάτων ἐκ κόνεως λευκοῦ λίθου καὶ ἐκ γύψου. Ἡ τοιαύτη ἀρχικὴ ἐργασία τοσοῦτον ἐπιμεμελημένη καὶ δεξιά ἐγίγνετο ὥστε ὁ τοῖχος, οὐ μόνον λίαν στερεὸς ἀποκαθίστατο, ἀλλὰ καὶ τὴν ὄψιν στιλπνοτάτου μαρμάρου προσελάμβανε.

Τὰς ἐπὶ τοῦ οὕτω πῶς παρεσκευασμένου ἐδάφους ἐκτελουμένας τοιχογραφίας ἐπέχριον οἱ Ἕλληνες διὰ συστατικῶν τινῶν, ἅτινα ἐχρησίμευον εἰς προφύ-

λαξιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τῆς ἀτμοσφαίρας, οὐ μὴν δ' ἀλλὰ καὶ τὰ χρώματα ζωηρότερα ἀποκαθίστων, ἀπεκαλεῖτο δὲ ἡ τοιαύτη ἐργασία καῦσις, διότι τῇ ἐπικουρίᾳ τοῦ πυρὸς ἐγίνετο.

Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἐποιοῦντο χρῆσιν τῆς διακοσμητικῆς ταύτης τέχνης, συνήθως, πρὸς γραφὴν εἰκόνων ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν πλουσιωτέρων οἴκων ἔν τε Πομπηῇ καὶ ἐν Ῥώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Οἱ δὲ μὴ ἄφθονα τὰ μέσα διατιθέμενοι πρὸς τοιαῦτα δαπανηρὰ ἔργα, περιωρίζοντο εἰς τὸν ἀπλοῦν τῶν τοίχων χρωματισμόν.

Μετεχειρίζοντο δ' ἐν ταῖς τοιαύταις τοιχογραφίαις οἱ ἀρχαῖοι ὡς χρώματα τὴν τε πορφύραν σὺν ἀργυρούχῳ κρητίδι καὶ τὸ ἀρσενικόν, ὡς καὶ τὸ ἰνδικόν καὶ τὸ ἀππιανόν καὶ τὴν μηλιάδα ἢ, ὀρθότερον, μηλίαν γῆν, σὺν τῷ κύκῳ, ὡς καὶ τὸ λεγόμενον παραιτόνιον (Paraetonium), ἥτοι εἶδος γῆς λαμπροτάτου λευκοῦ χρώματος, οὕτως ἀποκληθείσης ἐκ τοῦ τόπου τῆς παραγωγῆς αὐτῆς, τοῦ Παραιτονίου, ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Ἀφρικῆς, οὐ μακρὰν τῆς Αἰγύπτου, κειμένου.

Ἀπὸ τῶν Ῥωμαίων ἡ τέχνη αὕτη εἰσαχθεῖσα παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, ὡς διακοσμητικὴ τῶν ἱερῶν μέθοδος, παρημελήθη λίαν, κατ' ἀρχάς, οὐδ' ἀνεπτύσσετο ὑπ' αὐτῶν ἢ πρότερον ἐπιμέλεια καὶ δεξιότης περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἶπομεν ἐν τῷ Ι κεφαλαίῳ τῆςδε τῆς πραγματείας ὅτι ἐν ταῖς κατακόμβαις τῆς Ῥώμης ὑπῆρχον πολλὰι τοιαῦται τοιχογραφίαι. Ἀληθῶς, εἰς τὰς κατακόμβας ὀφείλομεν αὐτὰς ν' ἀνατρέξωμεν ἔν' ἀνεύρωμεν τὰ πρῶτα προϊόντα τῆς τέχνης ταύτης, τὰ χριστιανικὸν προσλαβόντα χαρακτῆρα.

Αἱ ἐν ταῖς κατακόμβαις χριστιανικαὶ τοιχογρα-

φίαι εἰς δύο δύνανται νὰ διαιρεθῶσι κατηγορίας, ὧν ἡ μὲν περιλαμβάνει τὰς τῶν πρώτων δύο αἰώνων, ἡ δὲ τὰς τοῦ γ'. αἰῶνος τοῦ χριστιανισμοῦ,

Κατὰ τοὺς πρώτους δύο αἰῶνας, οἱ τοῖχοι παρεσκευάζοντο, δι' ἀπλῆς μεθόδου, εἰς γραφὴν εἰκόνων. Ἐπηλείφοντο διὰ τριῶν στρωμάτων κονιάματος, ὧν τὸ μὲν συνέκειτο ἐκ κοινῆς κονίας, τὸ δὲ ἐκ λεπτῆς ἄμμου καὶ τὸ τρίτον ἐκ λεπτῆς κόνης μαρμαρίου. Τὰ τρία ταῦτα συστατικά, τεχνηέντως ἐπιτριβόμενα, προσέδιδον τῷ τοίχῳ ἱκανὴν στιλπνότητα, τὴν δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων γραφὴν τῶν εἰκόνων ἐπιτρέπουσαν.

Ἐν ταῖς τοιχογραφίαις δὲ τῶν δύο ἐκείνων αἰώνων παρατηρήθη ὅτι ὁ τῶν προσωπογραφιῶν ἐν γένει χαρακτήρ ἦν ἔντεχνος, κανονικὸς καὶ εὐρυθμὸς.

Ἀπὸ τοῦ γ'. αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, οἱ τοῖχοι δὲν ἐπηλείφοντο ἢ δι' ἐνὸς καὶ μόνου στρώματος, ἐκ κοινῆς κονίας συνισταμένου, ὥς ἐκ τούτου δ' αἱ ἐπὶ τοιούτου ἐδάφους γραφόμεναι κομψοφανεῖς εἰκόνες ταχύτερον καὶ εὐχερέστερον κατεστρέφοντο.

Ἐγένετο δ' ἐν ταῖς τῶν κατακομβῶν τοιχογραφίαις χρῆσις τριῶν, κυρίως, χρωμάτων, τοῦ κιτρίνου, τοῦ πορφυροῦ καὶ τοῦ πρασίνου, τὸ δ' ἔδαφος ἦν πάντοτε λευκόν.

Ἄλλ' ὅποιοι τινες ἦσαν οἱ πρώτοι τεχνίται, οἱ διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν τὰς κατακόμβας διακοσμήσαντες, κατὰ τὴν πρώτην ἐκείνην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον, καθ' ἣν τὸ μὲν θρήσκευμα τοῦτο ἦν προγεγραμμένον, οἱ δὲ πρεσβεύοντες αὐτὸ εἰς πᾶν εἶδος κακώσεων καὶ βλαβῶν ὑπεβάλλοντο;

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἦσαν εὐλαβεῖς χριστιανοὶ καὶ εἰλικρινεῖς τοῦ νέου θρησκευματος θιασῶται. Τοιοῦτοι, ἀναμφηρίστως, ἦσαν, λέγει καὶ ὁ Gaston

Boissier ἐν τῷ σοφῷ ἔργῳ αὐτοῦ, τῷ ἐπιγραφομένῳ «ἱστοριογραφικαὶ ἐκδρομαὶ ἀνὰ τὴν Ρώμην καὶ τὴν Πομπηεάν», οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, οἱ ἀπεφάσισαν ἔντα φῶσιν ἐν ταῖς σκοτειναῖς ἐκείναις κατοικίαις καὶ γράφωσιν ἐν αὐταῖς εἰκόνας, ἃς οὐδεμία πώποτε ἀκτὶς ἡλίου ἐδύνατο νὰ φωτίσῃ.

Ὁ βουλούμενος ποιῆσαι μακρὰς μελέτας περὶ τῶν τοιούτων τῶν κατακομβῶν διακόσμων δύνανται ν' ἀνατρέξῃ εἰς τὰ σοφὰ ἔργα τοῦ Boldetti, τοῦ Bottari, τοῦ καρδινάλιου Ὁρση, τοῦ Raoul-Rochette, τοῦ d' Agincourt, τοῦ Rossi καὶ τοῦ Marchi, πρὸς δὲ εἰς τὸ νεώτερον τοῦ Ἀνδρέου Pératé σύγγραμμα, ἱκανῶς τὸ θέμα τόδε πραγματευόμενον.

Ἡμεῖς δ' ἐν τοῖς ὁρίοις, ἃ ὁ τίτλος τῆς πραγματείας ἡμῶν τῆςδε ὑπολαμβάνει, περιοριζόμεναι αὐθις καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο, γενικῶς τινὰς μόνον περὶ αὐτοῦ γνώσεις θέλομεν παράσχει.

Καὶ λοιπόν, τὰ πρῶτα ἐν ταῖς κατακόμβαις ἔργα τῶν πρώτων τῆς τοιαύτης γραφικῆς τεχνουργῶν ἦσαν συμβολικὰ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, παραστάσεις. Κατὰ τὸν πρῶτον δ' αἰῶνα διεποικίλλον οἱ τεχνίται τὸ ἔδαφος τῶν δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων τοιχογραφιῶν δι' ἀνθέων καὶ φυλλωμάτων καὶ ἀγγείων καὶ πτηνῶν παντοειδῶν. Ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ἄμπελος, περὶ ἧς τοσαῦτα ἐν ταῖς ἀγίαις Γραφαῖς ἐνυπάρχουσιν ἀλληγορίαι, ἦν ἐκ τῶν κυριωτέρων τῶν τοιχογραφιῶν τούτων ποικιλιῶν.

Ἦρξαντο, εἰτα, εἰκονίζοντες τὸν Νῶε ἐν τῇ Κιβωτῷ, τὸν Ἀβραάμ θύοντα, τὸν Δαβὶδ νικῶντα τὸν Γολιάθ ἢ τὴν κιθάραν κρούοντα, τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰωνᾶ, τὴν λατρείαν τῶν Μάγων, τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου καὶ ἄλλας διαφόρους σκηνάς, ἐκ τῆς Πα-

λαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης εἰλημμένας, καθά καὶ ἐν τῷ I κεφαλαίῳ τῆς πραγματοῦς ταύτης διελάβομεν.

Αἱ εἰκόνες τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας, αἱ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας γραφεῖσαι ἐν ταῖς κατακόμβαις, ἦσαν ὀλίγισται, ἀλλ' ὁ τύπος τῆς παραστάσεως αὐτῶν ἐλήφθη ὡς πρότυπον διὰ τὰς μετὰ ταῦτα γραφείσας εἰκόνας, ὡς ἐν τῷ αὐτῷ κεφαλαίῳ εἴπομεν.

Ἐτέρα ὀνομαστὴ εἰκὼν εἶν' ἡ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ste Sotère ἀνευρεθεῖσα, παριστῶσα δὲ διαφόρους ἁγίους ἐν τῷ περὶ τὴν πόλιν. Οἱ ἅγιοι ἴστανται ἀνά μέσον δένδρων καρπίμων, πτηνὰ δὲ παντοῖα περιίπτανται περὶ τοὺς ποικίλους τῶν δένδρων ἐκείνων καρπούς καὶ τὰς περκαζούσας ὄμφακας, τὰς ἀπὸ τῶν παρακειμένων κλημάτων προκυπτούσας. Ἐνθεν δὲ καὶ ἐνθεν τῶν ἁγίων ἴστανται δύο ταοί, παρὰ τὰς συμβολικὰς τῆς ἀθανασίας. Κατωτέρω δὲ τῶν θέσεων, ἐν αἷς οἱ ταοί ἴστανται, ὁρῶνται δύο λαμπρὰ ἀγγεῖα, ὡσεὶ πεπληρωμένα διαυγεστάτου ὕδατος, ἀπ' οὗ πτηνὰ παντοῖου γένους, περὶ τὰ ἀγγεῖα ἐκεῖνα περιπτάμενα, προσπαθοῦσι νὰ πίωσιν.

Ἐτεραι τοιχογραφίαι τῶν κατακομβῶν παριστῶσιν οὐράνια συμπόσια, ἅτινα εἰσὶν ἀλληγορικὴ παρὰ τὰς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἧς μετέχουσιν οἱ διωγμοὺς ὑποστάντες χάριν τῆς θρησκείας.

Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἡ λαίρεσις τῶν Μάγων καὶ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ ἐξεικονίζονται ἐν ἄλλαις τοιχογραφίαις.

Μία δ' ἐκ τῶν λαμπροτέρων τῶν κατακομβῶν τοιχογραφιῶν, ἴσως δ' ἡ πασῶν λαμπροτέρα, εἶν' ἡ εὐρεθεῖσα ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Priscille, παριστῶσα δὲ τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν. Ἡ

Θεοτόκος ἔχει ἐνταῦθα τὸ πρόσωπον ἐλαφρῶς ὡοειδές, ὃ περιβάλλει μέλαινα καὶ ταχυπλόκαμος κόμη, ἐπικεκαλυμμένη, κατὰ τὸ ἥμισυ, ὑπὸ πέπλου διαφανοῦς. Διὰ τῶν γυμνῶν καὶ ὠραίων βραχιόνων αὐτῆς κρατεῖ ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν, ἔχουσα τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς ὑποκεκλιμένην. Ἡ ὠραιότης τοῦ μετώπου καὶ τῶν μεγάλων μελανῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς καὶ ἡ φυσικὴ καὶ ζωηρὰ ἔκφρασις καὶ ἡ στάσις τῆς τε μητρὸς καὶ τοῦ τέκνου, ὑπομιμνήσκουσι, λέγει ὁ Pératé, τὰς Madones τοῦ διασήμεου Ραφαήλου. Ὁ προφήτης Ἡσαΐας, πρὸ τῆς Θεοτόκου ἱστάμενος, κρατεῖ διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς βίβλον, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας δεικνύει ἀστέρα, ἀναπαριστῶντα τὸν ἥλιον, πρὸς οὗ τὴν ἀνατολὴν συγκρίνει ὁ προφήτης τὴν εἰς τὸν κόσμον ἔλευσιν τοῦ Λυτρωτοῦ.

Ἐτεραι δὲ τοιχογραφίαι παριστῶσι τὸν ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἱαθέντα παραλυτικόν, φέροντα ἐπὶ τῶν ὤμων τὴν κλίνην αὐτοῦ, τὸν Μωϋσέα τύποντα τὸν βράχον, τὴν θεῖαν Εὐχαριστίαν, τὸν δεῖπνον τῶν ἐπὶ μαθητῶν εἰς τὴν ὄχθην τῆς Τιβεριάδος καὶ ἄλλας διαφόρους σκηνάς.

Ἀπαντα τὰ ἔργα ταῦτα ἐξετελέσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας, καθ' οὓς ὁ χριστιανισμὸς ἐκρύπτετο, ὡς γινώσκουμεν ἤδη, ἐν ταῖς κατακόμβαις.

Ἐδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν ἐγράφησαν πλέον εἰκόνες ἐν ταῖς κατακόμβαις. Οὐδὲν ἦττον, ἀνεκαλύφθησαν ἐν αὐταῖς τοιχογραφίαι, παριστῶσαι εἰκόνας, συντεθείσας κατὰ τὴν ἀναγεννηθεῖσαν, μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ, τέχνην.

Μία τούτων παρίστησι τὸν Ἰησοῦν, διδάσκοντα

ἐν τῷ μέσῳ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἑτέρα δὲ παρίστη-
σιν, ἐπίσης, τὸν Ἰησοῦν, δίδοντα, ἐν θριάμβῳ, τὸν νό-
μον εἰς τὸν κόσμον.

Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Hermès ἀνευρέθη ἑτέρα
γραφὴ, ἐν ἣ παρίσταται ὁ Ἰησοῦς κρίνων. Πρὸ τοῦ
θεοῦ Κριτοῦ φέρεται ὑπὸ δύο ἀγίων ἡ ψυχὴ νεκροῦ
τινός, παριστανομένη ὑπὸ νεκρᾶς καὶ καλλιμόρφου
κορασίδος. Ἡ ἡρεμος τῆς κορασίδος μορφή καταδεί-
κνυσιν ὅτι ἤρατο νίκην ἐνώπιον τοῦ θεοῦ δικαστη-
ρίου, χάρις εἰς τὴν προστασίαν τῶν δύο ἐκείνων
ἀγίων, οἵτινες πιθανῶς εἰσὶν ὁ ἅγιος Protus καὶ ὁ
ἅγιος Ὑάκινθος, ἀμφοτέρω ἐντεταφιασμένοι ἐν τῷ
εἰρημένῳ κοιμητηρίῳ.

Ἐτέρα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς τοιχογραφία παρίστησι
τὸν Ἰησοῦν, ἰστάμενον ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀγίων Πέτρου
καὶ Παύλου, δεχόμενον δ' ἐν τῷ παραδείσῳ τὴν Μαρ-
κιανήν, ἥτις, γονυπετοῦσα πρὸ τοῦ Σωτῆρος, τείνει
αὐτῷ τὰς χεῖρας.

Ἐπίσης δὲ περὶ τὸν ζ'. καὶ τὸν η'. αἰῶνα καὶ
κατὰ διαφόρους ἄλλας ἐποχὰς ἐγράφησαν ἐν ταῖς
κατακόμβαις, δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων, εἰκόνες, αἱ
παρίστων τὸν Ἰησοῦν μόνον ἢ εὐλογοῦντα τὴν ἁγίαν
Εὐτυχίαν καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτῆς, τὴν Θεοτόκον κρα-
τοῦσαν τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν γονάτων αὐτῆς καὶ δια-
φόρους ἄλλους ἁγίους.

Ἀλλὰ, θέσωμεν τέρμα εἰς τὸν περὶ τῶν ἐν ταῖς
κατακόμβαις γραφῶν λόγον, ἵνα ἐξετάσωμεν τὴν κα-
τάστασιν, ἐν ἣ ἡ τέχνη εὕρισκετο ἐκτὸς τῶν μεγαλ-
χολικῶν ἐκείνων κρυπτηρίων.

Ἀφ' ἧς ἐποχῆς ὁ χριστιανισμὸς ἐχειραφετήθη
καὶ ἤρξατο ἡ οἰκοδομὴ ναῶν ἐκλάμπρων, ἡ τοιχο-
γραφία ἦν ἐν χρήσει, σὺν τῇ ψηφοθετικῇ, ὡς διακο-

σηπτικὴ αὐτῶν μέθοδος. Εἰκόνες περίβλεπτοι, καὶ
κατὰ πάντα θαυμάσιαι, προΐοντα τῆς ἐφ' ὕψους ἐ-
κείνης γραφῆς, κατεκόσμουν τοὺς πλευρικοὺς, κυρίως,
τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν.

Προήγετο δ' ἡ τέχνη αὕτη μέχρι τῶν μέσων τοῦ
η'. αἰῶνος, ὁπότε, συνελθόντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ οἱ τῶν
εἰκονοκλαστῶν ὁπαδοὶ ἀρχιερεῖς, ὥρισαν «ἀπόβλη-
τον εἶναι καὶ ἄλλοτρίαν καὶ ἐβδελυγμένην ἐκ τῆς
τῶν χριστιανῶν ἐκκλησίας πᾶσαν εἰκόνα ἐκ παν-
τοίας ὕλης καὶ χρωματουργικῆς τῶν ζωγράφων κα-
κοτεχνίας πεποιημένην».

Διαρκοῦντος τοῦ δεινοῦ ἐκείνου σάλου, ὃς προῦ-
κλήθη ὑπὸ τῆς τῶν εἰκονομάχων πολιτείας, αἱ τῶν
ἐκκλησιῶν τοιχογραφίαι, καθάπερ καὶ αἱ ψηφιδωταὶ
εἰκόνες, κατεκαλύφθησαν ἀσβέστῳ ἢ ἄλλως πως κα-
τεστράφησαν, ἀντικαταστάται δι' ἄλλων εἰκόνων, μὴ
φερουσῶν χαρακτῆρα ἱερὸν.

Ἐν τῷ μεταξύ δ' ἐκείνῳ καὶ πολλοὶ διάσημοι
τοιχογράφοι, ὡς ὁ μοναχὸς Λάζαρος, κατεδιώχθησαν
καὶ παντοιοτρόπως προῦπηλακίσθησαν.

Εὐδὴλος ἐκ τούτων ἡ παρὰ τὴν καὶ ἡ κα-
τάπτωσις, εἰς ἣν ἡ τέχνη περιῆλθε τότε, ἰδίᾳ ἐν
τῇ Ἐφ. Μετὰ τὴν προκήρυξιν τοῦ γνωστοῦ ὑπὲρ τῶν
εἰκόνων ὅρου, τοῦ ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ, περὶ τὰ τέ-
λη τοῦ η' αἰῶνος, συνελθούσης συνόδου τῶν τριακο-
σίων καὶ δύο πτεέρων, ἡ τοιχογραφία, καθάπερ καὶ
ἡ ψηφοθετικὴ ἤρξατο ἀναθάλλουσα καὶ τὴν προτέραν αὐ-
τῆς εὐκλειαν, βαθμηδόν, ἀναλαμβάνουσα. Μετὰ τινος δὲ
διακυμάνσεις, προκληθείσας ὑπὸ τῆς μέχρι τῆς ὀριστι-
κῆς πλέον καὶ ἀπροσκόπτου ἐφαρμογῆς τῶν διατά-
ξεων τοῦ ὅρου ἐκείνου ἐπικρατησάσης ἀνωμάλου πως
καταστάσεως, ἡ τέχνη εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἀληθῆ τῆς

ἀναγεννήσεως περίοδον, εἰς ἣν καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τέχναι καὶ τὰ γράμματα ἐν γένει εἰσῆλθον, πρὸ πάντων ἐν ταῖς ἐφῃς ἐπαρχίαις.

Ἡ περίοδος αὕτη, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ θ'. αἰῶνος καὶ φθάνουσα μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν, ἀνέδειξε καλλιτέχνας διασήμεους, ὧν τὰ λαμπρὰ ἔργα τὸν κοινὸν θαυμασμὸν ἐφειλκύναντο. Ἐν αὐτοῖς συγκαταλέγεται καὶ εἰς τῶν βυζαντινῶν ἡγεμόνων, ὅς, δεινὸς περὶ τὴν γραφικὴν, ὡς καὶ περὶ ἄλλας ὥρχιας τέχνας, ἰδίαις χερσὶν ἔγραψε ποικίλας εἰκόνας, κατακοσμησάσας ἕνα τῶν λαμπροτέρων ἱερῶν ναῶν τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ἄλλος διάσημος, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ζωγράφος ὑπῆρξεν ὁ περιώνυμος Ἀνδρέας, ὅς, ὑπερέβη, λέγει τις τῶν συγχρόνων αὐτῷ ἱστορικῶν, καὶ αὐτὸν τὸν Ἀπελλῆν.

Ἐν διαφόροις ναοῖς τῆς Ἐφ καὶ τῆς Ἐσπέρας ὁρῶνται σήμερον ἔτι διάφοροι τοιχογραφίαι, παριστῶσαι τὸν ἅγιον Φίλιππον, τὸν ἅγιον Ἰάκωβον, ἄλλους ἁγίους καὶ διαφόρους σκηναὶς ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν. Καὶ ἐν Κρήτῃ εἶδον τοιχογραφίας, ἐπὶ τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ἀμαρίου τοῦ τμήματος Ρεθύμνης, ἔτι δὲ καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς νήσου. Ἀλλὰ τὰ περὶ τούτων ἐν γένει ἀναφέρονται ἐν τῇ βραδύτερον ἐκδοθησομένη μονογραφίᾳ μου, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Αἱ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαι τοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ», περὶ ἧς καὶ ἀνωτέρω ὡμίλησα.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ θ'. αἰῶνος, ἡ εἰκονογραφία, ἐν γένει, ἤκμασεν. Οἱ καλλιτέχναι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔγραψαν διαφόρους εἰκόνας, αἵτινες ἐθεωρήθησαν ὡς ἀρχέτυπα, καὶ καὶ οἱ μεταγενέστεροι, ἀνχλωιῶτως, ἀ-

πεμιμήθησαν. Πάντα δὲ τ' ἀρχέτυπα ταῦτα διεδόθησαν καὶ ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Ἐσπερίας, κρίνονται δ' ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων καὶ σήμερον ἔτι ὡς τὰ ἐκλεκτότερα τῶν ἐμπνεύσεων τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται ἐγράφησαν καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἐν τε τῇ Ἐφ καὶ τῇ Ἐσπέρᾳ, κατὰ τὴν μέθοδον τῆς δι' ὕγρων γραφῆς. Πόσα ὁμῶς τοιαῦτα τεχνουργήματα καὶ καλλιτεχνήματα κατεστράφησαν ὑπὸ τὴν ἐπιτεθεῖσαν αὐτοῖς ἄσβεστον!

Ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐντεῦθεν συνέβη καὶ διὰ τὴν γραφικὴν ὅ,τι καὶ διὰ τὰς ἄλλας τέχνας. Ἡ γραφικὴ περιῆλθεν εἰς κατάπτωσιν τελείαν ἐν ταῖς Ἐφῃς χώραις, ἐνῶ προήγετο ἐν ταῖς τῆς Ἐσπέρας, εὗρεν ὁμῶς, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι, περὶ τὸν ιγ'. αἰῶνα, ἀτφαλὲς ἄσυλον εἰς τὰς μονὰς τοῦ ἁγίου Ὁρους, ἐν αἷς, σὺν τοῖς ἄλλοις, πολλὰ τοιχογραφία, οὐκ ἄμοιροι σημασίας καὶ ἀξίας ἱστορικῆς, φαίνονται ἔτι καὶ σήμερον.

Ἀλλ' ἐνταῦθα παύομεν τοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, διότι θὰ ἐμακρηγοῦμεν λίαν, ἐὰν ἐπεχειροῦμεν τὴν ἀφήγησιν τῶν περιπετειῶν τῆς προκειμένης τέχνης ἐν ἀπόσπαις αὐτῶν ταῖς λεπτομερείαις.

XI

Ἡ εἰκονογραφία

κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον.

Ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ρηθέντων γινώσκουμεν ἤδη ὅτι ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ θρησκευματος τούτου διεκόνουν τοὺς ἱεροὺς αὐτῶν τόπους δι' ἱερῶν εἰκόνων, αἵτινες σπχνιώτερον μὲν συνετίθεντο διὰ ψηφίδων, συνηθέστερον δ' ἐγράφοντο κατὰ τὴν μέθοδον τῆς δι' ὑγρῶν γραφῆς.

Ἀλλ' ὁποῖά τινα ἦσαν τ' ἀντικείμενα τῶν εἰκόνων ἐκείνων; Τοῦτο, κυρίως, εἶναι τὸ ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ἐξεταστέον θέμα, εἰς ὃπερ ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία τὰ μάλα ἐνδιαφέρεται.

Αἱ εἰκόνες, ἃς ἔγραφον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἦσαν πρὸ πάντων συμβολικαὶ καὶ ἀλληγορικαὶ παραστάσεις.

Τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην τῶν συμβολικῶν καὶ ἀλληγορικῶν παραστάσεων παρέλαβον οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων χρόνων, φαίνεται, ἀπὸ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Ἐπὶ δύο καὶ ἐπέκεινα αἰῶνας συγχρωτισθέντες οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τῶν Αἰγυπτίων, ἐμυήθησαν, κυρίως, ὑπὸ τούτων εἰς τὸ σύστημα τῆς συμβολικῆς αὐτῶν γραφῆς. Ἐκ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ δὲ προελθοῦσα ἐν Ἀνατολῇ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἐποιεῖτο χρῆσιν, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, τῆς συνθηματικῆς καὶ συμβολικῆς γλώσσης, εἰς ἣν πάντες οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν ἐξωκειωμένοι. Εἰς τοῦτο δὲ συνέβαλεν, ἀναμφιβόλως, οὐ μόνον ἡ πληθὺς τῶν παραβολῶν καὶ τῶν ἀλληγοριῶν, ἃς ἀ-

παντῶμεν ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ καὶ ὧν χρῆσιν ἐποιοῦντο ἐν ταῖς προφητείαις αὐτῶν καὶ οἱ προφῆται, ἀλλὰ καὶ τὸ σύστημα αὐτοῦ τούτου τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς θρησκείας ἡμῶν, ὃς πάντοτε διὰ παραβολῶν καὶ ἀλληγοριῶν ἐδίδασκε τὴν ἀλήθειαν, καταληπτότερον καθιστῶν, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, τὸν θεῖον λόγον τοῖς ἀκροωμένοις αὐτοῦ.

Τοιαύτη ἡ ἀρχὴ τῶν χριστιανικῶν συμβολικῶν παραστάσεων, λέγει ἀδιστάκτως ὁ Martigny, συνοδεύων τὴν κρίσιν αὐτοῦ ταύτην καὶ διὰ τῶν ἐξῆς: «Τὸ πνεῦμα τοῦ διδασκάλου μετεδόθη τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ἡ μέθοδος δέ, ἣν ἐκεῖνος ἠκολούθει, ἀνεγεννήθη ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐν ὀνόματι αὐτοῦ, γινομένη διδασκαλίᾳ, διαβλέπεται δὲ καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς λειτουργίας καὶ ἔτι φαινότερον ἐν ταῖς κατακοσμούσαις τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα συμβολικαῖς παραστάσεσιν. Ἡ συμβολικὴ οὖν γλῶσσα εἶναι θεῖον ὄργανον, ὃπερ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατέλιπε τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἡ δ' Ἐκκλησία ἐχρήσατο τῇ γλώσσῃ ταύτῃ, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς, ἵνα συγκαλύψῃ τὰς θείας ἀληθείας ἀπὸ τῶν βεβήλων βλεμμάτων».

Καὶ πράγματι, ἡ θρησκεία ὁλόκληρος, τὰ δόγματα αὐτῆς καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτῆς διδασκαλία, αἱ ἐλπίδες, ἃς παρέχει τοῖς πιστοῖς περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῆς ὑπισχνούμενα ἀγαθὰ τῆς οὐρανίου βασιλείας, πάντα ταῦτα ἐξεικονίσθησαν συμβολικῶς ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν κατὰ σύστημα, σοφώτατα μεμελετημένον, καθάπερ θέλομεν ἶδει παρακατιόντες.

Ὅποιαί δὲ τινες ἦσαν αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος συμβολικαὶ καὶ ἀλληγορικαὶ παραστάσεις;

Εἴπομεν ἐν τῷ Ι κεφαλαίῳ ὅτι τὰ κυριώτερα τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις ἀνακαλυφθέντων ἐπιτυμβίων χριστιανικῶν συμβόλων ἦσαν ἡ περιστερὰ, ἡ λύρα, ἡ ναῦς, ἡ ἄγκυρα καὶ ὁ ἰχθύς, ἐξηγήσαμεν δ' ἐπαρκῶς καὶ τὴν σημασίαν ἐνὸς ἐκάστου τῶν συμβόλων τούτων. Ἀλλὰ πλὴν τούτων, οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐλάτρευον πλείστας συμβολικὰς εἰκόνας, παριστώσας ὅτε μὲν σκηνὰς ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἰς ἃς ἀπεδί-δετο ἀλληγορικὴ σημασία, ὅτε δὲ πρόσωπα μυθολογικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν εἰδωλολατρῶν, κατὰ συμβολικὴν, ὡσαύτως, ἔννοιαν λαμβανόμενα, ἄλλοτε διαφόρους σκηνὰς τοῦ βίου ποιμένων ἢ ἀλίων καὶ ἄλλοτε πτηνὰ καὶ διάφορα ἄλλα ζῶα ὡς τὸν ταῶν, τὸ πρόβατον, τὸν αἰτόν, τὸν ἀλέκτορα, τὴν ἔλαφον, τὸν ὄφιν, τὸν ἵππον, τὸν λέοντα, κτλ. ἐνίοτε δὲ καὶ ἀντικείμενα ἄψυχα, οἷον δένδρα διάφορα, κλάδους δάφνης, πλάστιγγας, οἰκίας κ.τ.λ.

Πᾶσαι δ' αἱ τοιαῦται συμβολικαὶ παραστάσεις εἰκονίζοντο κυρίως μὲν ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν κατακομβῶν, ἔτι δ' ἐπὶ τῶν τάφων καὶ τῶν σαρκοφάγων καὶ ἐπὶ ὑαλίνων ἢ ἄλλων ἐκ μετάλλου σκευῶν καὶ ἐπ' αὐτῶν ἔτι τῶν δακτυλιολίθων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν λυχνιῶν.

Αἱ κυριώτεραι, ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰλημμέναι εἰκόνες, ἦσαν ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὐα, ὁ Ἀβελ καὶ ὁ Κἄϊν, ἡ προσφορὰ τοῦ Μελχισεδέκ, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ὁ Δαυὶδ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, ὁ Ἡλίας, ὁ Ἰεζεκιήλ, ὁ Ἰωνᾶς, ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, ὁ Ἰώβ, ὁ Μωϋσῆς, ὁ Νῶε.

Ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὐα παριστῶνται, συνήθως, ὄρθιοι, μεταξὺ δ' αὐτῶν φαίνεται τὸ δένδρον, ὃ ἔφερε τὸν ἀπηγορευμένον καρπὸν. Τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου περιβάλλει ὁ ὄφιν. Παραπλεύρως τοῦ Ἀδάμ φαίνεται ἐ-

νίοτε δέσμη σταχύων, τοῦθ' ὅπερ ἀναμιμνήσκει, κατὰ συμβολικὴν ἔννοιαν, τὴν θεῖαν δίκην, τὴν καταδικάσασαν τὸν πρῶτον ἄνθρωπον νὰ καλλιερῇ τὴν γῆν. Πλησίον δὲ τῆς Εὐας ὁράται ἄρνιον, συμβολικὴ καὶ τοῦτο ἀνάμνησις τῆς καταδίκης τῆς συντρόφου τοῦ Ἀδάμ ὅπως κατεργάζηται τὸ μαλλίον τοῦ ζώου τούτου εἰς ἐνδυμασίαν τῆς οἰκογενείας τῆς.

Ὁ δὲ Ἀβελ καὶ ὁ Κἄϊν παριστῶνται προσφέροντες θυσίας τῷ Θεῷ. Ὁ πρῶτος προσφέρει ἄρνιον, σημαῖνον ἀλληγορικῶς αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν, ὃς ἔμελλε νὰ θυσιασθῇ, ὡς πρόβατον, διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ δὲ Κἄϊν παριστᾶται ἄλλοτε μὲν προσφέρων δέσμην σταχύων, ἄλλοτε δὲ, πλὴν τῶν σταχύων, ὀρωμένων παρὰ τοῖς ποσὶν αὐτοῦ, καὶ ὄμφακας, οὓς κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς.

Ἡ προσφορὰ τοῦ Μελχισεδέκ συνίστατο ἐξ ἄρτου καὶ οἴνου, ἦτο δὲ ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ὁ Ἀβραάμ εἰκονίζετο, συνήθως, κρατῶν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς μάχαιραν ὑψωμένην, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰσαάκ, ἔχοντος τὰς χεῖρας δεδεμένους ὀπισθεν. Πλησίον δὲ τοῦ Ἀβραάμ ὠρᾶτο κριός, εὖ τὰ κέρατα ἦσαν περιπεπλεγμένα εἰς ἀκάνθας. Ἀνωθεν δὲ τοῦ Ἀβραάμ ἐφαίνετο χεὶρ, ἐκ νεφελῶν προκύπτουσα καὶ δεικνύουσα αὐτὸν διὰ τοῦ λιχανοῦ.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ ἦτο παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς σταυρώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ Ἰσαάκ εἰκονίζεν ἀλληγορικῶς τὸν Ἰησοῦν, ὁ δὲ κριός, ὁ ἔχων τὰ κέρατα εἰς τὰς ἀκάνθας περιπεπλεγμένα, αὐτὸν πάλιν τὸν Ἰησοῦν, δεχόμενον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἐξ ἀκανθῶν στέφανον. Ἡ τὸν Ἀβραάμ δεικνύουσα χεὶρ ἐσήμαινε

τὴν θείαν ἐπέμβασιν, τὴν ἀναχαιτίσασαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς τελέσεως τῆς θυσίας. Ἐχρησίμευε δ' ἡ εἰκὼν τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς καὶ ὡς παρηγορητικὴ διὰ τὰς ἄς ὑφίσταντο κακώσεις ἕνεκα τῆς πρὸς τὴν θρησκείαν ἀφοσιώσεως αὐτῶν.

Ὁ Δανιὴλ παριστᾶται, συνήθως, γυμνὸς ἀνά μέσον τῶν λεόντων. Γινώσκουμεν ὅτι, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοῦ τῶν Βαβυλωνίων, ὁ Δανιὴλ κατεκρημνίσθη εἰς τὸν λάκκον τῶν λεόντων, ἔμεινε δ' ἐν αὐτῷ ἐπὶ ἑξῆς ἡμέρας, ὑγιῶς ἔχων.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀπέφευγον τὴν ἐξεικόνισιν τῶν Παθῶν τοῦ Σωτῆρος, ἀντ' αὐτῶν δ' ἐχρῶντο εἰκόσι, παριστώσας ἐτέρας σκηνάς, αἱ ἀνεμίμνησκον τὰ Ἅγια Πάθη. Μία τῶν εἰκόνων τούτων ἦν καὶ ἡ τοῦ Δανιὴλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, ἥτις οὐ μόνον τὰ Ἅγια Πάθη ἀνεμίμνησκε τοῖς πιστοῖς, ἀλλ' ἦν καὶ ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς ἀναστάσεως, ἥς ἡ ἐλπίς ἐνέπνεε θάρρος τῷ Προφῆτῃ ἐν τῷ μέσῳ τῶν παθῶν αὐτοῦ.

Ὁ προφήτης Ἡλίας παριστᾶται ἐν τῷ ἄρματι, ἐφ' οὗ, συρομένου ὑπὸ τεσσάρων ταχυπόδων ἵππων, ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν. Καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη θεωρεῖται ὅτι ἦν παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς ἡ συμβολικὴ παράστασις, οὐχὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ἀλλὰ τῆς μετὰ τὴν ἀνάστασιν Ἀναλήψεως αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς.

Τὸν προφήτην Ἰεζεκιὴλ εἰκονίζον ὄρθιον καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς δύο πρόσωπα, ἰστάμενα πρὸ αὐτοῦ γυμνά, καὶ πρὸς ἓτερον, κατὰ γῆς ἐξηπλωμένον ὡς τεθνεώς, παρ' ᾧ ὀρῶνται δύο κεφαλαι ἀνθρώπινοι, ὧν ἡ μὲν ἦν πάντῃ ἄσαρκος, ἡ δὲ εἶχεν

ἀφρημένον τὸ ἥμισυ τοῦ δέρματος. Ἡ εἰκὼν αὕτη παριστᾷ τὴν ὀπτασίαν, καθ' ἣν ὁ προφήτης, τῇ ἐντελῇ τοῦ Θεοῦ, διέταξε τὰ ἐν τινι ἀγρῷ ἀπεξηραμμένα ἀνθρώπινα ὅστις ν' ἀκούσωσι τοῦ θείου λόγου. Παρὰ τοῖς πρώτοις δὲ χριστιανοῖς καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη ἦν ἡ συμβολικὴ παράστασις τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως.

Ἑτέρα συμβολικὴ παράστασις τῆς ἀναστάσεως ἦν τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰωνᾶ. Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐπεισοδίου τούτου ἦν συγχὴ παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς, παρίστα δὲ τὸν μὲν Ἰωνᾶν πάντοτε γυμνόν, τὸ δὲ καταβροχθίσαν αὐτὸν θαλάσσιον τέρας κατὰ σχήματα περιέργα καὶ ὅλως φαντασιώδη.

Ἡ εἰκὼν Ἰωσήφ τοῦ Πατριάρχου ἦν ὡσαύτως λίαν προσφιλεῖς τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς, ὡς ἀναμιμνήσκουσα αὐτοῖς πάσας τὰς κακώσεις καὶ τὰς λύπας, ἃς ὁ Σωτὴρ ὑπέστη.

Ὁ δὲ Ἰωβ γνωστὸν ὅτι εἶπε: «Οἶδα γὰρ ὅτι ἀένναός ἐστιν ὁ ἐκλύειν με μέλλων ἐπὶ γῆς· ἀναστήσει δέ μου τὸ δέμμα τὸ ἀναντλοῦν ταῦτα. Παρὰ γὰρ Κυρίου μοι ταῦτα συνετελέσθη, ἃ ἐγὼ ἐμαυτῷ συνεπίσταμαι, ἃ οἱ ὀφθαλμοί μου ἐωράκασι, καὶ οὐκ ἄλλος· πάντα δέ μοι συνετέλεσται ἐν κόλπῳ». (Ἰωβ κεφ. ΙΘ').

Ἐνεκα τῆς σαφειστάτης ταύτης προφητείας τοῦ Ἰωβ περὶ ἀναστάσεως, ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ συμβολικὴ αὐτῆς παράστασις.

Πρὸς τούτοις οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐξεικονίζον, κατὰ προτίμησιν, τὰς σκηνάς ἐκείνας τοῦ βίου τοῦ Μωϋσέως, αἵτινες τὰ μάλα προσωμοιάζον ἐκείναις τοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Οὕτω εἰκονίζον τὸν Μωϋσῆν λύοντα τὸ ὑπόδη-

μα ἐκ τῶν ποδῶν του καὶ προσβλέποντα ἀσκαρδαμυκτεῖ τὴν φλόγα πυρός, τὴν ἐκ τῆς βάτου, τῆς πυρὶ καιομένης, ἀλλὰ μὴ κατακαιομένης.

Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπεσήμεναι, λέγουσι, τὸ βάπτισμα. Ὅπως ὁ Μωϋσῆς, εἰς τὴν ἐκ μέσου τῆς βάτου γενομένην αὐτῷ πρόσκλησιν τοῦ Κυρίου, ἔλυσεν τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, «ὁ γὰρ τόπος, ἐν ᾧ ἔστηκας ἐπ' αὐτοῦ, εἶπεν αὐτῷ ὁ Κύριος, γῆ ἁγία ἐστί». (Ἐξοδ. κεφ. Γ'. 5.), οὕτω καὶ τοῦ πιστοῦ αἱ ἀμαρτίαι ἐλύοντο διὰ τοῦ βαπτίσματος.

Εἰκονίζον, πρὸς τούτοις, οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τὴν ἔξοδον τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ ἐκ τῆς Αἰγύπτου διὰ τῆς Ἑρυθρᾶς θαλάσσης. Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπεσήμεναι μὲν ὡσαύτως τὸ βάπτισμα, κυρίως ὁμῶς ἀνεμίμνησκε τὴν διὰ τῶν παθημάτων λύτρωσιν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μωϋσῆς καθωδήγησε τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ὑπεσχημένην γῆν, ὅπως καὶ ἡ πίστις τῶν χριστιανῶν ὁδηγεῖ αὐτοὺς εἰς τὸν παράδεισον.

Ἐτέρα εἰκὼν τοῦ Μωϋσέως εἶνε ἡ παριστῶσα αὐτὸν τύπτοντα διὰ τῆς ράβδου τὴν πέτραν.

Γινώσκομεν ἐκ τῆς Ἐξόδου ὅτι «ἀπῆρε πᾶσα συναγωγὴ υἱῶν Ἰσραὴλ ἐκ τῆς ἐρήμου Σιν κατὰ παρεμβολὰς αὐτῶν, διὰ ρήματος Κυρίου, καὶ παρενέβαλεν ἐν Ραφιδείν· οὐκ ἦν δὲ ὕδωρ τῷ λαῷ πιεῖν.» Ἐνῷ δ' ὁ λαὸς ἐλοιδορεῖτο πρὸς Μωϋσῆν καὶ ἐζήτηει παρ' αὐτοῦ ὕδωρ, ὁ Μωϋσῆς ἠρώτησε τὸν Κύριον τί ὀφείλει νὰ πράξῃ, ὁ δὲ Κύριος εἶπε πρὸς Μωϋσῆν: «προσcreύου τοῦ λαοῦ καὶ λάβε μετὰ σεαυτοῦ ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων τοῦ λαοῦ· καὶ τὴν ράβδον, ἐν ᾗ ἐπάταξας τὸν ποταμόν, λάβε ἐν τῇ χειρὶ σου καὶ πορεύσῃ. Ὡδὲ ἐγὼ ἔστηκα ἐκεῖ πρὸ τοῦ σέ (ἐλθεῖν) ἐπὶ τῆς πέτρας ἐν Χωρήβ· καὶ πατάξεις τὴν πέτραν, καὶ ἐξελεύσεται ἐξ

αὐτῆς ὕδωρ καὶ πίεται ὁ λαός. Καὶ ἐποίησε Μωϋσῆς οὕτως. . . .» (Ἐξοδ. κεφ. ιζ'. 5—6.)

Τὴν σκηνὴν ταύτην ἐξεικονίζον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ὡς ἀναμιμνήσκουσιν τὰ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἐπιτελεσθέντα θαύματα.

Εἰκονίζον δὲ συνήθως ἐν τῇ σκηνῇ ταύτῃ τὸν Μωϋσῆν ὄρθιον καὶ διὰ τῆς ράβδου τύπτοντα τὴν πέτραν, ἐξ ἧς ἔρρεεν ὕδωρ. Δύο δ' ἐβραῖοι εἰκονίζοντο πρὸ τῆς πέτρας ἰστάμενοι καὶ ἀπλήστως πίνοντες ἐκ τοῦ ρέοντος ὕδατος.

Πρὸς τούτοις ἐξεικονίζον τὸν Μωϋσῆν, δεχόμενον «τὰς δύο πλάκας τοῦ μαρτυρίου, πλάκας λιθίνας, γεγραμμένας τῷ δακτύλῳ τοῦ Θεοῦ». (Ἐξοδ. κεφ. λα' 18), ἡ ρίπτοντα ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ τὰς δύο ταύτας πλάκας καὶ συντρίβοντα αὐτάς (Ἐξοδ. κεφ. λβ' 19).

Ἡ δὲ κιβωτὸς τοῦ Νῶε ἀναπαρίστα, κατὰ τὴν δοξάν τῶν πρώτων χριστιανῶν, αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ᾗ οἱ ἄνθρωποι, ὡς ὁ Νῶε ἐν τῇ κιβωτῷ, εὐρίσκουσι καταφύγιον ἀσφαλές ἵνα, μετὰ τὴν τρικυμίαν τοῦ βίου τούτου, ἐξέλθωσιν ἀπ' αὐτῆς καὶ εὐρωσι τὴν αἰώνιον βασιλείαν.

Εἰκονίζετο δ' ἡ κιβωτὸς τετράγωνος καὶ ἐφαίνετο ἐν αὐτῇ ὁ Νῶε ὄρθιος καὶ ἀνοίγων τοὺς δύο βραχίονας, ἵνα δεχθῇ τὴν περιστερὰν, φέρουσιν τὸν κλάδον τῆς ἐλαίας.

Τοιαῦται καὶ ἄλλαι παραπλήσιαι εἰκόνες ἀναπαρίστων συμβολικῶς τὰ διάφορα δόγματα καὶ τὴν θεῖαν διδασκαλίαν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰς κυριωτέρας σκηνάς τοῦ βίου τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν.

Ἐκ δὲ τῶν μυθολογικῶν προσώπων, ἄτινα ἔγρα-

φον οἱ πρῶτοι χριστιανοί, τὸ συχνότερον ἀπνυώμενον εἶνε ὁ Ὀρφεὺς παίζων τὴν λύραν. Ὁ Ὀρφεὺς εἰκονίζετο καθήμενος ἐν τῷ μέσῳ δύο δένδρων, ἐπικλινῶν αὐτῷ. Ἐπὶ τῶν δένδρων ὀρῶνται ταοὶ καὶ ἄλλα παντὸς γένους πτηνὰ, πέριξ δ' αὐτοῦ λέοντες καὶ τίγρεις καὶ ἄλλα θηρία. Ἐκράτει δ' ὁ Ὀρφεὺς καὶ ἔκρουε τὴν λύραν αὐτοῦ, ἥς ὁ ἦχος κατεπράυνεν ὅλα ἐκεῖνα τὰ πτηνὰ καὶ τὰ θηρία, ἐπισταμένως αὐτοῦ ἀκροώμενα.

Ὡς λαβοῦντο δ' οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τοῦ προσώπου τούτου, καίτοι εἰς τὴν μυθολογίαν ἀνήκοντος, διότι καὶ αὐτοὶ οἱ πρῶτοι τῆς Ἐκκλησίας Πχτέρες διέβλεπον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ὀρφέως ἢ καὶ ἐν τῇ περὶ αὐτοῦ μυθολογικῇ παραδόσει, τὴν συμβολικὴν παράστασιν τοῦ Κυρίου, ἐλκύνοντος πρὸς ἑαυτὸν τὰς καρδίας ἀπάσας διὰ τῆς γλυκύτητος τοῦ θεοῦ αὐτοῦ λόγου, ὡς ὁ Ὀρφεὺς διὰ τῆς γλυκύτητος τοῦ ἡχοῦ τῆς λύρας αὐτοῦ.

Ἐν ταῖς θείαις γραφαῖς ὁ Κύριος μνημονεύεται ἀλληγορικῶς καὶ ὡς ποιμὴν, οἱ δὲ ἄνθρωποι ἀποκαλοῦνται ποίμνιον. Διὰ τὸν λόγον τούτον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ εἰκονίζον τὸν Σωτῆρα καὶ ὡς ποιμένα, φέροντα ἐπὶ τῶν ὤμων πρόβατον. Ὡς ποιμὴν δ' ἐξεικονίζετο ἐνίοτε ὁ Σωτὴρ καὶ μεταξὺ τῶν δώδεκα μαθητῶν αὐτοῦ, παρὰ τοὺς πόδας δ' ἐκάστου αὐτῶν ὥρᾱτο ἐν πρόβατον.

Ἄλλοτε δὲ πάλιν ὁ Σωτὴρ ἡμῶν εἰκονίζετο ὡς ἀλιεύς, ἰχθὺς ἀλιεύων. Ἡ συμβολικὴ αὕτη παράστασις ἐσήμαινεν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἠλίευεν ὡς ἀλιεύς τὸν ἰχθύν, δηλαδὴ τὸν ἄνθρωπον, ἵνα ἐξαγάγῃ αὐτὸν ἐκ τῶν ὑδάτων τοῦ βίου τούτου, ἐν οἷς εὕρητο κολυμβῶν καὶ σῶσῃ αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἐπαπειλοῦντος αὐτὸν κινδύνου.

Ἀνευρέθη δὲ καὶ ἑτέρα εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ, κεκαλυμμένη δι' ἐπενδύτου, ἔχοντος τὸ σχῆμα καὶ τὴν ὄψιν ἰχθύος, τοῦθ' ὅπερ ἐσήμαινε κατὰ τινάς, ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν μετεβλήθη διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως εἰς ἰχθύν, τούτέστιν εἰς ἄνθρωπον.

Ὁ ταῶς ἐθεωρεῖτο, κατὰ τινάς, ὡς τὸ σύμβολον τῆς ἀθανασίας, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἔσχομεν ἀφορμὴν νὰ εἴπωμεν. Ἄλλοι δὲ χριστιανικοὶ ἀρχαιολόγοι φρονοῦσιν ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐθεώρουν τὸν ταῶν ὡς τὸ σύμβολον τῆς ἀναστάσεως, ἀχθέντες εἰς τὴν ιδέαν ταύτην ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ταῶς ἀπόλλυσι τὰ πτερὰ κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ χειμῶνος, ἵνα περιβληθῇ ὑπὸ νέων τοιούτων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔαρος, καθ' ὃ ἡ φύσις φαίνεται ὡς ἐκ τάφου ἐξερχομένη. Παρίστων δὲ τὸν ταῶν ἰσχύμενον ἐπὶ σφαίρας καὶ ἔχοντα ἀναπεπταμένα τὰ ἔκλαμπρα αὐτοῦ πτερὰ. Ἡ σφαῖρα ἐσήμαινε τὴν γῆν, ἣν ἐγκαταλείπει τὸ ἀνιστάμενον σῶμα, τὰ δὲ πτερὰ τὸν οὐρανόν, εἰς ὃν κατευθύνεται.

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἀμνοῦ ὅτε μὲν ἀνήγετο εἰς αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν, ὅτε δ' εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνεμίμνησκε, κυρίως, αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν, τὸν ὡς ἀμνὸν θυσιασθέντα διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλοτε δὲ πάλιν εἰκονίζοντο πρόβατα πολλά, ἐξερχόμενα ἐκ δύο πόλεων καὶ κατευθυνόμενα εἰς τὸ ὄρος τὸ ἅγιον, ἐφ' οὗ ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ἵστατο. Αἱ δύο πόλεις ἦσαν ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ Βηθλεέμ. Τὰ ἐξ Ἱερουσαλὴμ ἐξερχόμενα πρόβατα παρίστων τοὺς ἐκ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ πιστοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ, τὰ δ' ἐκ Βηθλεέμ ἐξερχόμενα τοὺς ἐκ τῶν εἰδωλολατρῶν πρὸς αὐτὸν προσελθόντας.

Ἡ εἰκὼν αὕτη ἐσκόπει, κυρίως, τὴν ἐν ἀκμῇ διατήρησιν παρὰ τοῖς πιστοῖς τοῦ αἰσθήματος ὅτι

οὐδεμίαν δέον νὰ γίνηται διάκρισις μετὰ τῶν διαφόρου ἀρχῆς καὶ καταγωγῆς χριστιανῶν, ἀπάντων θεωρουμένων ὡς τέκνων τοῦ αὐτοῦ Πατρὸς.

Ὁ ἀλέκτωρ ἦν τὸ σύμβολον τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐθεώρουν τὴν φωνὴν τοῦ ἀλέκτορος περὶ τὸ λυκαυγές, ἀγγέλλοντος τὴν προσέγγισιν τῆς ἡμέρας, ὡς τὴν συμβολικὴν παράστασιν τῆς ἰσχυρᾶς ἐκείνης καὶ θείας φωνῆς, ἥτις καλέσει, κατὰ τὴν συντέλειαν τῶν αἰώνων, τοὺς πάντας εἰς τὴν ζωὴν.

Ὁ ἀλέκτωρ ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς τὸ σύμβολον τῆς διορατικότητος τοῦ θεοῦ ποιμένος, εἰκόνιζε δ' ἀληγορικῶς καὶ τοὺς κτηνητάς, οἵτινες, καθάπερ ὁ ἀλέκτωρ, ἐν τῷ σκότει, προαγγέλλει διὰ τῆς φωνῆς αὐτοῦ τὴν ἡμέραν, οὕτω καὶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ θεοῦ λόγου, ἐν τῷ σκότει τοῦ βίου τούτου, προαγγέλλουσι τὸ φῶς τῆς μελλούσης ζωῆς.

Ἡ δὲ τῆς ἐλάφου κυριωτέρη συμβολικὴ ἔννοια ἦν ἡ ἐξῆς: Ἡ δειλία αὐτῆς ὑπεσήμεναι τὴν δειλίαν, ἥτις καταλαμβάνει τὴν ψυχὴν τοῦ πιστοῦ, ἅμα τῇ προσεγγίσει τῶν κινδύνων ἐκείνων, οἱ ἐπαπειλοῦσι τὴν ἀγνότητα αὐτῆς. Ἡ ταχύτης δὲ τῆς ἐλάφου ὑπεδήλου τὴν ταχύτητα, μεθ' ἧς ἡ ψυχὴ τοῦ πιστοῦ ὀφείλει νὰ φεύγῃ τοὺς τοιοῦτους κινδύνους.

Οὐ μόνον δὲ τοῦτο ἐσήμαινεν ἡ εἰκὼν τῆς ἐλάφου, ἀλλ' ἐδίδασκεν ἐν ταύτῃ τί ὤφειλον νὰ πράττωσιν οἱ πιστοὶ κατὰ τῶν δογμάτων τῆς αἰρέσεως ἐκείνης, ἥτις ἐφρόνει ὅτι ὁ πιστὸς τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος ὁπαδὸς δὲν ὤφειλε νὰ φεύγῃ τοὺς εἰδωλολάτρους, ὅταν οὗτοι ἀνεζήτουν αὐτὸν ἵνα τῷ ἀφαιρέσωσι τὴν ζωὴν. Ἐδίδασκε, τούτέστιν, αὐτοὺς ἡ ἔλαφος ὅτι ὤφειλον νὰ φεύγωσι μετὰ ταχύτητος πρὸ τοῦ τοιοῦτου κινδύνου.

Ὁ δὲ ὄφις ἦν τὸ σύμβολον τῆς νίκης τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τοῦ δαίμονος, εἰκονίζετο δὲ συνήθως, κατὰ τὴν συμβολικὴν ταύτην ἔννοιαν, ὑπὸ τὸν σταυρόν. Ἦν δὲ πρὸς τούτοις ὁ ὄφις τὸ σύμβολον τῆς φρονήσεως, ἦν ὁ Ἰησοῦς συνίστα τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, λέγων αὐτοῖς ὅτι ὀφείλουσι νὰ ὦσι φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις.

Ὁ ἵππος, παρὰ τοῖς πρῶτοις χριστιανοῖς, ὑπελάμβανε τὴν ιδέαν, ἥτις ἐκφράζεται ἐν τῷ ἐδαφίῳ 24 τοῦ θ'. κεφαλαίου τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου τοῦ θεοῦ. Ἐν τῷ ἐδαφίῳ ἐκείνῳ λέγεται: «Οὐκ οἴδατε, ὅτι οἱ ἐν τῷ σταδίῳ τρέχοντες, πάντες μὲν τρέχουσιν, εἰς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον· οὕτω τρέχετε, ἵνα καταλάβητε».

Παραλληλίζεται οὖν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς στάδιον, ἥτοι ἵπποδρόμιον, ἐν ᾧ πάντες μὲν τρέχουσιν, λαμβάνει δὲ τὸ βραβεῖον εἰς, ὁ τ' ἀγαθὰ δηλαδὴ πράττων.

Ὁ δὲ λέων ἦν τὸ σύμβολον τῆς δυνάμεως, ἅμα δὲ καὶ τῆς διορατικότητος, διότι τὸ θηρίον τοῦτο λέγεται ὅτι κοιμᾶται ἔχον ἀνεωγμένους τοὺς ὀφθαλμούς. Τὴν τοιαύτην δὲ συμβολικὴν ἔννοιαν τοῦ λέοντος δὲν παρέλαβον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀπὸ τῶν εἰδωλολατρῶν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰουδαίων. Ὁ Σολομών, τῇ ἐντολῇ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, διεκόσμησεν ἀργυροῖς καὶ χρυσοῖς λέουσι τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ εἰκόνιζον συχνὰ καὶ διάφορα δένδρα μετὰ φυλλωμάτων ἢ καὶ ἄνευ τοιούτων. Τὰ μετὰ φυλλωμάτων δένδρα ὑπεδήλουν τὸν παράδεισον, τὰ δὲ ἄνευ φυλλωμάτων, τὴν ἀτέλειαν τῆς ἐπὶ γῆς ὑπάρξεως ἡμῶν.

Ἦν δὲ πρὸς τούτοις τὸ δένδρον καὶ αὐτοῦ τοῦ

ἀνθρώπου τὸ σύμβολον. Τινὲς τῶν πρώτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας παρελλήλιζον τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸ δένδρον, λέγοντες ὅτι, ὅπως τὰ δένδρα δίδουσι καλοὺς ἢ κακοὺς καρπούς, οὕτω καὶ οἱ ἄνθρωποι εἰσὶν, ἐκ τῶν πράξεων αὐτῶν κρινόμενοι, κακοὶ ἢ ἐνάρετοι.

Γενικώτερον δὲ τὸ δένδρον ἐσήμαινεν ἀλληγορικῶς καὶ τὸν Ἰησοῦν, ὃς ἐλέγετο «τὸ δένδρον τῆς ζωῆς».

Ἡ δάφνη ἦν τὸ σύμβολον τῆς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου διὰ τῆς ἀναστάσεως. Κυρίως ἡ δάφνη ἦν «τὸ σύμβολον τοῦ μαρτυρίου», μαρτύριον δὲ παρὰ χριστιανοῖς ἦν ἡ διὰ τοῦ θανάτου νίκη.

Διὰ τοῦτο καὶ τὰ μαρτυρολόγια τῶν ἁγίων μνημονεύουσι συχνότατα τῶν διαφόρων μαρτύρων ὡς λαθόντων τὸν ἐκ δάφνης στεφάνον τοῦ μαρτυρίου, ἢ ὡς ἀζιωθέντων τοῦ ἐκ δάφνης στεφάνου τοῦ μαρτυρίου.

Ἡ ἁγία Ἀγάθη εἶπε τοῖς τυράννοις αὐτῆς: «Ἐάν μὴ κατασχίσσητε τὰς σάρκας μου διὰ τῶν δημίων ὑμῶν, οὐ μὴ εἰσελεύσομαι ἐν τῷ παραδείσῳ μετὰ τοῦ δάφνης στεφάνου τοῦ μαρτυρίου».

Ἐντεῦθεν δὲ προῆλθεν ἡ συνήθεια τοῦ εἰκονίζειν τοὺς διαφόρους ἁγίους, κρατοῦντας κλάδον δάφνης ἐν τῇ μιᾷ χειρὶ.

Ἡ πλάστιγξ ὑπεδήλου τὴν θείαν δίκην, ἥτοι τὴν *ψυχοσταςίαν*, τὸ ζύγισμα, δηλαδή, τῶν ψυχῶν ἐν τῇ πλάστιγγι τῆς θείας ἀποφάσεως.

Ἡ οἰκία, παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς, ἐσήμαινεν αὐτὸ τοῦτο τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς οἰκίαν παραλληλίζει καὶ ὁ θεὸς Παῦλος τὸ ἀνθρώπινον σῶμα ἐν τῷ 1 ἐδαφίῳ τοῦ α'. κεφαλαίου τῆς πρὸς Κορινθίους δευτέρας αὐτοῦ ἐπιστολῆς, λέγων: «Οἴδαμεν γάρ, ὅτι ἐάν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκηνούς καταλυθῇ, οἰκοδομῇ ἐκ Θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειρο-

ποίητον, αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς». Διὰ τοῦτο ἅπαν τῶσι συχνὰ εἰκόνες, παριστῶσαι μίαν ἢ πλειοτέρας οἰκίας.

Ἐπὶ τούτοις, καὶ ἄλλαι τινὲς συμβολικαὶ παραστάσεις. Τὸν οὐράνιον Πατέρα π. χ. εἰκονίζον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ διὰ μιᾶς χειρός, ἀπὸ νεφελῶν προκυπτούσης, καὶ τοῦτο διότι ἄβυλον καὶ ἀσώματον ὄντα, δὲν ἀπεφάνισον νὰ παραστήσωσιν ὑπὸ μορφὴν ἀνθρωπίνην. Ἀπὸ τοῦ τετάρτου ὅμως αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ὁ οὐράνιος Πατὴρ παρίστατο ἐνίοτε ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου, προβεβηκότος λίαν τὴν ἡλικίαν.

Ἐν δὲ τῇ σκηνῇ τῆς Γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ ἔγραφον οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἓνα βοῦν καὶ ἓνα ὄνον. Τί ἐσήμαινον τὰ δύο ταῦτα ζῶα;

Πολλοὶ τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων συμφωνοῦσι τῇ γνώμῃ ὅτι τὰ δύο ταῦτα ζῶα εἰσιν ἀλληγορικὴ παράστασις τῆς προφητείας τοῦ Ἡσαίου, εἰπόντος: «ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ».

Τὸ δὲ Ἅγιον Πνεῦμα εἰκονίζε πάντοτε ἡ περιστερὰ, διότι ὑπὸ τὸ σχῆμα περιστερᾶς ἐπεφάνη ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα αὐτοῦ.

Τὴν Ἀγίαν Τριάδα παρίστανον κατ' ἀρχάς οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ διὰ μιᾶς τριαίνης. Εἶτα δ' ὑπ' ὅψει ἔχοντες τὰ ἐν τῇ Γενέτει (κεφ. XVIII) λεγόμενα: «Ὡφθη δὲ αὐτῷ ὁ Θεὸς πρὸς τῇ δρυσὶ τῇ Μαμβρῇ, καθημένου αὐτοῦ ἐπὶ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς αὐτοῦ μεσημβρίας. Ἀναβλέψας δὲ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ἶδε καὶ ἰδοὺ τρεῖς ἄνδρες εἰστήκεισαν ἐπὶ αὐτοῦ», ἐξ ὧν ἐξάγεται ὅτι ὁ Θεὸς ὤφθη τῷ Ἀβραάμ ὑπὸ τρεῖς ἀνθρωπίνας μορφάς, καθιέρωσαν τὸν τύπον τῆς διὰ τοιούτων τριῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν παραστάσεως τῆς

Ἁγίας Τριάδος. Ἀλλοτε δὲ πάλιν τὴν Ἁγίαν Τριάδα παρίστα μία χεὶρ ἐκ νεφελῶν προκύπτουσα, ἣ ἐξοικονίζει τὸν οὐράνιον Πατέρα, καθάπερ καὶ ἄνωτέρω ἔφθημεν εἰπόντες, ὁ Ἰησοῦς ὡς υἱὸς καὶ ἡ περιστέρα, συμβολικὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος παράστασις.

Διάφοροι συμβολικαὶ παραστάσεις εἰκονίζουν καὶ τοὺς δώδεκα Ἀποστόλους. Συνηθέστερον παρίστων αὐτοὺς διὰ δώδεκα προβάτων, ἢ διὰ δώδεκα περιστέρων, διότι ὁ Ἰησοῦς πρόβατα ἀπεκάλει αὐτούς, συνίστα δ' ἅμα αὐτοῖς νὰ ὦσιν ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί. «Ἰδού, ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς πρόβατα ἐν μέσῳ λύκων· γίνεσθε οὖν φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί». (Ματθ. κεφ. ι'. 16).

Τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια παριστάνοντο διὰ τεσσάρων ρυάκων, ρεόντων ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ τέσσαρες οὗτοι ρυάκες ἦσαν, κατὰ τὴν γνώμην τῶν πολλῶν, ἡ ἀλληγορικὴ εἰκὼν τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἅτινα ὡς ρυάκες ἐξελθόντα ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ Λυτρωτοῦ, τῆς ἀληθοῦς ταύτης πηγῆς τῆς αἰωνίου ζωῆς, ὕδρευσαν τὸν κόσμον καὶ διέδωκαν αὐτῷ τὴν γονιμότητα τῆς θείας τοῦ Ἰησοῦ διδασκαλίας.

Οἱ δὲ Εὐαγγελισταὶ παριστῶντο διὰ τεσσάρων περρωτῶν εἰκόνων, ὧν ἡ μὲν εἰκονίζει ἄνθρωπον, ἡ δὲ λέοντα, ἡ τρίτη μόσχον καὶ ἡ τετάρτη ἀετόν.

Κατὰ τὴν γνώμην τῶν δεινότερων χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων ὁ περρωτὸς ἄνθρωπος εἰκονίζει τὸν Ματθαῖον, διότι ὁ Εὐαγγελιστὴς οὗτος κατάρχεται τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης γενεαλογίας τοῦ Ἰησοῦ, ὁ δὲ περρωτὸς λέων τὸν Μάρκον, ὡς ὁμιλοῦντα περὶ φωνῆς λέοντος μυκωμένου ἐν τῇ ἐρήμῳ, ὁ μόσχος τὸν Λουκᾶν, διότι ὁμιλεῖ ἐν ἀρχῇ τῆς εὐαγγελικῆς αὐτοῦ ἱστορίας περὶ Ζαχαρίου ἱερέως καὶ

θυσιαστοῦ, τοῦ καὶ μόσχους θυσιάζοντος, καὶ ὁ ἀετὸς τὸν Ἰωάννην διότι μεταρσιοῦται εἰς ὕψη, καθάπερ ὑψιπέτης ἀετὸς, ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου αὐτοῦ, λέγων, προκειμένου περὶ τῆς γενεαλογίας τοῦ Ἰησοῦ, «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος».

Τοιαῦται αἱ κυριώτεραι τῶν συμβολικῶν παραστάσεων, τῶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν χρήσει. Περὶ αὐτῶν πραγματεύονται καὶ ἄλλοι μὲν πολλοί, ἀλλ' ἰδίᾳ ὁ καὶ ἄνωτέρω μνημονευθεὶς, Martigny, ἀφ' οὗ καὶ παρελάβομεν τὰς πλειοτέρας τῶν προεκτεθεισῶν εἰδήσεων.

Εἵπομεν ἄνωτέρω ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἐχρῶντο συμβολικαῖς παρὰστάσεσιν, ἀναμιμνησκούσαις τὰ παθήματα τοῦ Κυρίου, ἢ ἄλλα ἐπεισόδια τοῦ βίου αὐτοῦ, διότι ἀπέφευγον νὰ θέσωσιν ὑπὸ τὰ βλέμματα τῶν πολεμίων αὐτῶν αὐτὰς τὰς διαφόρους σκηναὶς τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος.

Παρατηρήθη ἐν τούτοις ὅτι πολλάκις, παραλλήλως ταῖς σκηναῖς, ταῖς ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰλημμέναις, ἐγράφοντο αἱ ἐκ τῆς Νέας Διαθήκης ἀνάλογοι σκηναί.

Οὕτω π. χ. ἐγράφησαν εἰκόνες, αἵτινες ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς αὐτῶν παρίστων τὸν Ἰσαάκ, φέροντα τὸ ξύλον, ἐφ' οὗ ἐμελλε νὰ θυσιασθῇ, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας τὸν Ἰησοῦν, φέροντα τὸν σταυρὸν αὐτοῦ. Ἔτεραι εἰκόνες παρίστων ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸν Ἰησοῦν πρὸ τοῦ Πιλάτου, ἢ τὸν Μωϋσῆν τύπτοντα τὴν πέτραν ἀφ' ἐνός, καὶ ἀφ' ἐτέρου τὸν Ἰησοῦν, ἀνιστῶντα τὸν Λάζαρον.

Σκοπὸς τοῦ συστήματος τούτου ἦν ἡ ἀπόδειξις τῆς ταύτοσήμεου ἐννοίας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Δια-

θήκης. Ἐτηρεῖτο δὲ τὸ σύστημα τοῦτο ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων πρὸ πάντων, καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴν ἔτι, καθ' ἣν ἐξέλιπον πλέον οἱ λόγοι, ὧν ἕνεκεν ἀπέκρυπτον οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ τὰ βέβηλα τῶν ἐθνικῶν βλέμματα τὰς διαφόρους σκηνάς τοῦ βίου τοῦ Σωτῆρος.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν συμβολικῶν ἐν γένει καὶ ἀλληγορικῶν παραστάσεων. Ἀλλὰ δύναται τις, εὐλόγως, νὰ προβάλῃ τὸ ἐρώτημα τὸδε: οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ δὲν ἔγραψαν τὰς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ, τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ ἄλλων ἀγίων;

Ἐνεκα τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων, οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ παρίστων τὸν Ἰησοῦν, συνήθως, ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ καλοῦ Ποιμένος. Οὐδὲν ἥττον ἀνευρέθησαν εἰκόνες τοῦ Ἰησοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ διαφόρων ἀγίων. Περὶ τούτων δὲ ἐρχνιζόμεθα, παρατιθέντες κατωτέρω, εἰδήσεις τινὰς σχετικὰς, καὶ ἐξ ἄλλων μὲν συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τοῦ Ἀνδρέου Περαιτέ, ὃς συνοψίζει, σταχυολογήσας ἀπὸ τῶν ἀρμολίων, τὰς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου διαφόρους πληροφορίες.

Καὶ λοιπόν, αἱ ἀρχαιότεραι εἰκόνες, αἱ ἄνευ συμβολικῆς τινος ἐννοίας τὸν Κύριον ἡμῶν παριστῶσαι εἰσὶν αἱ ἐν ταῖς τοιχογραφίαις, ταῖς ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Pretextat ἀνακαλυφθείσαις, εἰς τὸν δεύτερον δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ αἰῶνα ἀναγομέναις. Ἐν μιᾷ τῶν τοιχογραφιῶν τούτων παριστᾶται ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ Σαμαρεῖτις. Ἐν ἐτέρᾳ εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς ἱστάμενος ὄρθιος, τὸν μανδύαν αὐτοῦ περιβεβλημένος, καὶ φέρων ὥσει στέφανον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Παρ' αὐτῷ ἱστάνται δύο ἄνδρες, ὧν ὁ εἰς φαίνεται ἐγγίζων τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ διὰ καλάμου. Πρὸς τὰ δεξιὰ δὲ ὁρᾶται περιστρεφόμενος ἐπὶ δένδρου ἄνευ φυλλωμάτων. Ἐ-

ποτίθεται ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη παριστᾷ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ.

Ἐν δὲ τῇ κρύπτῃ Lucine ἀνευρέθη ἑτέρα τοιχογραφία, τὸ βάπτισμα, ὡσαύτως, τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζουσα. Ἐν ταύτῃ ὁ Ἰησοῦς παριστᾶται ἐξερχόμενος γυμνὸς τοῦ ποταμοῦ καὶ τείνων τὴν χεῖρα εἰς τὸν Βαπτιστήν, ἱστάμενον ἐν τῇ ὄχθῃ. Περιστρεφόμενος δὲ περιίπταται ὑπὲρ τὸν Ἰησοῦν.

Ἐντέρᾳ τοιχογραφίᾳ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Priscille παριστᾷ τὴν ἀγίαν ταύτην, ἔχουσαν ἐκ δεξιῶν μὲν τὴν Παρθένον, κρατοῦσαν τὸν Ἰησοῦν, καὶ ἐξ εὐωνύμων τὸν πάπαν Πιον καὶ ἕνα ἱερέα. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀνάγεται ὑπὸ τινων εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ γ' αἰῶνος.

Ἐν δὲ τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ ἀγίου Καλλίστου ἀνευρέθη ἑτέρα εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος, ἥτις εἶνε ἡ καλλιτεχνικωτέρα πασῶν. Ἐν τῇ τὴν εἰκόνα ταύτην περιεχούσῃ τοιχογραφίᾳ, ἥτις ἀνάγεται ὑπὸ πολλῶν σοφῶν εἰς τὸν 6' αἰῶνα τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς παριστᾶται, ὡς ἔφθηνεν εἰπόντες καὶ ἐν τῷ I κεφαλαίῳ τῆςδε τῆς πραγματείας, ἔχων τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ὡσεὶδὲς μὲν, ἀλλ' ἀνεπαισθήτως ἐπιμηκες, τὴν φυσιογνωμίαν αὐτοῦ γλυκεῖαν καὶ μελαγχολικὴν τὴν ἔκφρασιν, τὸν πώγωνα βραχὺν καὶ ἄραιον καὶ τὴν κόμην τανυπλόκαμον, διακεχωρισμένην ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου, εἰς δύο μακροὺς πλοκάμους, κατερχομένους ἐπὶ τῶν ὤμων.

Ἀνευρέθησαν δὲ καὶ ἄλλαι τινὲς εἰκόνες τοῦ Ἰησοῦ, ἥττονος σημασίας ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν.

Ἀνάγκη δὲ νὰ σημειώσωμεν καὶ τοῦτο ὅτι ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ ἐγεννήθη ζήτημα σπουδαιότατον περὶ τοῦ ἄν ὁ Ἰη-

σοῦς Χριστὸς εἶχε φυσικὴν καλλονὴν ἢ ἦτο δύσμορφος. Ὁ ἀνθύπατος Leutulus περιέγραψε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰησοῦ, ἀλλ' ἢ ὑπὸ τοῦ ρωμαίου ἐκείνου καταλειφθεῖσα περιγραφὴ, ἢ καὶ ὡς ἡ μᾶλλον αὐθεντικὴ θεωρουμένη, εἶναι λίαν ἀόριστος, ἐφ' ᾧ καὶ πολλὰ ἡγέρθησαν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου συζητήσεις, διαιρέσασαι τοὺς συζητοῦντας εἰς δύο ἀντίθετα μέρη. Οἱ μὲν ἐφρόνουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦν δύσμορφος, ἐθεώρουν δὲ τὴν ὑπὸ χαρακτηριστικὰ καλλονῆς παρουσίαν αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἀσυμβίβαστον τῇ θείᾳ αὐτοῦ ιδιότητι, διότι μόνῃ ἡ δύναμις τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ τὸ κάλλος τῆς διδασκαλίας του ἤρκειν ὅπως προσελκύσωσιν αὐτῷ τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροωμένων αὐτοῦ, δὲν ὑπῆρχε δὲ πρὸς τοῦτο ἀνάγκη φυσικῆς καλλονῆς· οἱ δὲ ἐφρόνουν ὅτι ἡ θεότης αὐτοῦ ἤρκει ὅπως παρακωλύσῃ τὴν ὑπὸ δύσμορφα χαρακτηριστικὰ παρουσίαν τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐφ' ἧς ζοῦντο δ' ἐπομένως αὐτὸν ὡς ἔχοντα ἀνάστημα ὑψηλόν, πρόσωπον εὐγενές καὶ ἐκφραστικόν, βλέμμα γλυκύ, κόμην τανυπλόκαμον, πώγωνα μέλανα, δακτύλους μακροὺς, φωνὴν βροντώδη καὶ λόγον ἡδύτατον.

Τοιοῦτο τὸ ἐγερθὲν ζήτημα, οὐδὲ δίδωσιν αὐτῷ τὴν προσήκουσαν λύσιν ἢ ἐπ' ἐσχάτων διαφημισθεῖσα ἀνεύρεσις ὑπὸ τοῦ Royer d' Ageu ἀρχαίου νομισματοσήμεου, φέροντος τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ σὺν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, ἐβραϊστὶ κεχαραγμένῳ.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ἡ ιδέα ὅτι ὁ Σωτὴρ εἶχε φυσικὴν καλλονὴν ἐπεκράτησε καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ τοιχογραφίᾳ τοῦ κοιμητηρίου τοῦ ἁγίου Καλλίστου εἰκονιζόμενος τύπος τοῦ Ἰησοῦ ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὰς μετὰ ταῦτα γρα-

φείσας εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος, διατηρηθεῖς ἀνὰ μέσον τῶν διαρρευσάντων αἰώνων.

Ἡ δὲ τὴν παρθένον παριστῶσα ἀρχαιοτέρα εἰκὼν εἶνε ἢ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Priscille, ἐν τοιχογραφίᾳ, ἀνευρεθεῖσα. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἣτις ἀναγεται εἰς τὸν β'. αἰῶνα, παριστᾷ τὸν Εὐαγγελισμόν. Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα καθημένη ἐπὶ ἐδωλίου, τὰς χεῖρας ἔχουσα ἐπ' αὐτοῦ ἐστηριγμένης, προσβλέπουσα δ' εἰς ἄνδρα πρὸ αὐτῆς ἰστάμενον, προτείνοντα τὸν δεξιὸν βραχίονα καὶ δεικνύοντα αὐτὴν διὰ τοῦ δακτύλου. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶνε, ὡς ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἀδιστακτως εἰκάζεται, ὁ ἀρχάγγελος, παριστᾷται δ' ἄνευ πτερύγων, διότι, πρὸ τοῦ θριάμβου τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπτερύγους εἰκονίζον τοὺς ἀγγέλους οἱ χριστιανοί.

Ἐν τῷ αὐτῷ κοιμητηρίῳ ἀνευρέθη ἑτέρα εἰκὼν, ἐν τοιχογραφίᾳ, πρὸ τοῦ δ'. αἰῶνος, καθ' ὅλας τὰς πιθανότητας, γραφείσῃ, παριστῶσα δὲ τὴν λατρείαν τῶν Μάγων.

Ἐν ἄλλῃ τινι εἰκόνι τοῦ κοιμητηρίου τῆς Domitille, εἰς τὸν γ'. αἰῶνα ἀναγομένη, καὶ δι' ὑγρῶν, ἐπίσης, γεγραμμένη, παριστᾷται ἡ αὐτὴ σκηνή. Ἡ Θεομήτωρ κάθηται ἐν τῷ μέσῳ, κρατοῦσα πρὸ αὐτῆς τὸν Ἰησοῦν, ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν οἱ Μάγοι, τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, προσφέρουσι τὰ δῶρα.

Ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν Ἀγίων Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου ὑπάρχει καὶ ἄλλη εἰκὼν, ἀναγομένη εἰς τὸ τέλος τοῦ γ'. αἰῶνος καὶ τὴν αὐτὴν παριστῶσα σκηνὴν μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ἐνταῦθα εἰκονίζονται μόνον οἱ δύο Μάγοι.

Ἡ πασῶν ὁμῶς κρείττων εἰκὼν, ἡ τὴν Θεομήτορα καλλιτεχνικῶς παριστῶσα, εἶνε ἢ ἐν τῷ κοι-

μητηρίῳ τῆς Ἀγίας Priscille ἀνευρεθεῖσα, ἣτις παρίστανει τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν. Περὶ τῆς εἰκόνος ταύτης, εἰς τὸν β'. αἰῶνα τοῦ χριστιανισμοῦ ἀναγομένης, ὠμιλήσαμεν τὰ δέοντα ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, περιττὸν δὲ κρίνομεν ταῦτά νᾶ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐγράφετο τότε ἔχουσα πολλάκις τὸ πρόσωπον κεκαλυμμένον.

Ἐγράφησαν δέ, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ πολλῶν ἁγίων εἰκόνες, ἀλλὰ πασῶν ὁ τύπος ἦν ἄτεχνος κατὰ πάντα καὶ ἄκομψος καὶ πάσης καλλιτεχνικῆς ὀψέως ἐστερημένος, καθάπερ καὶ ὁ τύπος τῶν πλείστων εἰκόνων τῆς τε Θεομήτορος καὶ τοῦ Ἰησοῦ.

Μόνον, ὡς προείπομεν, ὁ τύπος τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης εἰκόνος τοῦ Σωτῆρος, τῆς ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Ἀγίου Καλλίστου ἀνευρεθείσης, ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον διὰ τὰς μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας γραφείσας εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ, καθάπερ καὶ ὁ τύπος μιᾶς τῶν προμνημονευθεισῶν εἰκόνων τῆς Θεομήτορος.

Ἀλλὰ περὶ τούτων θέλομεν ὁμιλήσει πλατύτερον ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ, ἐν ᾧ πραγματευθησόμεθα τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν εἰκονογραφίαν μετὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

XII

Ἡ εἰκονογραφία μετὰ τὴν εἰρήνευσιν

τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ εἶδομεν ὅποσιν γονιμότητα ἡ τῶν πρώτων χριστιανῶν ιδιοφυΐα ἀνέπτυξε περὶ τὴν γραφὴν τῶν συμβολικῶν καὶ ἀλληγορικῶν παραστάσεων καὶ ἄλλων σεπτῶν εἰκόνων. Διὰ τοιούτων γραφῶν κατεκοσμοῦντο οὐ μόνον αἱ κατὰ κόμβου καὶ αἱ κρύπται, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ οἱ εὐκτήριοι οἴκοι, οἱ ἐπὶ τῶν διωγμῶν, τῇδε κάκεισε, ἀνεγειρόμενοι, περὶ ὧν ὠμιλήσαμεν ἐν τῷ II κεφαλαίῳ.

Ἀλλὰ περὶ τὸ 305 ἔτος, συνέλευσις ἁγίων Πατέρων ἀπηγόρευσε τὴν διὰ σεπτῶν εἰκόνων διακόσμησιν τῶν προσευκτηρίων ἐκείνων. Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη δὲν ἦν ἀπόρροια ἐχθρικοῦ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν ἱερῶν εἰκόνων πνεύματος, ἀλλ' ἐδικαιολογεῖτο ὑπὸ τοῦ φόβου τοῦ διωγμοῦ, τοῦ ἐγερθέντος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, ὃς «ἤπλωτο πανταχόσε βασιλικά γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἔδαφος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι, προστάττοντα». (Εὐσ. β'). Οἱ ἐν τῇ συνελεύσει ἐκείνῃ παραστάντες ἅγιοι Πατέρες ἐφρόνουν ὅτι οἱ τοῦ χριστιανισμοῦ διώκται εὐκολώτερον ἤθελον ἐλκύεσθαι ὑπὸ τῶν ἱερῶν εἰκόνων εἰς βεβήλωσιν καὶ καταστροφὴν τῶν εὐκτηρίων οἴκων.

Ἴνα μὴ ὁμῶς ἡ ἐν λόγῳ ἀπαγόρευσις ἐκκληθῇ ὡς ἀφορῶσα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν λατρείαν τῶν σεπτῶν εἰκόνων, οἱ Πατέρες ἐκεῖνοι ὥρισαν ὅτι οἱ πιστοὶ ἐδύναντο χρῆσθαι σεπταῖς εἰκόσι φορηταῖς, ἐπὶ τεμαχίων

σανίδων γεγραμμέναις. Αἱ τοιαῦται φορηταὶ εἰκόνες ἱκανοποιοῦν μὲν, ἅφ' ενός, τὸ θρησκευτικὸν τῶν χριστιανῶν αἶσθημα, εὐχερῶς δ' ἀπεκρύπτοντο, ἅφ' ἑτέρου, ἀπὸ τῶν βεβήλων τῶν διωκτῶν αὐτῶν βλεμμάτων.

Ἄμα δ' ὡς ὁ τοῦ τελευταίου τούτου διωγμοῦ κίνδυνος παρῆλθε καὶ ἐθριάμβευσεν, ἐπὶ τέλους, τὸ νέον θρήσκευμα, ἐτέθη ἐν χρήσει τὸ σύστημα τοῦ κατακοσμεῖν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ἱερῶν ναῶν διὰ σεπτῶν εἰκόνων, συντεθειμένων διὰ ψηφίδων, ἢ δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων γεγραμμένων. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει ἀκραδάντως ἐφρόνουν ὅτι ἐφ' ὅσον οἱ πιστοὶ εἶχον ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτῶν ἀγίας καὶ σεπτὰς εἰκόνας, ἐπὶ τοσοῦτον τὰ εὐσεβῆ αὐτῶν αἰσθήματα ὑπεξεκαίοντο καὶ τὰ εὐλαβῆ φρονήματα αὐτῶν ἀκμαῖα διετηροῦντο.

Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ αἱ, ὡς ἀνωτέρω εἴρηται, ἐπὶ σανίδων γραφόμεναι σεπτὰ εἰκόνες, ἀνηρτῶντο καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς.

Ὅποια δ' ἦσαν τ' ἀντικείμενα, ἐν γένει, τῶν εἰκόνων, αἷς οἱ χριστιανοὶ ἐχρῶντο, μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας;

Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπαντῶντες, ὀφείλομεν, ἐν πρώτοις, νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἐπὶ μακροῦς, καὶ μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας, αἰῶνας, οἱ χριστιανοὶ ἐξηκολούθησαν λατρεύοντες πολλὰς ἐκ τῶν συμβολικῶν ἐκείνων καὶ ἀλληγορικῶν παραστάσεων, αἷς ἐχρῶντο κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον. Εἰ καὶ ἐξέλιπον παντελῶς, μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ λόγοι, ὧν ἕνεκεν οἱ χριστιανοὶ ἐχρῶντο ταῖς συμβολικαῖς καὶ ἀλληγορικαῖς παραστάσεσι, φαίνεται, ἐν τούτοις, ὅτι ἐδυσκολεύοντο ν' ἀπο-

κλείσωσι τῆς λατρείας αὐτῶν τὰς εἰκόνας, ἃς ἐπὶ τρεῖς καὶ ἐπέκεινα αἰῶνας προσεκύνουν.

Οὕτως, εἰκόνες ψήφινι τοῦ ε'. αἰῶνος ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς Sainte Marie Majeure καὶ ἕτεραι, ὡσαύτως ψηφιδωταί, τοῦ στ'. αἰῶνος, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου ἐν Ραβέννῃ, παριστῶσιν ἀλληγορικὰς σκηνὰς τοῦ βίου τοῦ Μωϋσέως. Ὁ λέων εὑρηται ἐξωγραφημένος ἐν πολλοῖς ἱεροῖς ναοῖς τῆς Παλαιᾶς Ρώμης καὶ ἄλλων μερῶν, ἀνεγερθεῖσι μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔλαφος φαίνεται ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ τοῦ Saint Pontien καὶ πολλὰ ἄλλαι συμβολικαὶ ἢ ἀλληγορικαὶ παραστάσεις εὑρηνται ἐν διαφόροις ἄλλοις ἱεροῖς διαφόρων, μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἐποχῶν.

Οὐδὲν ἥττον, ἀντικείμενον τῆς λατρείας τῶν χριστιανῶν, μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ θρησκευματος αὐτῶν, δὲν ὑπῆρξαν μόναι αἱ ἀλληγορικαὶ ἢ συμβολικαὶ παραστάσεις. Οἱ χριστιανοὶ προσεκύνουν, ὡς ἦν ἐπόμενον, μετ' ἄκρας εὐλαβείας, τὰς σεπτὰς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν διαφόρων τῆς Ἐκκλησίας μαρτύρων. Διὰ τοῦτο δὲ ἅπασαι αἱ σεπτὰ αὗται εἰκόνες, εὐθὺς μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ νέου θρησκευματος, παρήχθησαν ἐπ' ἄπειρον καὶ πανταχόσε διεδόθησαν, οὐδεμιᾶς δ' ἔχονται ὑποστάσεως τὰ ὑπὸ τινων λεγόμενα ἐν σχέσει πρὸς τὴν σεπτὴν τῆς Θεομήτορος εἰκόνα.

Ἀληθῶς διατείνονται τινες ὅτι μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας, οἱ χριστιανοὶ δὲν ἔγραφον τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, εἰμὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συγκλήσεως τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἀγίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἐντεῦθεν. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἐξήνεγκον τὴν γνώμην ὅτι ἐγράφετο μὲν ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος καὶ πρὸ

τῆς ἐποχῆς τῆς συγκλήσεως τῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου, παριστάνετο ὁμως ἡ Θεοτόκος ἐν ταῖς γραφομέναις, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, εἰκόσι μόνῃ καὶ ὅτι τὴν εἰκόνα, ἐν ἣ παριστᾶται κρατοῦσα τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν γονάτων ἢ μεταξὺ τῶν βραχιόνων αὐτῆς, ἤρξαντο νὰ γράφωσιν οἱ χριστιανοὶ μόνον μετὰ τὸ 431 ἔτος.

Αἱ γυνῶμαι αὗται, λέγουσιν οἱ δεινότεροι τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων, ἐν οἷς καὶ ὁ Martigny, ἐλέγχονται ἄνευ βάσεως καὶ ὑποστάσεως.

Οὐδ' ἀνασκευῆς κἂν χρήζει ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος δὲν ἐγράφετο, δῆθεν, ἢ μόνον μετὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Οἱ δ' ὑποστηρίζοντες τὴν ἐτέραν γνώμην, καθ' ἣν ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος, κρατούσης τὸν Ἰησοῦν, δὲν ἐγράφετο ἢ μόνον μετὰ τὸ 431 ἔτος, δὲν ἔννοοῦσι, βεβαίως, ὅτι τοιαύτη εἰκὼν δὲν ἐγράφη οὐδὲ κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον, διότι μαρτύρια ἐναργῆ, τὴν τοιαύτην δόξαν ἀνυπόστατον, πάντη, ἐλέγχοντα, πρόκεινται ἢ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Priscille ἀνευρεθεῖσα καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν μνημονευθεῖσα εἰκὼν, ἢ παριστᾷ τὴν Θεομήτορα, κρατοῦσαν ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν, ἀνάγεται δ' εἰς τὸν β'. αἰῶνα· ἢ ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Domitille ἀνακαλυφθεῖσα, ἢ παριστᾷ, ὡσαύτως, τὴν Παρθένον, φέρουσαν τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν γονάτων αὐτῆς, ἀνάγεται δ' εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ γ'. αἰῶνος· ἢ τὴν αὐτὴν σκηνὴν παριστᾷ καὶ ἐπὶ τινος ὑαλίνου ἀγγείου, ἀνευρεθέντος ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ Ἀγίου Καλλίστου, γεγραμμένα εἰκὼν καὶ ἄλλαι παρόμοιαι σεπταὶ εἰκόνες.

Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προβληθῇ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Παρθένου ὡς Μητρός οὐδὲ

κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ ἀπὸ τοῦ ὀριστικοῦ τοῦ χριστιανικοῦ θρησκευματος θριάμβου μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἀγίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου διαρρεῦσαν ἐγράφη.

Κατὰ τὸ προηγηθὲν τῆς ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου χρονικὸν διάστημα ἐγράφοντο εἰκόνες, παριστᾶσαι τὴν Θεοτόκον εἴτε μόνην, εἴτε φέρουσαν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Τὸ βέβαιον ὁμως εἶναι ὅτι μετὰ τὴν ἐν Ἐφέσῳ Σύνοδον, ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος, κρατούσης τὸν Ἰησοῦν, ἀπέβη συνηθεστέρα καὶ ἐγράφετο κατὰ προτίμησιν, ὁ λόγος δὲ τῆς τοιαύτης προτιμήσεως ἦν ὁ ἐπόμενος.

Γνωστὸν ὅτι ὁ ἐκ Γερμανικῆς τῆς Συρίας Νεστόριος, κατέστη αἰρεσιάρχης περιβόητος διὰ τῆς δοξασίας αὐτοῦ περὶ τὸ τῆς ἐνσάρχου οἰκονομίας μυστήριον. Τὸν ἕνα Χριστὸν μερίζων εἰς δύο πρόσωπα ὁ Νεστόριος, τὸν ἕνα, δηλαδή, υἱόν, ὑποτιθεὶς δύο, ἐφρόνει ὅτι ἄλλος ἦν ὁ τοῦ Θεοῦ υἱὸς καὶ ἄλλος ὁ τῆς Παρθένου καὶ ὅτι, ἐπομένως, δὲν ἔπρεπε ν' ἀποδίδηται εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, τὴν κατὰ σάρκα μητέρα τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ἐπωνυμία Μητὴρ Θεοῦ.

Ἡ κατὰ τὸ 431 ἔτος ἐν Ἐφέσῳ συγκληθεῖσα γ'. Ἀγία Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀπεκήρυξε καὶ κατεδίκασε τὴν τοιαύτην δοξασίαν, θεσπίσασα διὰ τοῦ Ζ'. Κανόνος ὅτι «... εἰ φωραθεῖέν τινες, εἴτε Ἐπίσκοποι, εἴτε Κληρικοί, εἴτε Λαϊκοί, ἢ φρονούντες ἢ διδάσκοντες τὰ ἐν τῇ προσκομισθείσῃ ἐκθέσει παρὰ Χαρισίου τοῦ πρεσβυτέρου περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἡγουν τὰ μισρὰ καὶ διεστραμμένα τοῦ Νεστορίου δόγματα, καὶ ὑποτέτακται, ὑποκείσθωσαν τῇ ἀποφάσει τῆς ἁγίας ταύτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὡστε, δηλονότι, τὸν μὲν Ἐπίσκο-

πον ἀπαλλοτριούσθαι τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ εἶναι καθη-
ρημένον. Τὸν δὲ κληρικὸν ὁμοίως ἐκπίπτειν τοῦ κλή-
ρου. Εἰ δὲ Λαϊκὸς τις εἴη καὶ οὗτος ἀναθεματιζέσθω».

Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ὑπὸ τῆς Συνόδου ἐκείνης ἀπο-
φασισθέντων ἐπεκράτησεν, ἔκτοτε, ἡ συνήθεια τοῦ
γράφειν, κατὰ προτίμησιν, τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου,
κρατούσης τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐπὶ τῶν γονάτων ἢ
μεταξὺ τῶν βραχιόνων αὐτῆς, καθόσον μάλιστα αἰ-
σεπταὶ εἰκόνες ἐθεωροῦντο πάντοτε ὡς μέσον διδα-
σκαλίας τῶν δογμάτων τῆς θρησκείας, καθάπερ καὶ
ἀνωτέρω ἔφθημεν εἰπόντες.

Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἐκράτησε καὶ τὸ ἔθος
τοῦ γράφειν ἐπὶ τῶν εἰκόνων τῆς Θεομήτορος τὰς
συντετυμημένας λέξεις ΜΡ. ΘΥ = Μήτηρ Θεοῦ, ἔνθεν
καὶ ἔνθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου, εἰς ἐμφανεστέραν
κατὰ τῆς ἀσεβοῦς τοῦ Νεστορίου δοξασίας διαμαρτυ-
ρίαν. Σημειωτέον, ὅμως, ὅτι ὑπάρχει ἐλαφρὰ τις δια-
φορὰ μεταξὺ τοῦ τύπου, καθ' ὃν ἡ Θεοτόκος εἰκονί-
ζετο μετὰ τοῦ Ἰησοῦ πρὸ τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἀγίας Οἰ-
κουμενικῆς Συνόδου, καὶ ἐκείνου, ὃς ἐγένετο ἀποδε-
κτὸς μετὰ τὴν Σύνοδον ταύτην. Κατὰ τὸν πρῶτον
τύπον, ὁ Ἰησοῦς, καθήμενος ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς
Παρθένου ἢ κρατούμενος μεταξὺ τῶν βραχιόνων αὐ-
τῆς, ὥρατο ἐν τῇ εἰκόνι κατὰ πρόσωπον, ἐνῶ, κατὰ
τὸν μεταγενεστερῶς ἀποδεκτὸν γενόμενον τύπον, ἡ
Παρθένος εἰκονίζετο μὲν κρατοῦσα τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ
τῶν γονάτων αὐτῆς, ἦν ὅμως ἐστραμμένος πρὸς τὴν
Μητέρα, ἥς τὸ πρόσωπον προσέκλινε πρὸς τὸ ἐκεῖνου.

Ἐκτὸς δὲ τούτου, ἐνῶ ἐν ταῖς εἰκόσιν, αἱ ἐγρά-
φοντο κατὰ τὸ προηγηθὲν τῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου
χρονικὸν διάστημα καὶ παρίστων τὴν Μαρίαν μετὰ
τοῦ Ἰησοῦ συνεικονίζοντο ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῆς καὶ

οἱ Μάγοι, μετὰ τὴν ἐν Ἐφέσῳ Σύνοδον ἐγκατελεί-
φθη ἡ συνήθεια τοῦ συνεικονίζειν καὶ τούτους.

Κατὰ τὸν ἀνωτέρω περιγραφέντα δεῦτερον τύπον
εἶναι γεγραμμένη καὶ ἀρχαία τις εἰκὼν τῆς Θεομήτο-
ρος, περισωθεῖσα ἐν τῇ οἰκογενείᾳ τῆς συζύγου μου
ἀπὸ τῆς ἐν Βενετίᾳ προμάμμης αὐτῆς, ἥτινι παρεδόθη,
κατὰ τὴν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ παράδοσιν, ὑπὸ γέροντος
ναυτικοῦ, μετενεγκόντος αὐτὴν ἐκ τινος νήσου τοῦ
Αἰγαίου εἰς Βενετίαν.

Ὁ τύπος, ὅμως, ὁ ἀποδεκτὸς γενόμενος καὶ ὡς
πρότυπον, κατὰ προτίμησιν, χρησιμεύσας, ἦν ὁ τῆς ἐν
τῷ κοιμητηρίῳ τῆς Ἀγίας Priscille ἀνευρεθείσης εἰ-
κόνας, ἣν ἐκτενῶς περιεγράψαμεν ἐν τῷ Χ κεφαλαίῳ
τῆςδε τῆς πραγματείας. Βραδύτερον οἱ Βυζαντινοὶ
διετήρησαν τὸν αὐτόν, περίπου, τύπον, μετὰ μόνης τῆς
διαφορᾶς ὅτι ὁ μὲν Ἰησοῦς εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ στήθους
τῆς Μητρὸς στηριζόμενος, ἡ δὲ Μαρία παριστάνετο
ἔχουσα τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς ἐπικλινῇ ἐκ δεξιῶν
πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ ἐν τῇ διασήμεν ἐκείνῃ εἰκόνι
τοῦ κοιμητηρίου τῆς Priscille ἔχει τὴν κεφαλὴν ἐπι-
κλινῇ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τύπον, καθ'
ὃν ἐγράφετο ἡ τῆς Θεομήτορος σεπτὴ εἰκὼν. Περὶ
δὲ τῆς εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν προκειμένου, μετὰ
τὴν τῆς ἐκκλησίας εἰρήνευσιν, οἱ χριστιανοὶ ἐθεώρησαν
ἀναγκαῖον ν' ἀποδώσωσιν εἰς τὴν στάσιν τοῦ Κυρίου
ἡμῶν ἰδιαιτάτον τινα χαρακτῆρα, τὸν θρίαμβον τῆς
νέας θρησκείας ἐμφαίνοντα.

Παρίστων οὖν αὐτὸν καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψη-
λοῦ καὶ εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς, διὰ δὲ τῆς
ἀριστερᾶς κρατοῦντα βίβλον ἀνοικτὴν, ἣν ἐστήριζεν
ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος, καὶ περιστοιχιζόμενον ὑπὸ

τῶν δώδεκα Ἀποστόλων. Ὁ Ἰησοῦς ἔδιδεν, οὕτως, ἐν θριάμβῳ, τὸν νόμον εἰς τὸν κόσμον.

Ὅσάκις δ' εἰκονίζον τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος, ἢ τὴν σκηνὴν τῆς ἰάσεως τοῦ παραλυτικοῦ ἢ ἄλλα θαύματα, ὁ Ἰησοῦς παριστᾶτο μεγαλύτερος τῶν συμπαριστανομένων ἄλλων προσώπων.

Ἐνῷ δ' ὁ Ἰησοῦς παριστᾶτο, συνήθως, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ χριστιανισμοῦ, ὡς νέος καὶ ἀγένειος, εἰς ἐνδειξιν τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως, τῆς μὴ ὑποκειμένης εἰς τὰς ἐπηρείας τοῦ καιροῦ, οὐδ' εἰς τὰς τῆς ἡλικίας, μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰκονίζετο μετὰ πώγωνος, κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τοῦ ἁγίου Καλλίστου ἀνευρεθείσης εἰκόνης, περὶ ἧς ἐλάλησαμεν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ἡγουν παριστᾶτο ἔχων τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ἐπίμηκες, τὴν φυσιογνωμίαν γλυκεῖαν, τὴν ἔκφρασιν μελαγχολικὴν, τὸν πώγωνα βραχὺν καὶ ἀραιὸν καὶ τὴν κόμην ταχυπλόκαμον, διακεχωρισμένην δ' ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ μετώπου εἰς δύο μακροὺς πλοκάμους, κατερχομένους ἐπὶ τῶν ὤμων.

Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κυρίου εἰκονίζετο, ἐπὶ τινα χρόνον, κατὰ τρόπον συμβολικόν. Μία ἀλληγορικὴ εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως, εἰς τὸν 5'. αἰῶνα ἀναγομένη, εὑρηται ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Ἀπολλιναρίου ἐν Ραβέννῃ. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ δὲν εἶναι ἐζωγραφημένος ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐπέχει σταυρός, γεγραμμένος ἐπὶ ἀστερόεντος οὐρανοῦ. Δεξιόθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὁ Μωϋσῆς καὶ ἀριστερόθεν ὁ προφήτης Ἠλίας. Ὁ Πέτρος, ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης παριστῶνται συμβολικῶς διὰ τριῶν πρόβρων. Ἐπίσης πρόβρατα εἰκονίζουσι καὶ τοὺς λοιποὺς Ἀποστόλους εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρου. Ὑπὸ

δὲ τὸν σταυρὸν ὁράται ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγίου Ἀπολλιναρίου.

Ἐτέρω εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως, ἀναγομένη εἰς τὸν 8' αἰῶνα, εὑρηται ἐν τῷ ἱερῷ τῶν ἁγίων Nerée-et-Achillée ἐν Ρώμῃ. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν παριστᾶται εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς καὶ περιβεβλημένος χιτῶνα πορφυροῦν. Ἐνθεν καὶ ἔνθεν ὁρῶνται ὁ Μωϋσῆς καὶ ὁ Ἠλίας, ὀλίγον δὲ κατωτέρω ἴστανται ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης, κρατοῦντες τὰ ἄκρα τῶν περιβαλλόντων αὐτοὺς χιτῶνων ὑπὲρ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν, ἐκθαμβωθέντας ἐκ τῆς λάμψεως τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου.

Τῆς δὲ σταυρώσεως τοῦ Σωτῆρος εἰκόνες συνήθως δὲν ἐγράφοντο, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Ὁ λόγος δ' ἦτο ἔνθεν μὲν ἡ ἀποστροφή, ἣν οἱ πάντες ἡσθάνοντο, καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν, ἔτι, τοῦ διὰ τῆς σταυρώσεως θανάτου, πρὸς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θανατικῆς ποινῆς, ἔνθεν δ' ὁ φόβος τῆς ἀναζωπυρήσεως τῆς κατὰ τῶν πιστῶν καταφορᾶς τῶν ἐθνικῶν.

Ἐν ἀρχῇ οἱ χριστιανοὶ παρίστων συμβολικῶς καὶ ἀλληγορικῶς τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου, χρώμενοι, πρὸς τοῦτο, τῇ εἰκόνι τοῦ ἀρνίου, ὅπερ ὑπεσήμενε τὸν Ἰησοῦν, ὥσπερ καὶ ἐν ἄλλαις εἰκόσιν, ἐν αἷς ὁ Πρόδρομος ἐδείκνυε διὰ τοῦ δακτύλου τὸν Ἰησοῦν, ὡς ἄμνὸν εἰκονιζόμενον. Σὺν τῷ χρόνῳ, τὸ ἀρνίον εἰκονίζετο μετὰ σταυροῦ, ἐμπεπηγμένου εἰς τὰ νῶτα, καί, βραδύτερον, μετὰ πληγῶν εἰς τὰ πλευρὰ καὶ τοὺς πόδας, πληγῶν, ἀφ' ὧν ἔρρεεν αἷμα. Ὀλίγον ὕστερον εἰκονίζον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σταυροῦ τὸ ἀρνίον. Ἐπὶ τέλους δὲ τὴν θέσιν τοῦ ἀρνίου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ κατέλαβεν ὁ Ἰησοῦς, ὑπὸ μορφὴν ἀνθρώπου

εικονιζόμενος. Αἱ τοιαῦται δὲ βαθμιαῖαι μεταβολαὶ ἐπῆλθον, κυρίως, κατὰ τὸν 5'. αἰῶνα.

Ἀλλὰ, κατὰ ποίαν, ἀκριβῶς, ἐποχὴν ἀπέβη πλέον συνήθης παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἢ κατὰ τὸν ἐκπεφρασμένον καὶ καθαρὸν τοῦτον τύπον ἐξεικόνισις τῆς σταυρώσεως; Καθ' ὅλας τὰς πιθανότητας, φαίνεται ὅτι ὁ τύπος οὗτος τῆς σταυρώσεως ἐτέθη ἐν χρήσει περὶ τὰ τέλη τοῦ 5'. αἰῶνος, μάλιστα δὲ μετὰ τὴν Πενθέκτην Σύνοδον. Ἡ πρώτη δὲ κατὰ τὸν ἐκπεφρασμένον τοῦτον τύπον γραφεῖσα καὶ ὡς ἀρχαιοτέρα πασῶν θεωρουμένη εἰκὼν τῆς σταυρώσεως εἶναι ἢ ἐν τινι Ἐκκλησίᾳ τῆς Narbonne ἀνευρεθεῖσα. Ἐν τούτοις, ἡ διὰ συμβόλων παράστασις τοῦ πάθους τῆς σταυρώσεως ἐξηκολούθει πάντοτε.

Συνεκλήθη, ἐν τῷ μεταξὺ, ἡ ἀγία καὶ Οἰκουμένη Πενθέκτη Σύνοδος, κατὰ τὸ ἔτος 691, ἣτις διὰ τοῦ ΠΒ'. Κανόνος ἀπηγόρευσε τὴν χρῆσιν τῶν συμβόλων, θεσπισαμένη ἐπὶ τούτῳ, τὰ ἑξῆς:

«Ἐν τισι τῶν σεπτῶν εἰκόνων γραφαῖς, ἄμνός δακτύλῳ τοῦ Προδρόμου δεικνύμενος ἐγγχαράττεται, ὅς εἰς τύπον παρελήφθη τῆς χάριτος, τὸν ἀληθινὸν ἡμῖν διὰ νόμου προὑποφαίνων ἄμνόν Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν. Τοὺς οὖν παλαιούς τύπους καὶ τὰς σκιὰς, ὡς τῆς ἀληθείας σύμβολά τε καὶ προχαράγματα, τῇ ἐκκλησίᾳ παραδεδομένους κατασπαζόμενοι, τὴν χάριν προτιμῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν, ὡς πλήρωμα νόμου, ταύτην ὑποδεξάμενοι. Ὡς ἂν οὖν τὸ τέλειον ᾗν ταῖς χρωματοουργίαις, ἐν ταῖς ἀπάντων ὁψεσιν ὑπογράφηται, τὸν τοῦ αἵροντος τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου ἄμνου Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, χαρακτηριστῆρα, καὶ ἐν ταῖς εἰκόσιν ἀπὸ τοῦ νῦν, ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ἄμνου, ἀναστηλοῦσθαι ὀρίζομεν. Δι' αὐτοῦ

τὸν τῆς ταπεινώσεως τοῦ Θεοῦ λόγον κατανοοῦντες καὶ πρὸς μνήμην τῆς ἐν σαρκὶ πολιτείας τοῦ τε πάθους αὐτοῦ καὶ τοῦ σωτηρίου θανάτου χειραγωγούμενοι καὶ τῆς ἐντεῦθεν γενομένης τῷ κόσμῳ ἀπολυτρώσεως».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθ' ἣν ἀπηγορεύθη ἡ γρῆσις τῶν συμβόλων καὶ ὠρίσθη ἡ ὑπὸ ἀνθρωπίνην μορφήν γραφὴ τῆς εἰκόνας τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ἐξεικόνισις τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον χαρακτῆρα κατέστη κοινοτέρα.

Λέγεται δ' ὅτι πρῶτος μετὰ τὴν Πενθέκτην Σύνοδον, ὁ Πάπας Ἰωάννης Ζ' ὁ Ἕλληνας, ὁ ἀπὸ 705—708 ἀρχιερατεύσας, διέταξε νὰ συντεθῇ διὰ ψηφίδων ἡ σταύρωσις τοῦ Κυρίου, εἰκονιζομένου κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, ἐξετελέσθη δὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῆς Παρθένου, τῷ ἀπὸ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Βατικανοῦ ἐξαρτωμένῳ

Ἡ δ' εἰς τὰς κατακόμβας, ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν ἀγίων Ἰουλίου καὶ Βαλεντίνου ἀνευρεθεῖσα εἰκὼν τῆς σταυρώσεως ἀποδίδεται εἰς τὸν Πάπαν Ἀδριανόν Α'. τὸν Ρωμαῖον (772—757).

Ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα, μέχρι τέλους τοῦ 1'. αἰῶνος, ἐκράτησεν ἡ συνήθεια, τοῦλάχιστον ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπέρας, τοῦ εἰκονίζεῖν ὑπὸ τὸν σταυρόν, ἐφ' οὗ ὠρᾶτο ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην, τὸν ἄμνόν.

Πῶς δὲ παρίστανον τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, γυμνὸν ἢ ἐνδεδυμένον;

Κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἔθιμα, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐσταυρώθη, ἀναμφερήστως, γυμνός. Οὐδὲν ἥττον, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας πρέπον ἐθεώρησαν νὰ παριστᾶται ὁ Ἰησοῦς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἐνδεδυμένος. Οὕτω παρί-

στων αὐτόν, κατ' ἀρχάς, περιβεβλημένον ὑπὸ χιτῶ-
νος, μέχρι τῶν ποδῶν κατερχομένου.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ ἡ' αἰῶνος, ἡ συνήθεια αὕτη
μετεβλήθη καὶ ὁ Ἰησοῦς παριστᾶτο ἐπὶ τοῦ σταυροῦ
μετὰ περιβολῆς, ἣτις ἐκάλυπτε τὴν ὀσφύν, κατήρχε-
το δ' εἰς ἱκανὸν σημεῖον πρὸς τὰ ἐμπρός.

Ἐνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζοντο ἡ Παρ-
θένος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἔχοντες τὴν παρειὰν ἐστηριγ-
μένην ἐπὶ τῆς χειρός, εἰς ἔνδειξιν βαθείας λύπης. Συν-
εικονίζοντο δὲ δύο στρατιῶται, ὧν ὁ εἰς ἐκράτει τὸν
σπόγγον, ὃξει βεβαμμένον, ὁ δὲ τὴν λόγχην.

Σημειωτέον δὲ καὶ τοῦτο ὅτι, καθάπερ ἐξάγε-
ται ἐκ τῶν μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιστάσεως, ὑπὸ πολ-
λῶν, γενομένων μελετῶν, οἱ δύο πόδες τοῦ Ἰησοῦ
δὲν προσηρμόσθησαν εἰς τὸν σταυρὸν ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ
ἄλλου δι' ἐνὸς καὶ μόνου ἥλου, ἀλλὰ κεχωρισμένως,
διὰ δύο ἥλων, κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἔθιμα. Ἐπομένως ὁ
Κύριος ἡμῶν εἰκονίζετο προσηρμωσμένος εἰς τὸν σταυ-
ρὸν διὰ τεσσάρων ἥλων.

Παρίστων δὲ μέχρι τοῦ ι'. αἰῶνος ὡς ζῶντα
τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Ὁ Κύριος ἡμῶν δὲν εἰ-
κονίζετο ὡς ὑποφέρων ἐπὶ τοῦ ξύλου. Ἡ κεφαλὴ ἦν ὀρ-
θία καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἀνοικτοὶ ὡσεὶ σύμβολον τῆς ἀ-
θανασίας τοῦ Σωτῆρος. Ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος
καὶ ἐντεῦθεν ὁ Ἰησοῦς εἰκονίζετο ὡς νεκρὸς ἐπὶ τοῦ
σταυροῦ. Ἡ πρώτη δ' εἰκὼν, ἢ οὕτως αὐτὸν παριστᾶ-
σα, εἶναι μικρογραφικὴ εἰκὼν, περιλαμβανομένη ἐν
τινὶ εἰκονογραφημένῳ χειρογράφῳ τοῦ 1059 ἔτους πε-
ρίπου, διατηρουμένῳ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Laurentienne
τῆς Φλωρεντίας.

Οἱ ἄγγελοι δὲν ἐγράφοντο ἐν ταῖς χριστιανι-
καῖς εἰκόσι πρὸ τοῦ δ'. αἰῶνος, ἐὰν δὲ πού εὐρέθησαν

ἐξωγραφημένοι, παριστάνοντο, συνήθως, ἀπτέρυγοι.

Μετὰ ταῦτα εἰκονίζοντο πάντοτε μετὰ πτερύγων,
διότι πτερωτοὶ ἀναφέρονται ἐν ταῖς ἀγίαις Γρα-
φαῖς. Τὰ κυριώτερα δὲ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν, πλὴν
τῶν πτερύγων, ἦσαν ἡ νεότης, εἰς ἔνδειξιν τῆς ἀθα-
νασίας αὐτῶν καὶ ἡ ὡραιότης. Εἰκονίζοντο δὲ φέρον-
τες λευκὴν περιβολὴν εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς καὶ ἀθωότη-
τος καὶ ζώνην περὶ τὴν ὀσφύν, εἰς ἔνδειξιν σωφροσύ-
νης. Ἐκράτουν δὲ θυμιατήριον, ὅπερ ἦν συμβολικὴ
παράστασις τῆς ὑπ' αὐτῶν πρὸς τὸν Ὑψιστον προσ-
φορᾶς τῶν προσευχῶν ἡμῶν, τὴν σάλπιγγα, ἀναπο-
λοῦσαν εἰς τὴν μνήμην τῶν πιστῶν τὴν ιδέαν τῆς
θείας κρίσεως, καὶ ἄλλα μουσικὰ ὄργανα, ὑποσημαί-
νοντα τὴν ἐν τῇ οὐρανίῳ βασιλείᾳ ἀγαλλίασιν.

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ ἦν
συνήθης παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς καὶ προσφιλεῖς
λίαν αὐτοῖς. Παριστάνετο δὲ φέρων, συνήθως, πε-
ριβολὴν ἐκ δέρματος καμήλου, πρὸ πάντων ἐν ταῖς
εἰκόσι, ταῖς ἀναπαριστώσαις τὸ βάπτισμα τοῦ Κυ-
ρίου ἡμῶν. Ἄλλαι δ' εἰκόνες παριστᾶσι τὸν ἅγιον
Ἰωάννην δεικνύοντα διὰ τοῦ δακτύλου τὸν Ἰησοῦν
Χριστόν, ἐξεικονιζόμενον ὑπὸ τὴν μορφήν ἀνθρώπου
ἢ ἄμνου. Ἐν ταῖς τοιαύταις δ' εἰκόσιν ὁ ἅγιος παρι-
στᾶται φέρων τὴν ἀποστολικὴν λεγομένην περιβολὴν
αὐτοῦ, ἦτοι χιτῶνα καὶ τὸ pallium. Μετὰ τοιαύτης
περιβολῆς παριστᾶται ἐν τινὶ ψηφιδωτῇ εἰκόνι τοῦ ζ'.
αἰῶνος, ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Ciampini.

Βραδύτερον ὁ ἅγιος Ἰωάννης εἰκονίζετο μετὰ πτε-
ρύγων καὶ τοῦτο διότι ἡ εἰς αὐτὸν ἀφορῶσα προφητεία
τοῦ Ἡσαΐου: «Ἴδού ἐγὼ ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου
πρὸ προσώπου σου, ὃς κατὰσκευάσει τὴν ὁδὸν σου ἔμ-
προσθέν σου» ἀναφέρει αὐτὸν ὡς ἄγγελον, οἱ δ' ἄγ-

γελοι μνημονεύονται ἐν ταῖς ἀγίαις Γραφαῖς πτερωτοί, καθάπερ προείπομεν.

Ἡ δὲ τελευτὴ τοῦ ἀγίου Ἰωάννου εἰκονίζεται ἐν τινι ψηφιδωτῷ διακόσμῳ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ Saint-jean de Latran. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγίου ὁράται ἐπὶ πινακίου, κρατουμένου ὑφ' ἐνὸς ραβδούχου, ὁ δὲ ἅγιος ἵσταται ἀκόμῃ γονυπετῆς πρὸ τοῦ δημίου, ἀνυψωμένον ἔχοντας τὸ ξίφος.

Ὁ τύπος, καθ' ὃν ἐγράφετο ἡ εἰκὼν τῶν ἀγίων Πέτρου καὶ Παύλου καθιερώθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, περὶ τὸν δ' αἰῶνα, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δ' ἐκείνης, κυρίως, κατέστη συνήθης ἡ εἰκὼν τῶν δύο τούτων Ἀποστόλων. Εὗρηται δ' αἱ εἰκόνες αὐτῶν, κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τύπον, γεγραμμέναι, εἰς πλεῖστα μνημεῖα, ἀναγόμενα εἰς διαφόρους ἐποχὰς μέχρι τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ θ' αἰῶνος.

Ὁ ἅγιος Λαυρέντιος εἰκονίζεται, συνήθως, κρατῶν πλὴν τοῦ σταυροῦ, καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, διότι ἦν διάκονος, ἔργον δὲ τοῦ διακόνου ἦν τὸ ἀναγινώσκειν τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ τύπος οὗτος εὗρηται ἐν τινι ψηφιδωτῇ εἰκόνι τῆς Ραβέννης. Ἑτέρα δὲ ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ 5' αἰῶνος, ἐν τινι ἐκκλησίᾳ τῆς Ρώμης, τῷ ὀνόματι τοῦ ἀγίου Λαυρεντίου τιμωμένη, παριστᾷ τοῦτον κρατοῦντα βιβλὸν ἀνοικτὴν, ἐν ᾗ ἀναγινώσκεται ἡ φράσις : «Dispersit, dedit pauperibus».

Ὁ ἅγιος Σεβαστιανὸς παριστᾶται ἐν τινι ψηφίνῃ εἰκόνι τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Πέτρου in vincoli ὡς λίαν προβεβηκὼς τὴν ἡλικίαν μετὰ πώγωνος, ἀλλὰ τοῦ δὲ παριστᾶται μὲ κόμην τανυπλόκαμον καὶ ἀγένειος. Ὁ συνηθέστερος ὅμως τύπος, καθ' ὃν καὶ μεταγενεστέρως ἐγράφετο ἡ εἰκὼν τοῦ ἀγίου τούτου, εἶν' ὁ τῆς ψηφίνης ἐκείνης εἰκόνος.

Οὕτω βαθμηδὸν καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς καθιερώθησαν οἱ τύποι, καθ' οὓς ἐγράφοντο αἱ εἰκόνες τῶν διαφόρων μαρτύρων καὶ ἀγίων τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν. Ἔργον μακρὸν ἤθελεν εἶσθαι ἡ ἐξιστόρησις καὶ περιγραφή ἐνὸς ἐκάστου τῶν τύπων τούτων. Διὰ τοῦτο, μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τύπου τῶν εἰκόνων τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν Ἀγγέλων, περιωρίσθημεν εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ τύπου ἀγίων τινῶν μόνον.

Ὅσα δ' ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἀνεφέραμεν περὶ τῶν διὰ ψηφιδῶν εἰκόνων, συνδυαζόμενα πρὸς τὰ ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ λεχθέντα, ἱκανὴν παρέχουσι, νομίζομεν, ἰδέαν περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ τύπου τῶν μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς ἐκκλησίας ἐν χρήσει σεπτῶν εἰκόνων.

Παραλείποντες οὖν τὴν περαιτέρω τῶν τύπων περιγραφὴν, περιοριζόμεθα εἰς γενικὰς γνώσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μετὰ τὴν εἰρήνευσιν Ἐκκλησίας εἰκονογραφίας.

Καὶ δὴ ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ εἰκονογραφίας καὶ εἰς τὴν διαλεύκανσιν τῆς ἐν γένει ἱστορίας αὐτῆς σπουδαίως συμβάλλουσι τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τῶν διαφόρων αἰώνων, τὰ μικρογραφικὰς περιέχοντα εἰκόνας. Διὰ τοῦτο δὲ εἴμεθα ἠναγκασμένοι καὶ περὶ ταῦτα ν' ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα.

Ἀληθῶς πληθὺς εἰκονογραφημένων χειρογράφων, περισωθέντων ἐν δημοσίαις καὶ ἰδιωτικαῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἐν διαφόροις μοναστηρίοις, διαλευκαίνει, ἐν πολλοῖς, τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας.

Πολλὰ τῶν τοιούτων χειρογράφων περιέχουσιν

ἀντίτυπα εἰκόνων, αἵτινες ἢ διὰ ψηφίδων συνετέθησαν ἢ κατὰ τὴν μέθοδον τῆς δι' ὑγρῶν γραφῆς ἐγράφησαν, ἀλλ' εἶτα ἐξηφανίσθησαν. Ἀλλὰ δὲ πάλιν χειρόγραφα περιλαμβάνουσιν εἰκόνας μικρογραφικὰς, αἵτινες ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα εἰς διασῆμους εἰκονογράφους, ὧν τὰ ἔργα ἐρρύθμισαν πολλοὺς τύπους τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας.

Ἡ χριστιανικὴ οὖν ἀρχαιολογία σπουδαῖα συνήγαγε συμπεράσματα ἐκ τῶν τοιούτων χειρογράφων.

Ὡς τὰ διασημότερα τῶν μικρογραφικαῖς εἰκόσι κεκοσμημένων τοιούτων χειρογράφων μνημονεύονται παρὰ τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων τὰ ἐπόμενα :

α'.) Ἐν τεμάχιον βιβλίου τῆς Γενέσεως, ἀναγομένου εἰς τὸν ε'. αἰῶνα. Τὸ τεμάχιον τοῦτο φυλάττεται ἐν τῇ Βασιλῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Βιέννης, σύγκειται δὲ σήμερον ἐξ εἴκοσι καὶ τεσσάρων μόνον φύλλων καὶ περιέχει τεσσαράκοντα καὶ ὀκτὼ μικρογραφικὰς εἰκόνας.

β'.) Ἐτερον βιβλίον Γενέσεως, χειρόγραφον τοῦ ε'. αἰῶνος, ἐπίσης, ὃπερ διετηρεῖτο ἐν τῷ Βρεταννικῷ Μουσείῳ, συνέκειτο δ' ἐξ ἑκατὸν ἐξήκοντα πέντε φύλλων καὶ περιελάμβανε διακοσίας πεντήκοντα μικρογραφικὰς εἰκόνας, σπουδαίας ὁμῶς ὑπέστη φθορὰς κατὰ τινὰ πυρκαϊάν, ἐπισυμβᾶσαν περὶ τὸ 1744 ἔτος.

γ'.) Τὸ συριακὸν εὐαγγέλιον, ὃπερ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Rabula κατὰ τὸ 586 ἔτος ἐν τινὶ μοναστηρίῳ τῆς Μεσοποταμίας. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο διατηρεῖται ἀπὸ τοῦ ιε'. αἰῶνος ἐν τῇ Λαυρεντιανῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Φλωρεντίας, περιέχει δ' ἐν τέλει τοῦ κειμένου δέκα καὶ τέσσαρα φύλλα μετὰ μικρογραφικῶν εἰκόνων.

δ'.) Τὸ ἐν Rossano τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας

διατηρούμενον χειρόγραφον τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ἀναγόμενον εἰς τὸν στ' αἰῶνα καὶ περιλαμβάνον σειρὰν μικρογραφικῶν εἰκόνων, παριστωσῶν σκηνὰς ἐκ τῆς Νέας Διαθήκης.

ε'.) Τὸ χειρόγραφον τῆς ἱστορίας τοῦ Ὡσηῆ, πάπυρος ἔχων ἑνδεκα μέτρων μῆκος, ἀναγόμενος δ' εἰς τὸν ζ' αἰῶνα καὶ περιλαμβάνων σειρὰν σπουδαίων μικρογραφικῶν εἰκόνων.

ς'.) Τὸ ἐν τῷ Κολλεγίῳ Corpus Cristi τῆς Cambridge διατηρούμενον λατινικὸν εὐαγγέλιον, ὃπερ περιέχει ἐν δυσὶ φύλλοις ἀνὰ δώδεκα μικρογραφικὰς εἰκόνας τῶν θαυμάτων καὶ τῶν Παθῶν τοῦ Κυρίου.

ζ'.) Τὸ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ φυλαττόμενον χειρόγραφον τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὃπερ περιέχει πεντήκοντα τέσσαρας μικρογραφικὰς εἰκόνας, ἐν διαφόροις σχήμασι, παριστώσας σκηνὰς ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Διαθήκης καὶ

η'.) Τὰ δύο ἀντίτυπα τῆς χριστιανικῆς τοπογραφίας Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου, διατηρούμενα τὸ μὲν ἐν τῇ τοῦ Βατικανοῦ βιβλιοθήκῃ, τὸ δὲ ἐν τῇ Λαυρεντιανῇ τῆς Φλωρεντίας.

Ὁ Pératé καὶ ὁ Bayet, περιγράφουσι, συντόμως, τὰ χειρόγραφα ταῦτα καὶ τὰς ἐν αὐτοῖς μικρογραφικὰς εἰκόνας.

Ἀπασαι αἱ εἰκόνες αὗται πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν, ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν μᾶλλον ἀξίων λόγου ἀναφέρονται αἱ περιλαμβανόμεναι ἐν τοῖς ἀνωτέρω ὑπὸ τὰ στοιχεῖα γ' καὶ δ' σημειωθείσι χειρογράφοις.

Ἐξ αὐτῶν τὸ ὑπὸ στοιχεῖον γ'. ἐμπεριέχει μικρογραφικὰς εἰκόνας τῆς σταυρώσεως, τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου, ἔτι δὲ τῆς καταβάσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

Ἐν τῇ εἰκόνι τῆς σταυρώσεως, ὁ Ἰησοῦς παριστάται ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ, φέρων τὸν μακρὸν χιτῶνα· ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν αὐτοῦ εἰκονίζονται ἐσταυρωμένοι οἱ δύο λησταί. Εἰς δὲ στρατιώτης, ἐφ' οὗ τὴν κεφαλὴν ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα *Λογγίνος*, κεντᾶ τὸν Κύριον διὰ τῆς λόγχης, ἕτερος δίδωσιν αὐτῷ τὸν ἐν ὄξει βεβαμμένον σπόγγον καὶ ἕτεροι τρεῖς κάθηνται παρὰ τῷ Κυρίῳ περίλυποι, ὡς καὶ τέσσαρες ἄλλαι γυναῖκες.

Τὸ δὲ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον δ' χειρόγραφον περιλαμβάνει τὰς εἰκόνας τῆς εἰσόδου τοῦ Ἰησοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, τοῦ Ἰησοῦ παρουσιαζομένου πρὸ τοῦ Πιλάτου, τῶν Ἑβραίων προσερχομένων τῷ Πιλάτῳ, τὴν ἔξωσιν τῶν μεταπρατῶν ἀπὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλας σκηνάς.

ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς τέχνης, πᾶσαι αἱ ἐν ταῖς περὶ ὧν ὁ λόγος χειρογράφοις περιλαμβανόμεναι μικρογραφικαὶ εἰκόνες ἀπόζουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λέγει ὁ Pératé, χαρρακτῆρος ρωμαϊκοῦ, πρὸς δὲ χριστιανικοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν κατακομβῶν.

Ὁ δὲ Bayet λέγει ὅτι οἱ εἰκονογράφοι τοῦ η'. ἢ καὶ τοῦ θ' αἰῶνος κατέφευγον εἰς τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα ἵν' ἀντιγράψωσι καὶ ἀπομιμηθῶσι τὰς ἐν αὐτοῖς εἰκόνας. Τ' ἀντικείμενα δὲ τῶν τοιούτων μικρογραφικῶν εἰκόνων ἀνάγονται εἰς ἐποχὴν ἀρχαιότεραν τῆς τῶν γραψάντων αὐτὰς, οἷτινες, ἐγγυτέρω τοῦ γ' καὶ τοῦ δ' αἰῶνος εὐρισκόμενοι, εἶχον ὑπ' ὄψει διάφορα τῆς μεμακρυσμένης ἐκείνης ἐποχῆς μνημεῖα, ἀφ' ὧν ἐνεπνέοντο ἐν τῇ τῶν εἰκόνων γραφῇ.

Πλείστα ἄλλα χειρόγραφα μεταγενεστέρως ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τοῦ ια', τοῦ ιβ' καὶ τοῦ ιγ' αἰῶνος, διαλευκαίνουσι τὴν βυζαντινὴν, κυρίως, εἰκονογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μορφώσεως τῆς τέχνης ταύτης.

Παρατηρητέον, ἐν τούτοις, ὅτι πλείστοι τῶν τύπων τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ἐλήφθησαν ἐκ προτύπων, ἀναγομένων εἰς τὸν ε'. καὶ ς'. αἰῶνα, ἢ ἐμορφώθησαν κατὰ τὸν θ', ι'. καὶ ια'. αἰῶνα.

Περὶ τῶν διὰ μικρογραφικῶν δ' εἰκόνων ἔξωραῖσμένων ἀρχαίων χειρογράφων τοῦ λόγου γενομένου, καλὸν ἡγοῦμεθα νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα ὅτι πληθὺς τοιούτων χειρογράφων, ἐν διαφόροις γλώσσαις γεγραμμένων, φυλάσσονται ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου.

Ὡς δὲ προσφάτως ἐκ Λονδίνου ἐπληροφόρησαν ἡμᾶς, ὁ ἐλλόγιμος Georges F. Warner, βοηθός—ἐπιμελητὴς τῶν χειρογράφων τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, παρεσκεύασε σειρὰς τινὰς εἰκονογραφημένων χειρογράφων, ἅτινα ὁσονούπω ἐκδίδονται πανομοιότυπως, σὺν ταῖς μικρογραφικαῖς εἰκόσιν, ἃς ταῦτα περιέχουσιν.

Ἡ πρώτη σειρὰ περιλαμβάνει δέκα καὶ τέσσαρα χειρόγραφα, ὧν τὰ ἕξ εἰσὶ γεγραμμένα ἀγγλιστί, τὰ πέντε γαλλιστί, ἓν γερμανιστί, ἓν ἰταλιστί καὶ τὸ ἕτερον φλαμανδιστί. Εἰσὶ δὲ τὰ χειρόγραφα ταῦτα τοῦ ιβ', τοῦ ιγ', τοῦ ιδ' καὶ τοῦ ιε' αἰῶνος.

Ἄλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ περὶ τῆς κυρίως εἰκονογραφίας. Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν εἰδήσεων συνάγεται, ἡ χριστιανικὴ εἰκονογραφία προήγετο καὶ ἐμορφουτο βαθμηδόν. Νοεῖται ὁμως οἰκοθεν ὅτι τὴν σταδιοδρομίαν τῆς τέχνης ἀνέκοψαν αἱ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ γνωσταὶ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες.

Περὶ τὸ 726 Λέων Β'. ὁ Ἰσαυρος, ἐξέδωκε τὸ πρῶτον αὐτοῦ διάταγμα κατὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν σεπτῶν εἰκόνων. Τὸ διάταγμα τοῦτο ὠρίζεν ὅπως αἱ

φορηταί σεπταί εἰκόνες ἀναρτῶνται ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ὑψηλὰ εἰς τρόπον ὥστε οἱ πιστοὶ νὰ μὴ δύνανται νὰ προσκυνῶσιν αὐτάς.

Περὶ δὲ τὸ 728 ὁ αὐτὸς Λέων ὁ Ἰσαυρος ἐξέδωκε νέον θέσπισμα, δι' οὗ κατηργεῖτο παντελῶς ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων.

Ἐντεῦθεν προέκυψαν αἱ εἰκονομαχικαὶ ἐκείναι ἔριδες, αἵτινες σάλον δεινὸν προῦκχλεσαν ἐν τοῖς πράγμασι τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλλὰ περὶ τὰ τέλη τοῦ 7^{ου} αἰῶνος ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνελθούσης ἁγίας Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁ γνωστὸς ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ὅρος, ὃς ἀνεγνώρισεν αὐθις «τὰς σεπτὰς καὶ ἁγίας εἰκόνας, τὰς τ' ἐκ χρωμάτων καὶ ψηφίδος καὶ ἐτέρας ὕλης ἐπιτηδεύως ἐχούσης, ἐν ταῖς ἁγίαις τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαις, ἐν ἱεροῖς σκεύεσι καὶ σανίσιν, οἴκοις τε καὶ ὁδοῖς...»

Νέαν οὖν, ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ὅρου ἐκείνου, ἐπίδοσιν ἔλαβεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ εἰκονογραφία, ἥτις μάλιστα ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν. Οὐδὲν ἦττον ἡ κυρίως βυζαντινὴ εἰκονογραφία, ὡς παρὰ τῶν ἀρμοδίων ἀνωμολόγηται, οὐδὲν τὸ ὠραῖον ἢ τέλειον ἐνεῖχεν. Ἡ τῶν βυζαντινῶν ἁγιογραφία προσέλαβεν, ἐπὶ τέλους, χαρακτηριστικὰ καὶ τὸν τύπον τῶν διαφόρων ἁγίων, παριστάνοντες, ἀπετύγχανον, συνήθως, τοῦ σκοποῦ αὐτῶν. Διὰ τὴν στάσιν, τὴν φυσιογνωμίαν καὶ ἐν γένει τὸ παραστατικόν, ὡς πρότυπον ἐλάμβανον ἐπίσκοπόν τινα, ὑψωμένον ἔχοντα τὰς χεῖρας καὶ εὐλογοῦντα ἢ φέροντα τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους ἢ κρατοῦντα βίβλον.

Μεθ' ὅλας ὁμως τὰς ἀτελείας τῆς τέχνης, συ-

χνότατα παρατηρεῖτο ἐν τοῖς τεχνουργήμασι τῶν εἰκονογράφων, χαρακτηρὶς εὐσεβείας. Ἐκ τῶν ἔργων τούτων ἐδύνατο νὰ προέλθῃ ρυθμὸς τις καὶ τύπος καλλιτεχνικός, ἐὰν οἱ τεχνίται κατεγίνοντο μετ' ἐπιμονῆς εἰς τὴν τῆς τέχνης ἀποκατάστασιν καὶ τελειοποίησιν. Ἡ διαφέρουν ὁμως εἰς τοῦτο καὶ δὲν ἐφρόντιζον ἢ νὰ παραγάγωσιν, ὕλικον συμφέροντος ἔνεκα, πολλὰ ἀντίτυπα παντὸς ἔργου, ὅπερ ἐπηρεῖτο ὡς καλόν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται πῶς τύποι τινές, ἐπιδοκιμασθέντες ὑπὸ συγχρόνων ἑλληνοδικῶν καὶ διαφημισθέντες πως ἐκ τοῦ ὀνόματος διασήμου τινὸς τῆς ἐποχῆς ζωγράφου, ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα εἰς συγχρόνους καὶ δὴ καὶ εἰς μεταγενεστέρους τεχνίτας.

Ἡ ἄκομψος, ἐν τούτοις, καὶ τραχεῖα καὶ ξηρὰ ἐκείνη γραφικὴ τέχνη τῶν βυζαντινῶν, παρήγαγε τὴν ἰταλικὴν σχολὴν καὶ τὴν τῆς Κολωνίας, ἀκμασάσας περὶ τὴν 12^{ην} καὶ 13^{ην} ἐκατονταετηρίδα.

Ἀλλὰ τὰ περὶ τούτων ὑπερβαίνουνσι τὰ ὅρια, ἐν οἷς περικλείεται ἡ πραγματεία ἡμῶν αὕτη, ἀναγκαζόμεθα δὲ νὰ δώσωμεν ἐνταῦθα πέρας εἰς τὸν λόγον ἡμῶν περὶ τῆς μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰκονογραφίας.

XIII

Ἡ πλαστικὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ αἱ δαρυκοφάγοι.

Πλαστικὴν ἐνταῦθα ἐννοοῦμεν, κυρίως, τὴν τέχνην τοῦ κατασκευάζειν ἀγάλματα ἢ προτομὰς ἐκ λίθου ἢ μετάλλου.

Τὴν τέχνην ταύτην, ἡγουν τὴν ἀγαλματοποιίαν, δὲν ἐπροστάτευσεν ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ἀπ' αὐ-

τῶν τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ θρησκευματος τούτου ἐπεδείξαντο ἀδιαφορίαν καὶ περιφρόνησιν πρὸς τὴν τέχνην ἐκείνην. Οἱ δὲ λόγοι, οἵτινες ἐνέπνευσαν τοῖς χριστιανοῖς τοιαῦτα περὶ τῆς ἀγαλματοποιίας αἰσθήματα εἰσὶν εὐνόητοι.

Ἀποδεκτὴ γινομένη ἡ τέχνη αὕτη ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐ μόνον θ' ἀνεμίμνησκεν ἀπαύστως τὰ εἰδῶλα, ἅτινα ἐλάτρευον οἱ ἐθνικοί, ἀλλ' ἴσως, σὺν τῷ χρόνῳ, θ' ἀπέβαινε καὶ ἐπικίνδυνος τῷ νέῳ θρησκευματι, συμβάλλουσα εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἐπικράτησιν, παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, δογμάτων εἰδωλολατρικῶν.

Τούτου ἕνεκεν οἱ χριστιανοὶ ἀπέφευγον, ὅσον τὸ δυνατόν, τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν προσκύνησιν ἀγαλμάτων, παριστάντων τ' ἀντικείμενα τῆς λατρείας αὐτῶν. Χριστιανικὴ οὖν πλαστικὴ, κυρίως εἰπεῖν, δὲν ὑπάρχει, τὰ δ' εἰς χριστιανούς ἀποδιδόμενα προϊόντα τῆς τέχνης ταύτης, ἅτινα ἐξετάζει ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία, εἰσὶν ὀλιγάριθμα, κατασκευασθέντα, ὡς φαίνεται, εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν, τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν εἶχεν ἔτι ἀποκηρύξει ὀριστικῶς τὴν πλαστικὴν.

Τὸ κυριώτερον τῶν ἔργων ἐκείνων ἦν μέγα ἄγαλμα τοῦ Ἰησοῦ, ὃπερ ὑπῆρχε, λέγουσι, τοποθετημένον ἐν τῷ τῆς νέας Ρώμης παλατίῳ. Ἡ τοποθέτησις ὁμῶς αὐτοῦ ἐν τῷ παλατίῳ καὶ οὐχὶ ἐν τινὶ ἱερῷ ναῷ ἀρκούντως μαρτυρεῖ τὰς ἐπικρατούσας, ἔκτοτε, παρὰ χριστιανοῖς περὶ πλαστικῆς ιδέας.

Ἐπλάττετο δ' ἐπὶ τινὰ χρόνον καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Καλοῦ Ποιμένου, ἀλλὰ καὶ τὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ, ἀλληγορικῶς, ἀναπαριστῶντα τοιαῦτα ἀγάλ-

ματα κατεκόσμου κρήνας καὶ πλατείας δημοσίας, οὐδέποτε δὲ προσευκτήρια χριστιανικά.

Ἐκ τῶν ὀλίγων ἐκείνων προϊόντων τῆς πλαστικῆς, ἃπερ ἐξερευνᾷ ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία, εἰσὶ καὶ τὸ μαρμαρίνον ἄγαλμα τοῦ ἁγίου Ἰππολύτου, τὸ ἀνευρεθὲν ἐν ἔτει 1551 παρὰ τῇ Βασιλικῇ τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου, πρὸς δὲ ὁ ἐξ ὀρειχάλκου ἀνδριᾶς τοῦ ἁγίου Πέτρου, καθημένου ἐπὶ θρόνου μαρμαρίνου καὶ κρατοῦντος τὴν κλεῖδα τοῦ παραδείσου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον ἀνάγεται ὑπὸ τινων εἰς τὸν ε' αἰῶνα.

Ἀλλὰ τὸ κυριώτερον τῶν περὶ ὧν πρόκειται ἔργων ἦν ἐκεῖνο, ὃπερ ὑπῆρχεν ἐν τῇ πόλει Πενεάδι καὶ παρίστα τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν αἰμορροοῦσαν.

Ἰδοὺ πῶς ὁ Εὐσέβιος ἀφηγεῖται τὰ περὶ τοῦ ἔργου τούτου, ὃπερ, ὡς λέγει, εἶδεν ἰδίῳις ὄμμασιν.

«Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆς δε τῆς πόλεως (Πενεάδος) εἰς μνήμην ἐλήλυθα, οὐκ ἄξιον ἡγοῦμαι παρελθεῖν διηγήσιν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς μνημονεύεσθαι ἀξίαν. Τὴν γὰρ αἰμορροοῦσαν, ἣν ἐκ τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τοῦ πάθους ἀπαλλαγὴν εὐρέσθαι μεμαθήκαμεν, ἐνθὲνδε ἔλεγον ὁρᾶσθαι, τὸν τε οἶκον αὐτῆς ἐπὶ τῆς πόλεως δείκνυσθαι, καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος εἰς αὐτὴν εὐεργεσίας θαυμαστά τρόπαια παραμένειν· ἐστάναι γὰρ ἐφ' ὑψηλοῦ λίθου πρὸς μὲν ταῖς πύλαις τοῦ αὐτῆς οἴκου γυναικὸς ἐκτύπωμα χάλκεον ἐπὶ γόνυ κεκλιμένον καὶ τεταμέναις ἐπὶ τὸ πρόσθεν ταῖς χερσίν, ἱκετευούσῃ ἑοικός, τούτου δ' ἀντικρὺς ἄλλο τῆς αὐτῆς ὕλης ἀνδρὸς ὄρθιον σχῆμα, διπλοῖδα κοσμίως περιβεβλημένον καὶ τὴν χεῖρα τῇ γυναικὶ προτείνον, οὐ παρὰ τοῖς ποσὶν ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς ξένον τι βοτάνης εἶδος φύειν, ὃ μέχρι τοῦ

κρασπέδου τῆς τοῦ χαλκοῦ διπλοῦδος ἀνιόν, ἀλεξι-
φάρμακόν τι παντοίων νοσημάτων τυγχάνειν· τοῦτον
τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἰησοῦ εἰκόνα φέρειν ἔλεγον· ἔμει-
νε δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς, ὥς καὶ ὄψει παραλαβεῖν ἐπιδη-
μήσαντας αὐτοὺς τῇ πόλει . . . ».

(Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστορία VII, 18).

Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο, δι' οὗ ἡ αἰμορροοῦσα ἡβου-
λήθη ἐκδηλωῶσαι τὸ τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ εὐσεβείας
αὐτῆς αἶσθημα, κατὰ συγκατάθεσιν, ἐδέχθη ὁ Κύριος,
εἰς τὴν πρόθεσιν, μᾶλλον, τῆς γυναικὸς ἀποβλέπων.

Ἰδοὺ δὲ τί περὶ τούτου ἔγραφε πρὸς Θωμᾶν τὸν
Κλαυδίουπόλεως ὁ ἅγιος Γερμανός: «Προδήλως τοῦ
Σωτῆρος τὰ τῆς οἰκείας χάριτος ἐν συγκατάθεσει
ποιουμένου πρὸς τὴν πίστιν τοῦ γυναικοῦ, καὶ δεικνύον-
τος ὅτι . . . οὐχ ἀπλῶς τὰ τελούμενα σκοπεῖται,
ἀλλ' ὁ σκοπὸς τοῦ πράττοντος δοκιμάζεται . . . Οὐ
τοῦτο δὲ λέγομεν ἡμεῖς ὥστε τὰς ἐκ χαλκοῦ στή-
λας ἐπιτηδεύειν ἡμᾶς, ἀλλ' ἡ μόνον δηλωῶσαι, ὅτι καὶ
τὸ κατ' ἐθνικὴν συνήθειαν μὴ ἀποπονησαμένου τοῦ Κυ-
ρίου, ἀλλ' εὐδοκήσαντος ἐν αὐτῷ ἐπιδείκνυσθαι ἐφ'
ἱκανὸν χρόνον τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος τὴν θαυματουργ-
γίαν, τὸ παρ' ἡμῖν εὐχέστερόν πως κρατήσαν ἔθος
κακίζειν οὐχ ὅσιον».

Κηρύσσει, τοῦτέστιν, ὁ ἅγιος Γερμανός ὅτι ἡ
κατασκευὴ ἀνδριάντων εἶναι συνήθεια ἐθνικὴ, ἣν δὲν
πρέπει ν' ἀκολουθῶσιν οἱ χριστιανοί, προσεπιλέγων
ὅτι ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, τὸν σκοπὸν τοῦ πράττοντος δο-
κιμάζων, τὴν πίστιν, δηλονότι, τῆς αἰμορροοῦσης, ἡ-
δόκησεν ἀποδέξασθαι τὸ ἔργον, πρὸς καιρὸν, ἀλλ' ὅτι
τὸ παρ' ἡμῖν κρατήσαν ἔθος τῆς ἐν γραφαῖς παρα-
στάσεως τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἔστιν εὐχέστερον.

Τοσαῦτα περίπου τὰ εἰς χριστιανοὺς ἀποδιδόμε-

να ἔργα τῆς πλαστικῆς, ἣν, ἐπαναλαμβάνομεν, οἱ
χριστιανοὶ δὲν παρεδέξαντο, μὴ θέλοντες ἀκολουθεῖν
ἐθνικᾶς συνηθείας. Ἐν ταῖς ἑώαις, μάλιστα, χώραις
οὐδὲν πλαστικῆς προῖόν ἀνευρέθη, οὐδ' ἡγαγόν τι
τοιούτον εἰς φῶς αἱ ἐπισταμέναι ἔρευναι καὶ ἀναζη-
τήσεις τοῦ de Vogüé.

Μόνον δ', ὥς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἔσχομεν ἀφορμὴν
νὰ εἴπωμεν, κατὰ τὴν τριτογενῇ τοῦ ἐκκλησιαστι-
κοῦ ρυθμοῦ περίοδον ἐξωραΐζοντο οἱ ἱεροὶ ναοὶ ἐξωτε-
ρικῶς δι' ἀγαλμάτων φυσικοῦ μεγέθους, τοποθετου-
μένων καταλλήλως εἰς τοὺς μετωπικούς τοίχους καὶ
περὶ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας· ἀλλ' ἡ συνήθεια αὕτη
δὲν ἐκράτησεν ἢ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, τὰ δ' ἀγάλματα
ἐκεῖνα παρίστων βασιλεῖς ἢ ἐπισκόπους, προφήτας ἢ
πατριάρχας καὶ κτήτορας ἢ εὐεργέτας τῆς Ἐκκλη-
σίας. Μὴ λησμονῶμεν δὲ κατὰ τίνα ἐποχὴν καὶ ποῦ
καὶ παρὰ τίσι ταῦτα συνέβαινον.

Ἀλλ' ἂν ἡ πλαστικὴ περιεφρονήθη καὶ παρημε-
λήθη ὧν ἀνεπτύξαμεν λόγων ἕνεκεν, ἡ γλυπτικὴ ὁ-
μως προήχθη, βαθμηδὸν, ὡς κλάδος τῆς ἐκκλησιαστι-
κῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἰς ἣς τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν δια-
κοσμητικὴν ἐντύπωσιν τὰ μάλιστα συνέβαλε. Γλυ-
πτικὴν δ' ἐνταῦθα λέγοντες, ἐννοοῦμεν τὴν τέχνην
τοῦ ἐγχαραττεῖν ἢ γλύφειν ἀπρόσωπα σχήματα ἐπὶ
λίθων, μετὰλλων ἢ ξύλων.

Μαρτύρια τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καλλιέργειας τῆς
τέχνης ταύτης πρόκεινται τὰ καλλιτεχνικὰ φυλλώ-
τα, τὰ ἐντεχνα ἐπίκρανα, τὰ κομψὰ ὑπόθεθρα καὶ
οἱ τόσοι ἄλλοι γεγλυμμένοι διάκοσμοι τῶν χριστια-
νικῶν μνημείων.

Οὐ μὴν δ' ἀλλὰ καὶ ἀνάγλυφα ἔκτυπα, ἡμίτυ-
πα καὶ πρόστυπα, σεπτὰς εἰκόνας ἢ ἄλλας σκηνάς

ἀναπαριστῶντα, ἀπαντῶσιν ἐν διαφόροις μνημείοις, καὶ τοῦτο διότι, ἐάν ἡ ὀλοκλήρου τοῦ σώματος ἐκ λίθου ἢ μετάλλου πλάσις ἐθεωρεῖτο ἐθνικὴ συνήθεια καὶ ὡς τοιαύτη ἀπεκλείσθη τῶν ἐθνῶν τῆς Ἐκκλησίας, τ' ἀνάγλυφα δὲν ἐθεωρήθησαν ὡς ὑπακτέα εἰς τὸν τοιοῦτον ἀποκλεισμόν.

Ἡ εἰκὼν τῆς Θεομήτορος, κρατούσης τὸν Ἰησοῦν, ἦν πολλάκις τὸ ἀντικείμενον τῶν τοιούτων ἀναγλύφων, καθάπερ μαρτυρεῖ, σὺν ἄλλοις ἔργοις, καὶ εἰς ἁμῶν ἐκ μαρμαρίου, ἀνευρεθεῖς ἐν τῇ τῶν Θεσσαλονικέων. Ἀνάγλυφα δὲ παρόμοια ἀνευρέθησαν καὶ ἐν Ραβέννῃ, πρὸς δὲ ἐν Frioul καὶ ἄλλαχοῦ, ἀλλ' ὁ ἄριθμός αὐτῶν εἶναι περιωρισμένος λίαν.

Τὰ μᾶλλον ἄξια λόγου καὶ τὰ πολυπληθέστερα ἀνάγλυφα εὔρηται ἐπὶ σαρκοφάγων.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ περὶ σαρκοφάγων ὁμιλήσωμεν, ἀνάγκη νὰ διαλλάξωμεν ἐνταῦθα, συντόμως, περὶ τῶν παρὰ τοῖς πρώτοις χριστιανοῖς κρατούντων, διὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν, ἐθίμων, δι' ὧν ἐξηγεῖται πῶς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς συνηθείας τῆς τῶν σαρκοφάγων χρήσεως.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ παρέλαβον ἀπὸ τῶν Ρωμαίων τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιάζειν τοὺς νεκροὺς ἐκτός τῆς περιοχῆς τῶν πόλεων, ἐφρόντιζον δὲ πάντοτε ὅπως μὴ τὰ λείψανα τῶν νεκρῶν αὐτῶν συναναμίγνυνται μετὰ τῶν τῶν ἐθνικῶν.

Ἡ παρσκευὴ δὲ τάφων καταλλήλων διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἐναπόθεσιν τῶν νεκρῶν αὐτῶν ἦν ἀντικείμενον σπουδαίας μερίμνης τῶν χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων καὶ μάλιστα τῶν ἁγίων.

Οὕτως ἱστορεῖται ὅτι καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἅγιος Torpès ἤγετο εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ, ἠτήσατο τὴν ἄδειαν ὅπως ἴδῃ φίλόν του τινά, ἐπι-

τραπέντος δ' αὐτῷ τούτου, μετέβη πρὸς στιγμὴν παρὰ τῷ φίλῳ αὐτοῦ Ἀνδρονίκῳ, ὃν θερμῶς παρεκάλεσε νὰ καταθέσῃ, μετὰ τὸν θάνατόν του, τὰ λείψανα αὐτοῦ ἐν τάφῳ, ὑποσχεθεὶς αὐτῷ, ὡς ἀμοιβήν, τὴν οὐράνιον βασιλείαν.

Ὁ ἅγιος Βίκτωρ παρεκάλεσε νὰ ἐπιτραπῇ ἡ κατάθεσις τῶν λειψάνων αὐτοῦ ἐν τῷ τάφῳ, ὃν αὐτὸς οὗτος ζῶν ἔτι εἶχε παρσκευάσει.

Ὁ ἅγιος Εὐτράτιος διετύπωσε ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ θερμὴν παράκλησιν περὶ μετακομιδῆς τοῦ νεκροῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πτρίδα, ἐν συνοδείᾳ ἐπισκόπου τινός.

Ἡ ἁγία Εὐτυχία, προκειμένου ν' ἀποτμηθῇ τὴν καλλίνικον αὐτῆς κεφαλὴν, ἔδωκεν εἴκοσι χρυσᾶ νομίσματα τῷ δημίῳ αὐτῆς ὅπως μὴ παραδώσῃ τὸ σῶμα αὐτῆς εἰς τὰς φλόγας, ἀλλ' ἐπιτρέψῃ τὴν ταφὴν αὐτοῦ ἐν τῇ γῇ.

Ὁ ἅγιος Σαβίνος, καθ' ἣν στιγμὴν ὠδηγεῖτο εἰς τὸν ποταμόν, εἰς ὃν εἶχε καταδικασθῇ νὰ καταβυθισθῇ, παρεκάλεσε τοὺς πρεσβυτέρους νὰ ἐπανέλθωσι μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἔν' ἀποσύρῃσι τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ ἐνταφιάσωσιν αὐτὸ μετὰ τοῦ λίθου, ὃς προσεδέθη τοῖς ποσὶν αὐτοῦ ὅπως κατέλθῃ εἰς τὸν βυθὸν τοῦ ποταμοῦ.

Ταῦτα πάντα καὶ πλείστα ἄλλα παρόμοια παραδείγματα ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ καὶ μάλιστα οἱ ἅγιοι περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο τὴν ἐν τῇ γῇ ταφὴν τῶν νεκρῶν αὐτῶν, οὐδεμίᾳ δ' ἀμφιβολία ὅτι συνετέλει εἰς τοῦτο ἡ περὶ μελλούσης ζωῆς δοξασία τοῦ νέου θρησκευματος.

Εἶχον δ' οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ δύο εἶδη τάφων, α'] τάφους εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς γῆς, ἐν ταῖς κατακόμ-

βαις, τούτέστι, καὶ β'] τάφους εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς, ὅπως καὶ οἱ ἔθνικοί.

Ἡ συνήθεια τοῦ ἐνταφιάζειν τοὺς νεκροὺς ἐν ταῖς κατακόμβαις ἐγκατελείφθη, φαίνεται, περὶ τὸν ε' αἰῶνα, ἡ δὲ κατορυχὴ τῶν νεκρῶν ἐντὸς τάφων, ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς γῆς, ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν ὡς καὶ μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν γένει δὲ τὸ ἔθιμον τοῦ κατορύττειν τοὺς νεκροὺς ἐκτὸς τῆς περιοχῆς τῶν πόλεων ἐκράτησεν οὐ μόνον κατὰ τοὺς πρώτους τρεῖς αἰῶνας, ἀλλὰ καὶ μετὴν ἐποχὴν ταύτην.

Πρώτην φορὰν ὁ πρῶτος χριστιανὸς ἡγεμὼν ἐξέλεξατο διὰ τὴν ταφὴν αὐτοῦ τόπον ἐντὸς τῆς πόλεως, τὴν αὐλὴν τῆς ἐν τῇ Νέᾳ Ρώμῃ Βασιλικῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἀλλ' ἐπραξε τοῦτο ἀδείᾳ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀπεμιμήσαντο καὶ ὁ Θεοδοσίος καὶ ὁ Ὀνώριος· καί, μετ' αὐτούς, πολλοὶ ἄλλοι, ἐνταφιάζοντο δ' ἐν ταῖς περιοχαῖς τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ ἐπίσκοποι, τῆς ἱερωσύνης ὁμοτίμου τῷ ἐκείνων ἀξιωματι θεωρουμένης. Βραδύτερον καὶ ἄλλα προεξέχοντα πρόσωπα ἡζίουσιν ὅπως, μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν, ἐνταφιάζωνται ἐν αὐτοῖς τοῖς ἱεροῖς ναοῖς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἡ τοιαύτη συνήθεια ἀπηγορεύθη διὰ νόμου τῆς Πολιτείας. Περὶ δὲ τὸν ζ' αἰῶνα, ἡ Ἐκκλησία ἐπέτρεψε τὴν ταφὴν νεκρῶν, οὐχὶ ἐντὸς τῶν ἱερῶν ναῶν, ἀλλὰ πέριξ αὐτῶν.

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, μέγαν ἀπέδιδον σεβασμὸν οἱ χριστιανοὶ πρὸς τὰ λείψανα τῶν ἀποβιούντων ἀδελφῶν αὐτῶν καὶ περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο τὴν ἐν τῇ γῇ ταφὴν τῶν νεκρῶν.

Ἦσαν δ' οἱ τάφοι τῶν πρώτων χριστιανῶν

ἀπλούστατοι λίαν καὶ πενιχροί. Ἀρὰ δ' ὡς τὰ τῆς Ἐκκλησίας πράγματα εἰσῆλθον εἰς ὁμαλὴν ὁδὸν καὶ ἡ ἐπελθοῦσα εἰρήνευσις ἐπέτρεπε τὴν ἀνέγερσιν μεγαλοπρεπῶν ναῶν, τότε καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ πρὸς τοὺς νεκροὺς σεβασμοῦ ἤρξατο ἐκδηλούμενον ἐν τῇ ἐπικρατήσει τοῦ ἐθίμου τῆς μεγαλοπρεποῦς τῶν τάφων αὐτῶν κατασκευῆς. Σαρκοφάγοι ἐκ μαρμάρου ἢ καὶ πορφυρίτου λίθου ἐνέκλειον τὰ λείψανα προσώπων διασῆμων τὸ γένος ἢ τῷ πλούτῳ ἐξεχόντων. Ἀχρναῆ χρυσῇ περιέκλειε τὰ ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κατατεθέντα λείψανα τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνος.

Ἀλλὰ τί ἦν σαρκοφάγος; Γινώσκουμεν ὅτι ἡ λέξις, κυριολεκτικῶς, σημαίνει τὸν τρώγοντα σάρκας ἢ τὸν ὑπὸ τούτων τρεφόμενον. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ὑπὸ σαρκῶν τρεφόμενα ὄρνεα λέγονται *σαρκοφάγα ὄρνεα*.

Κατὰ συνεκδοχὴν δὲ σαρκοφάγος ἀπεκλήθη, κατ' ἀρχάς, τιτανώδης τις λίθος, ὃς ἐλέγετο ἄσσιος, διότι ἐξωρύσσετο πλησίον τῆς Ἀσσοῦ παρὰ τὴν Ἰρράδα, εἶχε δ', ὡς φασί, τὴν ἀξιοπαρατήρητον ιδιότητα τοῦ διαλύειν, ἐν διαστήματι τεσσαράκοντα ἡμερῶν, οὐ μόνον τὰς σάρκας, ἀλλὰ, πλὴν τῶν ὀδόντων, καὶ τὰ ὅσα παντὸς πτώματος, ἐν αὐτῷ ἐναποτιθεμένου. Ἐνεκα τῆς παραδόξου ἀληθῶς ιδιότητος ταύτης τοῦ ἀσπίου λίθου, μετεχειρίζοντο τοῦτον οἱ ἀρχαῖοι εἰς κατασκευὴν σοφῶν ἢ λαρνάκων, ἐν αἷς ἐνέκλειον τοὺς νεκροὺς ὅταν δὲν παρέδιδον αὐτοὺς τῷ πυρί.

Ἐκ τούτου δ' αἱ ἐκ τοῦ ἀσπίου λίθου στροφαὶ ἢ λάρνakes ἀπεκλήθησαν *σαρκοφάγοι*, σὺν τῷ χρόνῳ δ' ἡ προσωνομία αὕτη ἀπεδόθη καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην λάρνακα εἴτε ἐκ λίθου, εἴτ' ἐκ μετάλλου ἢ ἐξ ἄλλης οἷας δὴποτε ὕλης κατασκευασμένην.

Τὴν συνήθειαν δὲ τῆς κατασκευῆς σαρκοφάγων παρέλαβον ἀπὸ τῶν ἀρχαίων οἱ χριστιανοί. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ χρῆσις τῶν σαρκοφάγων δὲν ἀπέβη λίαν κοινή. Σαρκοφάγους ἐκ λίθου μικρῶν διαστάσεων, ἀπλούστατα κατασκευασμένους, μετεχειρίζοντο κυρίως οἱ τὸν χριστιανισμόν ἀσπασάμενοι Ρωμαῖοι, οἵτινες ἀπεκάλουν αὐτὰς *arcula*¹, καὶ κατέθετον αὐτὰς ἐν ταῖς κατακόμβαις. Ἀνευρέθησαν δὲ καὶ ἄλλαι τινὲς σαρκοφάγοι, ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχὰς πρὸ τοῦ δ' αἰῶνος.

Ἡ κατασκευὴ τῶν σαρκοφάγων οὐκ ἦν ἔργον εὐχερές, οὐδ' ἡ πρὸς παρασκευὴν αὐτῶν δαπάνη ἦν μικρά. Διὰ τοῦτο ἄπορον ἀληθῶς ὅτι κατασκευάζοντο σαρκοφάγοι καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ χριστιανισμὸς ἀδιαλείπτως ἡγωνίζετο κατὰ τῶν ἀπηνῶν αὐτοῦ διωκτῶν καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔφευγε τὰς κακώσεις αὐτῶν, κρυπτόμενος ὑπὸ τὴν γῆν.

Φαίνεται ὁμως ὅτι οἱ χριστιανοί, ὡς ἐπωφελοῦντο τῶν διαλειμμάτων τῶν διωγμῶν ὅπως ἀνεγείρουν εὐκτηρίους οἴκους, οὕτως ἐπωφελοῦντο τῶν τοιούτων εὐκαιριῶν ὅπως κατασκευάζωσι καὶ σαρκοφάγους.

Παρατηρητέον, ἐν τούτοις, ὅτι πᾶσαι αἱ προγενεστέρως τοῦ δ' αἰῶνος κατασκευασθεῖσαι σαρκοφάγοι, ὧν αἱ πλείσται ἐν ταῖς κατακόμβαις ἀνευρέθησαν, δὲν κατεκοσμοῦντο ὑπ' ἀναγλύφων, ὡς αἱ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἀλλ' ἦσαν ἀπλούσταται. Ὁ λόγος δὲ τοῦ πενιχροῦ τῶν νεκρικῶν τούτων θηκῶν εἶν' εὐεξήγητος. Ἐὰν αἱ σαρκοφάγοι κατασκευάζοντο ἐντὸς τῶν κατακομβῶν, ἡ σμίλη τοῦ τεχνίτου δὲν

1. Ὑποχωριστικὸν τῆς λέξεως *arca*, ἣτις σημαίνει νεκρικὸν κιβώτιον ἢ λάρνακα.

ἐδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ τὸ λεπτὸν αὐτῆς ἔργον ἐν τῷ σκότει τῶν κρυπτηρίων ἐκείνων. Ἐὰν δέ, τούναντίον, κατασκευάζοντο ἐν ὑπαίθρῳ, πάλιν ὁ τεχνίτης ὥφειλε ν' ἀποφεύγῃ τὴν ἐπ' αὐτῶν γλυφὴν χριστιανικῶν παραστάσεων, ἵνα μὴ προσελκύσῃται τὴν μῆνιν τῶν πολεμίων τοῦ νέου θρησκεύματος. Ἰδοὺ ὁ λόγος, οὗ ἔνεκεν, αἱ προγενέστεραι τοῦ δ' αἰῶνος σαρκοφάγοι ἦσαν ἀπλούσταται καὶ πενιχραὶ ὅλως.

Ἡ συνήθεια τῆς κατασκευῆς πολυτελῶν σαρκοφάγων, ὑπὸ καλλιτεχνικῶν ἀναγλύφων διακοσμουμένων, ἤρξατο κρατοῦσα κυρίως ἀπὸ τοῦ δ' καὶ διήρκεσε μέχρι τοῦ η' αἰῶνος, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ διασήμεου καθηγητοῦ Vermiglioli. Τὰς σαρκοφάγους δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης, κυρίως, ἐξετάζει ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία διὰ τὸ ποικίλον ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρέχουσιν, ἐνῷ αἱ ἀρχαιότεραι, ἀπλούσταται οὔσαι καὶ ὁμοιοτύποι τὴν κατασκευὴν, στεροῦνται τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου.

Καὶ λοιπόν, αἱ σαρκοφάγοι τῆς προλεχθείσης ἐποχῆς ἦσαν, ἐνίοτε, διηρημέναι, ἐσωτερικῶς, εἰς τόσα διαμερίσματα ὅσα ἦσαν τὰ σώματα, ἅτινα ἐπρόκειτο νὰ κατατεθῶσιν ἐν αὐταῖς. Οὕτω δ' ἀπεκαλοῦντο *bisomus*, *δίσωμοι*, *trisomus*, *τρίσωμοι* ἢ *quadrismus* *τετράσωμοι*. Πλείονα τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων δὲν ὑπῆρχον.

Αἱ σαρκοφάγοι καὶ μάλιστα αἱ ἐκ μαρμάρου, κατεκοσμοῦντο δι' ἀναγλύφων διαφόρων. Ὑπὸ τὴν ἐποψιν δὲ τῶν τοιούτων ἐγγλύφων διακόσμων, οἱ χριστιανικοὶ ἀρχαιολόγοι διαιροῦσι τὰς σαρκοφάγους καθόλου εἰς δύο κατηγορίας. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν κατατάσσουσιν ἐκείνας, ὧν αἱ τέσσαρες πλευραὶ ἢ, τοῦλάχιστον, αἱ τρεῖς, ἡ κυρία ἢ μετωπιαία καὶ

αἱ δύο παράλληλοι, ὡς καὶ τὰ περιβάλλοντα αὐτὰς διαζώματα, κατεκοσμοῦντο δι' ἀναγλύφων ἐκτύπων, ἡμιτύπων καὶ προστύπων. Εἰς δὲ τὴν δευτέραν καταλέγουσι τὰς σαρκοφάγους ἐκείνας, αἵτινες δὲν φέρουσιν ἀνάγλυφα ἢ ἐπὶ τῆς μιᾶς μόνον πλευρᾶς, κατακοσμοῦνται δὲ κατὰ τὸ λοιπόν, ἐν μέρει ἢ ἐν γένει, δι' εἰδους τινὸς ἐλικοειδῶν ραβδωμάτων, ἅπερ ἐκαλοῦντο λατινιστὶ strigilis, ὡς ἐκ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς τὴν strigilis, ἥτοι τὴν στλεγγίδα, τὸ ὄργανον τοῦτο, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι μετεχειρίζοντο ἐν τοῖς λουτρῶσιν ἢ ἐν τοῖς γυμνασίοις ὅπως ἀποκαθαίρωσι τὸ δέρμα τοῦ λουομένου ἀπὸ τῆς ὑγρασίας, ἣν ἡ τοῦ λουτρῶνος θερμότης ἀνέδιδεν καὶ τὸ τοῦ ἀθλητοῦ ἀπὸ τῶν ξένων σωματίων, ἅτινα προσεκολλῶντο εἰς αὐτὸ κατὰ τὴν ὥραν τῶν γυμνασίων.

Τ' ἀνάγλυφα, εἴτε ἔκτυπα, εἴτε ἡμίτυπα ἢ πρὸς-τυπα τῶν σαρκοφάγων τῆς πρώτης κατηγορίας, παρίστανον συνήθως τὸν Καλὸν Ποιμένα, τὴν ἀλληγορικὴν, δηλονότι, εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ, τὰ λεγόμενα οὐράνια συμπόσια, ἃ ὑπεδήλουν, συμβολικῶς, τὴν μέλλουσαν ζωὴν καὶ τὰς ἡδύτητας αὐτῆς, διαφόρους σκηνάς ἐκ τε τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Διαθήκης, καὶ διαφόρους ἄλλας συμβολικὰς ἢ ἀλληγορικὰς παραστάσεις.

Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ συμβολικαὶ καὶ ἀλληγορικαὶ παραστάσεις, αἱ ἐνεγλύφοντο ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων, ἦσαν μυστηριωδέστεραι τῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις, αἱ τοιαῦται δὲ λίαν μυστηριώδεις παραστάσεις εὑρηνται, πρὸ πάντων, ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων τοῦ δ' αἰῶνος, ἐποχῆς δηλονότι, καθ' ἣν, μόλις παγιωθείσης τῆς τάξεως, ἐν τοῖς πράγμασι τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἔδει ν' ἀποφεύγωσιν οἱ ὁπαδοὶ αὐτῆς πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ ὑπεκκαύσῃ τὴν τῶν ἐθνικῶν μῆνιν.

Τὴν κυρίαν ἡμετωπιαίαν τῶν σαρκοφάγων πλευρὰν ἐκόσμει, ἐνίοτε, μία καὶ μόνη σειρὰ ἀναγλύφων, ἢ καταλληλοτέρα δ' ἐν τοιχύτῃ περιπτώσει παράστασις πρὸς ἐγγλυφὴν ἐθεωρεῖτο ἢ διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης δίοδος τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Τὰ τὴν σκηνὴν ταύτην ἀναπαριστῶντα ἀνάγλυφα φαίνονται, πρὸ πάντων, ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων, αἵτινες ἀνευρέθησαν ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν ἄλλοις μέρεσι τῆς Ἰταλίας, ἰδίως δ' ἐν τῇ τῶν Γαλατῶν χώρῃ.

Ὅταν ἡ σαρκοφάγος εἶχε μεγαλειτέρας δικστάσεις, τότε ἡ μετωπιαία πλευρὰ κατεκοσμεῖτο ὑπὸ δύο σειρῶν ἀναγλύφων, ἅτινα διεχώριζεν ἀπ' ἀλλήλων εὐτεχνον διζώμα.

Ὡς διασημοτέρα ἐν τῷ εἶδει τούτῳ μνημονεύεται ἡ σαρκοφάγος, ἥτις ἀνευρέθη πρὸς τὰ θεμέλια τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Βασιλικῆς τοῦ ἀγίου Παύλου hors les Murs, ἐν Ρώμῃ. Ἡ σαρκοφάγος αὕτη ἀναπαριστᾷ ἐν καλλιτεχνικοῖς ἀναγλύφοις τῆς προσόψεως ἑνδεκα σκηνάς, εἰκονίζουσας τὴν πλᾶσιν τῆς Εὐας, τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα, τὸ κατὰ τὸν γάμον ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας θαῦμα, τὴν λατρείαν τῶν Μάγων, τὴν ἀνάστασιν τοῦ Λαζάρου, τὸ θαῦμα τῆς ἰάσεως τοῦ τυφλοῦ, τὸν Δανιὴλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων, τὴν πρόρρησιν τῆς ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἀρνήσεως τοῦ Κυρίου, τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν ἄρτων καὶ τῶν ἰχθύων ἐν τῇ ἐρήμῳ, τὴν σύλληψιν τοῦ Μωϋσέως καὶ τὸν αὐτὸν Μωϋσῆν, τύπτοντα τὴν πέτραν.

Ἄλλοτε δὲ πάλιν αἱ δι' ἀναγλύφων παριστανόμεναι διάφοροι σκηναὶ διεχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ καλλιτεχνικῶν κιόνων μεθ' ὑποβάθρων καὶ ἐπιπράνων οὕτως ὥστε ἐκάστη εἰκὼν ἐφαίνετο ὥσεί ἐν πλαισίῳ περιοριζομένη.

Συνήθως δ' αἱ δίσωμοι σαρκοφάγοι, αἵτινες ἦσαν προωρισμέναι νὰ περιλάβωσι δύο συζύγους, ἔφερον ἐπὶ τῆς μετωπιαίας πλευρᾶς, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἀναγλύφων καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑψηλᾷ, κυκλοτερές ἀνάγλυφον, ὅπερ παρίστα ἐν τῷ μέσῳ δύο πρόσωπα, ἄνδρα καὶ γυναῖκα, ἐν προτομῇ.

Αἱ δὲ τῆς δευτέρας κατηγορίας σαρκοφάγοι ἦσαν ἀπλούστεραι. Τὸν διάκοσμον αὐτῶν ἀποτελοῦσιν αἱ στλεγγίδες, strigiles, μετὰ τοῦ μονογράμμου τοῦ Χριστοῦ, ἐνίοτε. Αἱ στλεγγίδες ἐγλύφοντο πολλαῖς ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς προσόψεως ἐν μεγάλῳ σχήματι. Ἄλλ' ὅταν ἡ σαρκοφάγος εἶχε μεγάλας διαστάσεις, τότε πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἡκιστα διακοσμητικῆς ἐντυπώσεως, ἢ θὰ παρήγετο ἐκ τῶν μεγάλων στλεγγίδων, οἱ τεχνῖται διήρουν τὴν μετωπιαίαν πλευρὰν εἰς τέσσαρα παραλληλόγραμμα, ἅτινα διεχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ καλλιτεχνικῶν πῶς διαζωμάτων, καὶ ἐγλύφον στλεγγίδας μικροτέρου σχήματος ἐν ἐκάστῳ παραλληλογράμμῳ.

Σαρκοφάγοι δὲ τῆς δευτέρας κατηγορίας φέρουσιν, ἔστιν ὅτε, τρία πρόσωπα ἐγγλυφα ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἐν ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀνὰ ἓν εἰς τὰ δύο ἄκρα.

Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ σαρκοφάγοι τινές, οὔτε εἰς τὴν πρώτην, ἀλλ' οὔτε εἰς τὴν δευτέραν τῶν ἀνωτέρω δύο κατηγοριῶν, καταλεγόμεναι, δυνάμεναι δὲ ν' ἀποκληθῶσι μικταί, διότι τὸ πλεῖστον μέρος τῶν πλευρῶν αὐτῶν κοσμεῖται ὑπὸ ἐγγλύφων προσώπων, τ' ὀλιγώτερον δ' ὑπὸ στλεγγίδων, ὥσεί προωρισμένων νὰ συμπληρώσωσι τὴν ἐκ τῶν ἐγγλύφων προσώπων διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν.

Τὰ δ' ἐπικαλύμματα ἐν γένει τῶν σαρκοφάγων δὲν ἦσαν λίαν ἀνάκοιλα, εἶχον δὲ συνήθως εἰς τὰς

τέσσαρες γωνίας ἐγγλύφους προτομὰς πτερωτῶν ἀγγέλων ἢ ἄλλας παραστάσεις.

Τοιαῦται, περίπου, ἦσαν, ὡς λέγει ὁ Martigny, παρ' οὗ, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀρυόμεθα τὰς εἰδήσεις ταύτας, αἱ σαρκοφάγοι τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Ἑσπερίας, εἰς ἃ ἡ ρωμαϊκὴ τέχνη μετεδόθη. Μόνον δ' εἰς τὰς σαρκοφάγους τῆς τῶν Γαλατῶν χώρας παρατηρήθησαν οὐσιώδεις τινές διαφοραί. Οὕτω π. χ. ἐπὶ τινων ἐξ αὐτῶν εὐρηνται ἀνάγλυφα, παριστῶντα τὴν ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος καὶ τὰ θαύματα αὐτοῦ, εἰς ἄλλας δὲ φαίνονται οἱ Ἀπόστολοι καθήμενοι περὶ τὸν Ἰησοῦν, οὔτινος ἀκροῶνται, ἐνῶ ἐν πάσῃ ἄλλῃ παρομοίᾳ εἰκόνι, οἱ Ἀπόστολοι ὄρῶνται ὄρθιοι. Πλὴν τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι τινές σημαντικαὶ διαφοραὶ ἐν ταῖς τῶν Γαλατῶν σαρκοφάγοις.

Ἐπίσης διάφοροι τὸν τύπον καὶ δὴ καὶ τὴν διακόσμησιν τυγχάνουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, καὶ αἱ χριστιανικαὶ σαρκοφάγοι, αἵτινες ἀνευρέθησαν ἐν ταῖς ἐφίξις χώραις καὶ μάλιστα ἐν Ἀφρικῇ. Οἱ ἐγγλυφοὶ αὐτῶν διάκοσμοι εἰσὶν ἀπλούστεροι κατὰ τε τὸ τεχνικὸν καὶ τὸ παριστατικὸν μέρος, τὰ δ' ἐπικαλύμματα εἰσὶν ἱκανῶς ἀνυψωμένα καὶ ἀνάκοιλα λίαν, κατ' ἴδιον ὅλως σχῆμα.

Σημειωτέον δ' ἐν τέλει καὶ τοῦτο ὅτι ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος ἤρξατο ἡ παρακμὴ τῆς τέχνης τῶν σαρκοφάγων. Αἱ τῶν μετέπειτα χρόνων σαρκοφάγοι διαφέρουσιν ἐπισηπτικῶς ἀπὸ τῶν τοῦ δ' αἰῶνος, ὅς ἀποτελεῖ τὴν ἐποχὴν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀκμῆς.

Ἀλλὰ παύομεν, πλεόν, τὸν περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου λόγον, ἀρκοῦντα θεωροῦντες τὰ μέχρι τοῦδε περὶ σαρκοφάγων, ὑπὸ γενικὴν, ὅλως, ἐποψίν, λεχθέντα.

XIV.

Τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ

καὶ τὸ μονόγραμμον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ὁ σταυρικὸς θάνατος ἐξετελεῖτο ἐπὶ ὀργάνων, ἅτινα εἶχον διάφορα σχήματα. Ὁ σταυρὸς, ὃν οἱ Ῥωμαῖοι ἀπεκάλουν γενικῶς *crux*, δὲν εἶχε, κατ' ἀρχάς, τὸ κυρίως σταυροειδὲς σχῆμα, ἀλλ' ἦν μονόξυλος, ἦτοι πάλος ἀπλοῦς, σκόλοψ, ἐφ' οὗ ὁ κατὰδικος προσηλοῦτο. Ἡ διὰ τοιούτου ὀργάνου ἐκτέλεσις τῆς ἐσχάτης ποινῆς ἐκαλεῖτο παρὰ Ῥωμαίους *in crucem suffigere* ἢ *in crucem sedere*.

Ἄλλοτε δὲ πάλιν ὁ σταυρὸς εἶχε τὸ σχῆμα τοῦ Υ' περίπου καὶ τότε ἐκαλεῖτο *furca*. Διὰ τοῦ δικράνου τούτου ὑπεβάλλοντο εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν οἱ αἰχμηχῶτοι καὶ οἱ κλέπται.

Προτεδίδετο δ' εἰς τὸν σταυρόν, ἔστιν ὅτε, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ Γ' ὡς καὶ τὸ τοῦ Χ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐκαλεῖτο *decussata*.

Ἐπὶ τέλους δ' εἰς τὸν μονόξυλον σκόλοπα προσετέθη ἕτερον ξύλον ἐγκαρσίως καὶ οὕτως ὁ σταυρὸς προσέλαβε τὸ γνωστὸν ἡμῖν σχῆμα †. Ἐπὶ τοῦ τοιοτοσχήμου ὀργάνου ὁ κατὰδικος προσηλοῦτο δι' ἡλῶν ἢ προσεδένετο διὰ σχοινίων. Ἐκαλεῖτο δ' ἢ διὰ τοῦ ὀργάνου τούτου ἐκτέλεσις τῆς ἐσχάτης ποινῆς *crucifigere* ἢ *affigere*, ὁ δὲ σταυροπαγῆς κατὰδικος *crucifixus* ἢ, ἐν δυοῖ λέξεσι, *cruci fixus* = ἐσταυρωμένος.

Ἐπὶ τοιαυτοσχήμου ὀργάνου ἐσταυρώθη καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἐφ' ᾧ καὶ εἰς τὸν κατὰ τὸ σχῆμα τοῦτο σταυρόν προσκύνησιν, ἀνέκαθεν, ἀπονέμουςιν οἱ χριστιανοί.

«Τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ δειξάντος ἡμῖν τὸ Σωτήριον, πᾶσαν σπουδὴν ἡμᾶς τιθεῖναι χρῆ, τοῦ τιμὴν τὴν ἀξίαν ἀποδιδόναι τῷ δι' οὗ σεσώσμεθα τοῦ παλαιοῦ παρὰπτώματος· ὅθεν καὶ νῦν καὶ λόγῳ καὶ αἰσθήσει τὴν προσκύνησιν αὐτῷ ἀπονέμοντες . . .» ὁρίζει καὶ ὁ ΟΓ'. Κανὼν τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς Σ'. συνόδου.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν σταύρωσιν τοῦ Κυρίου, παντοῖοι τύποι τοῦ σταυροῦ, κατὰ διαφόρους ἐποχάς, καθιερώθησαν. Ὁ μᾶλλον περιέργος τύπος, εἶν' ὁ ἐκ τεσσάρων Γ' ἐσχηματισμένος, ὃς εἰσῆχθη ἐν ταῖς κατακόμβαις περὶ τὰ τέλη τοῦ δ'. αἰῶνος, ἐκαλεῖτο δὲ *gammata*.

Ἀλλὰ τὸ ἀκριβέστερον τοῦ σταυροῦ σχῆμα ἦν τὸ ἐσχηματισμένον ἐκ δύο ξύλων, ὧν τὸ ἓν κάθετον, τὸ δὲ ἐγκάρσιον. Δὲν εἶναι δ' ἀρκούντως ἀποδεδειγμένον τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ ὅτι ἐν μὲν ταῖς Ἑφάις χώρῃς ἐγένετο, τὸ πάλαι, ἀποδεκτὸς ὁ τύπος σταυροῦ ἰσοσκελοῦς, σταυροῦ, δηλονότι, οὗ τὰ δύο ξύλα τὰς αὐτὰς εἶχον διαστάσεις, ἐν ᾧ ὁ κατὰ τὸν ἀνὰ τὴν Ἑσπέρην ἀποδεκτὸν γενόμενον τύπον σταυρὸς εἶχε τὸ κάθετον ξύλον μακρότερον τοῦ ἐγκαρσίου. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ πλειονότης τῶν ἐπὶ διαφόρων χριστιανικῶν μνημείων, ἀνὰ τὴν Ἑω, ἀνευρεθέντων τύπων τοῦ σταυροῦ συμφωνεῖ πρὸς ἐκεῖνον, καθ' ὃν τὸ ἐγκάρσιον ξύλον ἦν βραχύτερον τοῦ καθέτου, τοῦθ' ὅπερ ἦν καὶ τὸ ἀκριβέστερον σχῆμα τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾗ, ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι οἱ τύποι τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν μονογράμμων τοῦ Ἰησοῦ ἦσαν παντοῖοι. Ὁ *Peraté*, ὃν συνεβουλεύθημεν ἐπὶ τοῦ ἀν-

τικειμένου τούτου, παρατίθησιν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ πλείστους τοιούτους τύπους.

Διὰ τῆς προσθήκης ἐνός Ι εἰς τὸ μέσον τοῦ σχήματος τοῦ Σταυροῦ Χ, ἐσχηματίσθη μονόγραμμα, ὅπερ ἐσήμαινεν Ἰησοῦς Χριστός, ἅτε τὰ ἀρχικά στοιχεῖα τῶν δύο τούτων λέξεων περιέχον. Τὸ μονόγραμμα τοῦτο, ἦν ἐν χρήσει ὀλίγον πρὸ τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλλὰ τὸ μετὰ τὴν εἰρηνευσιν τῆς Ἐκκλησίας γνωστότερον μονόγραμμα εἶναι τὸ ἐκ τῶν δύο ἀρχικῶν γραμμῶν τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ παραχθέν, ἥτοι τὸ σχηματισθὲν ἐκ τοῦ στοιχείου Ρ, τεθειμένου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Χ. Τὸ μονόγραμμα τοῦτο, οὐ μόνον παριστᾷ τὸν σταυρόν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ παραδηλοῖ, καθάπερ, ἄλλως, καὶ τὸ προηγούμενον.

Τούτου δὲ τοῦ μονογράμμου μνημονεύει καὶ ὁ Εὐσέβιος λέγων ἐν Βίῳ Κωνστ. κεφ. 1: « . . . τῆς » σωτηρίου ἐπηγορίας τὸ σύμβολον, δύο στοιχεῖα τὸ » Χριστοῦ παραδηλοῦντα ὄνομα, διὰ τῶν πρώτων » ὑπεσήμενον χαρακτῆρων, χιαζομένου τοῦ Ρ κατὰ » τὸ μεσαίτατον . . . »

Πολλοὶ τιθέασιν ὑπὸ ἀμφιβολίαν τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ ἄλλων ἐξιστορούμενα ἐν σχέσει πρὸς τὸ κατ' οὐρανὸν φανέν σημεῖον, οὗ ἡ κατασκευασθεῖσα εἰκὼν περιεῖχε τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μονόγραμμα. Παρδέχονται, οὐδὲν ἥττον, οἱ τὰ τοιαῦτα ὑποστηρίζοντες, ὅτι τὸ μονόγραμμα τοῦτο τοῦ Χριστοῦ ἔλαβε τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐφ, τὴν γνώμην δ' αὐτῶν ταύτην στηρίζουσιν ἐπὶ τοῦ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ μονόγραμμα εἶν' ἐσχηματισμένον ἐκ χαρακτῆρων ἑλληνικῶν.

Βραδύτερον οἱ χριστιανοὶ ἐπήνεγκον εἰς τὸ μονό-

γραμμα τοῦτο μεταβολὴν τινά, ἥτοι ἐπέθηκαν ἀπλῶς ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Ρ μίαν ἐγκάρσιον γραμμὴν. Τὸ κατὰ τὸν τελευταῖον δὲ τοῦτον τύπον μονόγραμμα ἦν ἐν συνηθεστάτῃ χρήσει ἐν ταῖς Ἐφαις χώραις, καθάπερ χριστιανικοὶ τινες συγγραφεῖς βεβαιοῦσιν.

Ἐνίοτε δὲ τὸ τοῦ Χριστοῦ μονόγραμμα εὑρηται καὶ κατὰ τὸδε τὸ σχῆμα: Χ.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἀνευρίσκεται ἐν πολλοῖς χριστιανικοῖς μνημείοις. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἐτίθετο εἰς τὰς πρώτας Βασιλικὰς καὶ εἰς τοὺς ἀρχικοὺς εὐκτηρίους οἴκους, ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς, πρὸ πάντων δ' εἰς τὰ ψηφοθετήματα, ἅτινα διεκόσμουσαν τὴν ἀψίδα. Ἐνεγλύφετο δ' ἡ ἐγράφετο τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ εἰς τὰ Βαπτιστήρια.

Συνηθέστερον ὅμως ἀπαντᾷ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ ἐπιτυμβίων λίθων καὶ, μάλιστα, ἐπὶ τῶν σαρκοφάγων.

Κατεσκευάζετο δὲ τὸ ἱερὸν τοῦτο σημεῖον, πρὸς δε, ἐπὶ τῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς ἢ ἐκ μετάλλου λυχνίων, ἐπὶ διαφόρων σκευῶν, ἐπὶ τῶν νομισματοσήμων, ἅτινα ἀνῆρτων εἰς τὸν τράχηλον αὐτῶν οἱ πρῶτοι χριστιανοί, καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ χρυσοῦ ἢ ἄλλου μετάλλου κιβωτίων, ἃ ἐνέκλειον τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον ἢ λείψανα ἱερὰ μαρτύρων. Ἐνεχάρασσον, πρὸς τούτοις, τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπὶ τῆς κυρίας θύρας τῶν ιδιωτικῶν οἰκιῶν, ἡ τοιχύτη δὲ συνήθεια ἐκράτει, πρὸ πάντων, ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἐφ.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐνταῦθα περατοῦται τὸ ἔργον ἡμῶν περὶ Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Αἱ ἐκ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ὠφέλειαί εἰσιν ἀναμφήριστοι. Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία ἐπιχέει φῶς ἀπλετον ἐπὶ πλείστον θεμάτων τῆς ἱστορίας τοῦ χριστιανισμοῦ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πολλὰ ψηλαφητὰ καὶ ὕλικά, οὕτως εἰπεῖν, μαρτυρήματα ἐπάγεται εἰς τὴν ἐπεξήγησιν πλείστον δογματικῶν ἀληθειῶν. Ἐνεκα τῆς διττῆς ταύτης σπουδαιότητος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἡ ἐπιστήμη αὕτη καλλιεργεῖται ἀπὸ τινος μετὰ πλείονος ἢ τὸ πρόσθεν ζήλου ὑπὸ τῶν σοφῶν τῶν διαφόρων χριστιανικῶν ἐθνῶν, ἐθεωρήθη δ' ἀπὸ πολλοῦ καὶ ὡς ἀναπόσπαστον μέρος τῆς Θεολογίας, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῆς εἰσῆχθη ἐν πολλαῖς Θεολογικαῖς σχολαῖς.

Τὸ ἔργον ὅπερ ἡγάγομεν εἰς πέρας, οὐδ' εὐχερὲς ἦν, ἀλλ' οὐδ' ὀλιγοδάπανον. Ὁφείλομεν, οὐχὶ νὰ διεξέλθωμεν ἀπλῶς, ἀλλ' ἐπισταμένως νὰ μελετήσωμεν τὰ ἐν διαφόροις γλώσσαις διασημότερα σχετικὰ συγγραμματα καὶ ἐπὶ τῇ βάζει τῶν ἐκ τῆς τοιαύτης μελέτης πορισμάτων νὰ γράψωμεν ἑλληνιστὶ ἔργον πρωτότυπον, δι' ὅπερ οὐδὲν ἄλλο βοήθημα εἶχομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ ἢ τὰς τῇδε κἀκείσε τῶν συγγραμμάτων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν κατεσπαρμένους εἰδήσεις, ὧν ἡ συναγωγὴ ἀπῆται σύντονον, ἐπίσης, μελέτην τῶν συγγραμμάτων τούτων. Ἐργασία τοιαύτη οὐκ ἦν, βεβαίως, εὐχερὲς. Ὁφείλομεν, πλὴν τῶν ἔργων, ἃ ἡμεῖς κατέχομεν, ἢ ἐπὶ τόπου εὖρομεν, νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τὰ νεωτέρας τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιολόγων δημοσιεύσεις, ταύτας δὲ πᾶσας, καθάπερ καὶ τὰ πλείστα ἐκ τῶν ἄλλων σχετικῶν

διασῆμων συγγραμμάτων, ἰδίαις δαπάναις ἐπρομηθεύθημεν. Οὐκ ἦν τοῦτο ὀλιγοδάπανον.

Ἀλλὰ τὰ τῆς δαπάνης παρατρέχοντες, ἐπικαλούμεθα τὴν εὐμένειαν τῶν ἀναγνωστῶν ἡμῶν, οἳ εὐμενεῖς, ἐλπίζομεν, φανήσονται, ἐὰν ἀποβλέψωσιν εἰς τὰς προεκτεθείσας ἄλλας δυσχερείας.

Δὲν ἀξιούμεν ὅτι τὸ ἔργον ἡμῶν εἶναι τέλειόν τι καὶ ἀλάνθαστον. Ὡς ἐκ τῆς πρωτοτυπίας αὐτοῦ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ, ἐπόμενον εἶναι πολλὰ τὰ διορθώσιμα νὰ ἐγκλείη.

Παρήγορον, οὐδὲν ἥττον, καὶ ἄγαν ἱκανοποιητικὸν ἤθελεν εἶσθαι δι' ἡμᾶς, ἐὰν τὸ ταπεινὸν τοῦτο ἔργον ἡμῶν περὶ τῆς λίαν προσφιλοῦς ἡμῖν ἐπιστήμης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἔδιδεν ἀφορμὴν ἄλλοις ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν σοφῶν νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν συγγραφὴν τελειότερου ἔργου τοῦ εἶδους τούτου. Ἡ τόσον ὠφέλιμος ἐπιστήμη αὕτη τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας δὲν πρέπει νὰ ἐξακολουθῇ παραμελουμένη παρ' ἡμῖν, ὡς μέχρι τοῦδε, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἐλείπουσιν ἡμῖν οἱ κατάλληλοι ὅπως ἐπιδοθῶσι τελεσφόρως εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης ταύτης.

Σημειώσωμεν δ' ἐν τέλει καὶ τοῦτο ὅτι, καθάπερ τινὲς φρονοῦσιν ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία πρέπει νὰ περιλαμβάνη καὶ τὰ θρησκευτικὰ θέσμια καὶ ἐν γένει τὰ τῆς λειτουργικῆς, οὐδὲν ἥττον, ἡμεῖς, τὴν γνώμην ταύτην μὴ συμμεριζόμενοι, περιωρίσθημεν εἰς τὸ κύριον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας ἀντικείμενον, εἰς τὴν ἐξέτασιν, δηλονότι, τῶν χριστιανικῶν μνημείων, περιλαμβάνουσιν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν γραφικὴν, τὴν γλυπτικὴν καὶ τὴν πλαστικὴν. Ἄλλοις δ' εἰδήμοσιν ἀπόκειται ἡ συγγραφὴ περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τῶν θρη-

σκευτικῶν θεσμίῶν καί, ἐν γένει, τῶν θρησκευτικῶν
ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῶν πρώτων χριστιανῶν ὡς καὶ τοῦ
τελετουργικοῦ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν.

Α. Ξ. ΚΟΠΑΣΗΣ

Μέγας Ρήτωρ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου
Ἱεροσολύμων.

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟΝ

ΟΡΩΝ ΤΙΝΩΝ, ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΛΑΤΙΝΙΚΩΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Α.

Ἀβακίδκος (ὁ), Ἀβακίσκοι ἐκαλοῦντο τὰ τεμά-
χια λίθων ἢ μαρμάρων, διαφόρων χρωμάτων, ὡς καὶ
ἄλλων ποικιλοχρόων συμμιγμάτων, ἅτινα οἱ ψηφο-
θέται μετεχειρίζοντο εἰς σύνθεσιν μωσαϊκῶν, κυρίως
δ' εἰς ψήφωσιν δαπέδων. Τὰ τοιαῦτα ψηφωτὰ δάπε-
δα ἐκαλοῦντο δάπεδα ἐν ἀβακίσκοις, τὰ δὲ δι' ἀβα-
κίσκων ἄλλα ψηφοθετήματα, ἔργα ἐν ἀβακίσκοις. Ὁ
ἀβακίσκος ὠνομάζετο καὶ κῦθος ἔτι δὲ καὶ πεσσὸς ἢ
πεττός.

Ἀγορά (ἡ), ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὁ πρὸ
τῶν βασιλείων, κυρίως, καθοριζόμενος χώρος, ἐν ᾧ
τὸ πλῆθος συνήγετο πρὸς διάσκεψιν ἐπὶ δημοσίων
ὑποθέσεων, συνήρχοντο δὲ καὶ οἱ ἄρχοντες ἐν ἀπο-
νέμωσι δικαιοσύνην.

Adrianées. Οὕτως ὠνομάζοντο αἱ κελεύσει τοῦ
Ἀδριανοῦ ἰδρυθεῖσαι, ἐν εἵδει ναῶν, ἰδὲ οἰκοδομαί,
εἰς τὰς ἱεράς συνάξεις τῶν χριστιανῶν προορισθεῖσαι.

Affigere, ὄρα Σταυρός.

Αἶθριον (τό). Οὕτως ἐκαλεῖτο ὁ πρὸ τῶν Βασι-
λικῶν κατασκευαζόμενος τετράγωνος χώρος, περιε-
στοιχισμένος ὑπὸ περιστυλίου. ὠνομάζετο δὲ καὶ
atrium ἢ parvis.

Ἀμβων (ὁ). Ἀμβωνες ἐκαλοῦντο τὰ ἐκκτέρω-
θεν τοῦ χοροῦ τῶν ναῶν δύο μικρὰ βήματα, ἀπὸ τῶν
ὁποίων ἀνεγινώσκοντο τεμάχια τῶν Ἀγίων Γραφῶν.
Ἐνίοτε ὑπῆρχον ἐν ταῖς Βασιλικαῖς καὶ τρεῖς ἄμβω-

νες, ἄλλοτε δ' εἰς καὶ μόνος μὲ τρία διάφορα βήματα, τὸ ἐν ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου. Ὁ ἄμβων ἐκαλεῖτο καὶ βῆμα, pulpitum, auditorium καὶ πύργος.

Ἀμπεχόνιον (τό), ἐσθῆς, φόρεμα, χιτῶν.

Ἀμφικίων (ναός), ὁ ναός, πέριξ τοῦ ὁποῦ οὐ πῆρχον κιονοστοιχίαι, σχηματίζουσαι στοὰν ἢ τὸ λεγόμενον περιστύλιον.

Ἀμφιπρόστυλος (ναός), ὁ ναός, ὃς εἶχε τέσσαρας κίονας ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ ἰσαριθμούς εἰς τὸ ὀπισθεν μέρος.

Ἀνάγλυφον (τό), ὁ γεγλυμμένος διάκοσμος, ὁ προεξέχων τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου ἢ μετάλλου, ἐφ' οὗ ἡ γλυφὴ γίνεται. Τὰ ἀνάγλυφα εἰσὶν ἔκτυπα haut-relief, ἡμίτυπα demi-relief καὶ πρόστυπα bas-relief.

Ἀνώγειον (τό), ὁ ἐπὶ τοῦ ἰσογαίου τῶν διωρόφων ναῶν ὄροφος.

Ἀποστόλειον (τό), ὁ τῷ ὀνόματι τινος τῶν Ἀποστόλων τιμώμενος ἱερός ναός.

Ἀραιόστυλος (ναός), ὁ ναός, οὗ τὸ μεταστύλιον ἦν μείζον τῶν ἐξ ἐμβατῶν.

Arenariae, ὅρα κατακόμβαι.

Ἄστυλος (ναός), ὁ μὴ διὰ κίωνων διακοσμούμενος ναός.

Atrium, ὅρα αἶθριον.

Auditorium, ὅρα ἄμβων.

Αὐλή (ἡ), εἶδος αἰθούσης, πρὸ τῆς ἐξωτερικῆς πύλης τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ἐκαλεῖτο καὶ impluvium.

Ἀψίς (ἡ), ἡ ἀψίς, ἣτις ἐσχημάτιζε τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἡμικυκλοειδῆν θέσιν τῶν Βασιλικῶν.

B.

Βαπτιστήριον (τό). Τὰ βαπτιστήρια ἦσαν ναοὶ ἴδιοι, τῷ ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, συνήθως, τιμώμενοι, ἐλέγοντο δὲ καὶ φωτιστήρια.

Βαδίλειος στοὰ (ἡ), ἡ ἐν ταῖς μεγάλαις ἀγοραῖς ἰδίᾳ στοὰ, εἰς ἣν κυρίως συνήρχοντο οἱ δικασταί.

Βασιλικὴ (ἡ). Βασιλικαὶ ἐκαλοῦντο αἱ ἐν Ρώμῃ, κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλείων στοῶν, οἰκοδομηθεῖσαι στοαί, αἱ βραδύτερον μετετράπησαν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς.

Βῆμα (τό), ἡ διὰ τὸν βασιλέα ἢ τὸν ἀρχιδικαστὴν ἰδίᾳ ὑψηλὴ θέσις ἐν τῷ ἡμικυκλοειδεῖ χώρῳ τῶν Ρωμαϊκῶν Βασιλικῶν. Βῆμα ἐκαλεῖτο καὶ ὁ ἄμβων. Ὅρα ἄμβων.

Βολβῶδες (σχῆμα), τὸ ἴδιον σχῆμα, ὅπερ, σὺν τῷ χρόνῳ, προσέλαβεν ἐν Ρωσσίᾳ ὁ τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ τροῦλλος τῶν ἱερῶν ναῶν.

Bisomus, ὅρα σαρκοφάγος.

Βωμοθύριον (τό), τὸ πολύτιμον παραπέτασμα, δι' οὗ ἐκλείετο τὸ ἄνω μέρος τῶν θυρῶν τοῦ εἰκονοστασίου.

Βωμὸς (ὁ), τὸ θυσιαστήριον ἐν ταῖς πρώταις Βασιλικαῖς.

Γ.

Gammata, ὅρα Σταυρός.

Γραφή ἐν ὑγροῖς, ἡ μέθοδος τῆς δι' ὑδρομειγῶν χρωμάτων γραφῆς ἱερῶν εἰκόνων ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἱερῶν ναῶν, ἡ τοιχογραφία ἢ ὑδροχρωμογραφία.

Γυναικωνίτης (ὁ), ἡ ἐν τοῖς μεγάλοις ἱεροῖς

νχοῖς διὰ κιγκλίδων περιπεφραγμένη ἰδίᾳ διὰ τὰς γυναῖκας ὁροφή.

Δ.

Δάπεδα ἐν ἀβακίδοις. "Ὁρα ἀβακίσκος.

Decussata, ὅρα Σταυρός.

Δέλτοι μυθικὰ (αἱ), οἱ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος ἀναγιγνωσκόμενοι πίνακες, ἐν οἷς περιελαμβάνοντο τὰ ὀνόματα τῶν προσφερόντων τὰ θεία δῶρα, τῶν ἀρχόντων, τῶν ἀγίων, τῶν μαρτύρων καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας θανόντων. Σκοπὸς δὲ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πινάκων ἐκείνων ἦν ἡ κατάδειξις τοῦ δεσμοῦ, τοῦ συνδέοντος τῇ Ἐκκλησίᾳ πάντας τοὺς εἰς αὐτὴν ἀφωσιωθέντας. Οἱ πίνακες ἐκεῖνοι ἐκαλοῦντο καὶ *μυστικὰ δίπτυχα*, πρὸς δὲ *κατάλογοι ἐκκλησιαστικοί*.

Diaconicum, τὸ ἐν ταῖς πρώταις Βασιλικαῖς ἱδριον οἰκοδόμημα, ἐν ᾧ ἐφυλάττοντο τὰ εἰς τὰς ἱερουργίας χρησιμεύοντα ἱερά σκευή καὶ ἄμφικ. Ἐκαλεῖτο καὶ *secretarium*.

Διάδυλος (ναός), ὁ ναός, οὗ τὸ μεταστύλιον ἦν ἐξ ἐμβατῶν.

Δίκρανον (τό), ὅρα Σταυρός.

Δίπτερος (ναός), ὁ ναός πέριξ τοῦ ὁποῦ ὑπῆρχον δύο κιονοστοιχίαι παράλληλοι.

Δίπτυχα μυθικὰ (τά). "Ὁρα Δέλτοι.

Δρομικὸν (σχῆμα). Οὕτως ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν τὸ σχῆμα τῶν Βασιλικῶν. Αἱ κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν οἰκοδομούμεναι ἐκκλησίαι ἐκαλοῦντο *δρομικαί*.

Δρύφακτα (τά), προσωνομία ἀποδιδομένη ὑπὸ τοῦ Σωζομένου εἰς τὰς τρεῖς θύρας τοῦ εἰκονοστασίου.

Ε.

Εἰδωλεῖα (τά), τὰ ἱερά τῶν ἐθνικῶν, οἱ εἰδωλικοὶ ναοί.

Ἐκτυπον (τό), ὅρα ἀνάγλυφον.

Ἐυβάτης (ὁ), ἡ ἡμιδιάμετρος τῆς βάσεως τῶν κιόνων.

Ἐμβλημα (τό), ἡ ψηφίς, πρὸς δὲ τὸ ψηφοθέτημα, τὸ μωσαϊκόν.

Ἐυδολα (τά), τὰ σήμαντρα· ὅρα *Sacrum ferum*.

Ἐξάγωνον (σχῆμα). Τὸ σχῆμα τῶν ναῶν, οἱ εἰχον ἐξ ὡνίας.

Ἐξέδρα (ἡ). Ἡ ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ἰδιαιτέρα θέσις τοῦ ἀρχιερέως. Ἐκαλεῖτο καὶ *Καθέδρα* καὶ *Faldistorium*.

Ἐπίκρανον (τό), τὸ κιονόκρανον.

Εὐδτυλος (ναός), ὁ ναός, οὗ τὸ μεταστύλιον ἦν τεσσάρων καὶ ἡμίσεος ἐμβατῶν.

Η.

Ἡμίτυπον (τό), ὅρα ἀνάγλυφον.

Θ.

Θόλος (ὁ), κυρίως ὁ τροῦλλος τῶν ἱερῶν ναῶν.

Θολωτὸν (σχῆμα). Τὸ σχῆμα, καθ' ὃ τὰ ὑπερθενα ἄκρα τῶν δοκῶν τῆς στέγης τοῦ ναοῦ συνεκεντροῦντο ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς, οὕτως ὥστε τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ναοῦ, ἀρκούντως ὑψηλὸν φαινόμενον ἔσωθεν, προσελαμβάνανεν ἐξωτερικῶς τὸν τύπον τροῦλλου.

Θυρία ἁγία (τά), αἱ θύραι τοῦ εἰκονοστασίου.

Η.

Illuminatio, τὸ φῶτισμα, ἡγουν τὸ βάπτισμα.

Impluvium. "Ορα αὐλή.

Ἰχθὺς (ὁ), λέξις συνθηματική, ἥς τὰ πέντε γράμματα ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν ὡς τὰ ἀρχικά γράμματα τῶν λέξεων Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ.

Κ.

Καθέδρα (ἡ). "Ορα ἐξέδρα.

Καμαρωτὸν (σχῆμα), τὸ σχῆμα, καθ' ὃ ἡ στέγη τοῦ ναοῦ, ἀνάκοιλος οὔσα, ἐσχηματίζετο ὑπὸ θόλων τοξοειδῶν.

Cantharus. Ἡ δεξαμενή, ἣτις ὑπῆρχεν ἐν τῷ αἰθρίῳ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν καὶ εἰς ἣν ἔνιπτον οἱ πιστοὶ τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον. Ἐκαλεῖτο καὶ *nymphaeum* καὶ *phiale* = φιάλη.

Κατακόμβαι (αἱ). Οὕτω καλοῦνται κυρίως τὰ ὑπόγεια σπήλαια τῆς Ρώμης, εἰς ἃ καταφεύγοντες, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, οἱ χριστιανοί, ἐτέλουν τὰς ἱεροτελεστίας αὐτῶν καὶ ἐνεταφίαζον τοὺς νεκροὺς των. Οἱ Ρωμαῖοι ἀπεκάλουν τὰς κατακόμβας *arenariae*.

Κατάλογοι ἐκκλησιαστικοί. "Ορα Δέλτοι.

Κατώγειον (τό), τὸ ἰσόγειον τῶν διωρόφων ναῶν.

Κιβώριον (τό), τὸ μικρὸν κουβούκλιον, ὅπερ, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ, ὑπεβαστάζετο ἐπὶ τῆς Ἀγίας Τραπέζης ὑπὸ τεσσάρων κιόνων. Ἐλέγετο λατινιστὶ *ciborium* καὶ *tabernaculum*.

Ciborium. "Ορα κιβώριον.

Κιονόκρανον (τό), τὸ κρανίον, ἥτοι ἡ κεφαλὴ τοῦ κίονος.

Κίων (ὁ καὶ ἡ), στήλη, κολῶνα.

Κόγχη ἱερὰ (ἡ), ἡ θολωτὴ ἡμικυκλοειδὴς θέσις τοῦ θυσιαστηρίου. Λατινιστὶ *concha*.

Concha. "Ορα Κόγχη ἱερὰ.

Confessio. Οὕτως ὠνομάζετο ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἱερῶν ναῶν, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, τοποθετούμενος τάφος, ὃς ἐκαλύπτετο ὑπὸ μαρμαρίνης ἢ ἄλλης λιθίνης πλακός, ἐφ' ἥς ἐτελοῦντο τὰ θρησκευτικὰ μυστήρια. Ἐκαλεῖτο πρὸς τούτοις *martyrium*, *memoria* καὶ *titulus*.

Crux,

Crocem (in) *sedere*,

Crocem (in) *suffigere*,

Crucifigere καὶ

Crucifixus ἢ

Cruci fixus, ὅρα Σταυρός.

Quadrismus, ὅρα σαρκοφάγος.

Κρύπτη (ἡ). Κρύπται ὠνομάζοντο τὰ φυσικὰ σπήλαια καὶ τὰ τεχνητὰ ὑπόγεια, εἰς ἃ οἱ χριστιανοὶ κατέφευγον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν.

Cursores, ἐκαλοῦντο οἱ διάκονοι, οἵτινες μετέβαινον, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, εἰς τὰς οἰκίας τῶν πιστῶν καὶ ἐκάλουν αὐτοὺς εἰς τὸν ναόν.

Κύανος (ὁ), εἶδος μεταλλικῆς οὐσίας καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς κατασκευαζόμενον γαλάζιον ἢ μέλαν χρῶμα, ὅπερ ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τὰς τοιχογραφίας.

Κῦβος (ὁ). "Ορα ἀβακίσκος. Τὰ ἔργα ἐν ἀβακίσκοις ὠνομάζοντο καὶ ἔργα ἐν κύβοις.

Κυλινδροειδές (σχῆμα), τὸ σχῆμα, καθ' ὃ ἡ ἐκκλησία, καίτοι ὠκοδομημένη ἐπὶ χώρου μὴ κυκλοτεροῦς, ἀλλ' ἐπιμήκους ἢ καὶ σταυροειδοῦς, εἶχε τὸν τροῦλλον ἐν σχήματι κυλίνδρου. Τὸ σχῆμα τοῦτο ἐλέγετο καὶ *κυλινδρωτόν*.

Κυλινδρωτόν (σχῆμα), ὅρα κυλινδροειδές.

Κυκλοειδές (σχῆμα), τὸ σχῆμα, καθ' ὃ ὁ ἱερός ναός ἀνεγείρετο ἐπὶ χώρου κυκλοτεροῦς καὶ εἶχε τροῦλλον ἡμισφαιρικόν.

Κυριακὰ (τά). Οὕτως ὠνομάζοντο οἱ ἱεροὶ ναοί. Ἐκαλοῦντο δὲ πρὸς τούτοις οἰκοὶ Θεοῦ, οἰκοὶ Ἐκκλησίας καὶ μαρτύρια.

Κωνσταντίνειοι Βασιλικάι (αἱ). Οὕτως ἀποκαλοῦνται ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ πάντες οἱ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἴτε κατὰ τὸν τύπον τῶν Βασιλικῶν ἀνεγερθέντες μεγάλοι ἢ μικροὶ ναοί, εἴτε κατ' ἄλλο σχῆμα οἰκοδομηθέντες, ἀλλὰ διὰ βασιλικῶν διακόσμων μεγαλοπρεπῶς εὐπρεπισθέντες.

Λ.

Λιθόδωτα (τά), τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα.

Loca illuminationis. Οὕτως ὠνομάζοντο τὰ φωτιστήρια, ἡγουν βαπτιστήρια, ὅταν εἶχον τὰς συνήθεις διαστάσεις.

Μ.

Magnum illuninatorium, μέγα φωτιστήριον, ἡγουν βαπτιστήριον.

Μαρτύρια (τά). Ὅρα κυριακὰ.

Martyrium καὶ

Memoria, ὅρα confessio.

Μεταδύλιον (τό), σειρά στηλῶν, galerie.

Μηλιάς (γῆ) = **Μηλία**, λευκὸν χῶμα ἐκ Μήλου, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι ἐχρησιμοποιοῦν εἰς τὰς τοιχογραφίας.

Μονόπτερος (ναός), ὁ ναός, ὃς εἶχε μίαν μόνον περιφερῆ κιονοστοιχίαν, στηριζομένην ἐπὶ ὑψώματος, ἄνευ σηκοῦ.

Mosaïque, ὅρα μωσαϊκόν.

Mosaïste, ὅρα μουσειώτης.

Musaïco, ὅρα μωσαϊκόν.

Μουδαϊκόν, ὅρα μωσαϊκόν.

Μουδεῖον (τό). Μουσεῖα ἐλέγοντο οἱ τόποι, οἱ καθιεροῦντο εἰς τὰς μούσας, ἡγουν σπουδαστήρια, ὧν οἱ τοῖχοι καὶ τὰ ὀροφώματα κατεκοσμοῦντο διὰ μωσαϊκῶν.

Μουδεῖωμα (τό), τὸ ψηφοθέτημα.

Μουδειώ-ω, κατασκευάζω μωσαϊκά.

Μουδεῖωδις (ἡ), ἡ τέχνη τοῦ κατασκευάζειν μωσαϊκά ἢ ἡ διὰ μωσαϊκῶν κατακόσμησις.

Μουδειώτης (ὁ), ὁ κατασκευάζων μωσαϊκὰ, γαλλιστί mosaïste.

Μουσειωτικὴ (ἡ), ὅρα ψηφοθετική.

Μωδαϊκόν (τό). Μωσαϊκὰ ἐκαλοῦντο οἱ ἐκ τῶν τεμαχίων ποικιλοχρῶν μαρμάρων ἢ φυσικῶν λίθων ἢ καὶ ἄλλων ποικιλοχρῶν συμμιγμάτων συντιθέμενοι διάκοσμοι. Τὸ μωσαϊκόν ἐλέγετο καὶ μωσαϊκόν, λατινιστί δὲ λέγεται musivum, ἰταλισταὶ musaïco καὶ γαλλιστί mosaïque.

Ν.

Ναός ἐν παραστάδι, ὁ δύο μόνον κίονας ἐπὶ τῆς προσόψεως ἔχων ναός.

Νάρθηξ (ὁ), ὁ μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ χῶρος ὁ καὶ πρόναος ὀνομαζόμενος, χωριζόμενος δὲ διὰ τοί-

χων ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, μεθ' οὗ συγκοινωνεῖ, συνή-
θως, διὰ τριῶν πυλῶν.

Nymphæum, ὄρα cantharus.

Ξ.

Ξύλα ἁγία (τά), τὰ ἀντὶ κωδῶνων ἐν τοῖς ναοῖς,
ἄλλοτε, διὰ ξυλίνης σφύρας κρουόμενα ξύλα, λατινι-
στὶ sacraligna.

Ο.

Oblationarium, μικρά, παρὰ τῷ θυσιαστηρίῳ,
τράπεζα, ἐφ' ἧς κατετίθεντο, κατὰ τοὺς πρώτους
αἰῶνας, αἱ προσφοραὶ (oblations) τῶν πιστῶν. Ἐκα-
λεῖτο ἐνταυτῷ πρόθεσις καὶ paratorium.

Οἶκος εὐκτήριος (ὁ), ἱερὸς ναός.

Οἶκοι Θεοῦ καὶ

Οἶκοι Ἐκκλησίας, ὄρα κυριακά.

Ὀκτάγωνον (σχῆμα), τὸ σχῆμα, καθ' ὃ ὁ ναός
εἶχεν ὀκτὼ γωνίας. Ὡνομάζετο καὶ ὀκτώγωνον.

Ὀκτώγωνον (τό), ὄρα ὀκτάγωνον.

Ὀπιθόδομος (ὁ), ὁ ὀπισθεν τοῦ ναοῦ δόμος, ἐν
ᾧ, κυρίως, ἐφυλάττοντο οἱ θησαυροί.

Π.

Παράστασις συμβολικὴ ἢ ἀλληγορικὴ (ἡ). Οὕτως
καλεῖται ἐν τῇ χριστιανικῇ ἀρχαιολογίᾳ πᾶσα εἰκὼν
τῶν πρώτων τοῦ χριστιανισμοῦ αἰώνων, ἧς τὸ ἀντι-
κείμενον ἐνεῖχε συμβολικὴν τινα ἢ ἀλληγορικὴν ἔν-
νοιαν.

Paratorium. Ὅρα Oblationarium.

Parvis. Ὅρα αἶθριον.

Pavimentum sectile, τὰ ψηφωτὰ δάπεδα, ἃτινα
συνετίθεντο ἐκ τεμαχίων μαρμάρων ἢ ἄλλων φυσικῶν

λίθων διαφόρων χρωμάτων, τριγώνων, τετραγώνων
καὶ ἐξαγώνων τὸ σχῆμα.

Pavimentum tessellatum, τὰ ψηφίνα δάπεδα,
ἃτινα συνετίθεντο ἐκ τετραγώνων μόνον ἀβακίσκων.

Pavimentum verticulatum, τὰ ψηφιδωτὰ δά-
πεδα, ἃτινα κατηρτίζοντο ἐξ ἀβακίσκων ποικιλο-
χρῶν, παρίστων δὲ ἀντικείμενα ἔμψυχά τε καὶ ἄψυχα.

Περίπτερος (ναός), ὁ ναός, ὃς εἶχε σηκὸν περι-
φερῇ, περιβαλλόμενον ὑφ' ἐνὸς ἀπλοῦ περιστυλίου,
στηριζομένου ἐπὶ τριῶν βαθμίδων.

Πεδός (ὁ) καὶ

Πεττός (ὁ), ὄρα ἀβακίσκος. Τὰ ἔργα ἐν ἀβακί-
σκοις ὠνομάζοντο καὶ ἔργα ἐν πεττοῖς ἢ πεσσοῖς.

Pictura de musivo, ἡ ψηφωσις τῶν δαπέδων διὰ
ψηφίδων ἐκ τεχνητῶν ποικιλοχρῶν συμμιγμάτων,
ἐγκαύστων λεγομένων.

Pouzzolanne, πυριγενὴς τις ὕλη, ἡ ἐξωρύσσετο
ἐκ τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης, ἐχρησίμευε δ' εἰς
τὰς οἰκοδομάς. Ἡ λέξις ἐσχηματίσθη, κυρίως, ἐκ τοῦ
ὀνόματος ἰταλικῆς τινος πόλεως, παρὰ τῇ ὁποίᾳ ἡ
ὕλη ἐκείνη εὗρίσκετο.

Presbyterium. Οὕτως ὠνομάσθη, μετὰ τὴν εἰς
χριστιανικοὺς ναοὺς μετατροπὴν τῶν Βασιλικῶν, ἡ
ἡμικυκλιώδης θέσις τούτων, ἐν ᾗ ὑπῆρχον τὸ βῆμα
τοῦ ἀρχιδικαστοῦ καὶ αἱ ἑδραὶ τῶν συμπαρέδρων
αὐτῷ δικαστῶν.

Πρόδομος (ὁ), ὁ ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ δόμος.

Πρόθεσις (ἡ), ὄρα oblationarium.

Πρόναος (ὁ), καὶ

Πρόναον (τό), ὁ νάρθηξ.

Πρόδτυλος (ναός), ὁ ναός, ὃς εἶχε τέσσαρας κί-
νας ἐπὶ τῆς προσόψεως.

Πρόδευπον (τό), ὄρα ἀνάγλυφον.

Προφητεῖον (τό), ὁ τῷ ὀνόματί τινος τῶν προφητῶν τιμώμενος ναός, ὡς *προφητεῖον* τοῦ Ἀγίου Ἡσαΐου.

Pulpitum, ὄρα ἄμβων.

Πυκνόδτυλος (ναός), ὁ ναός, οὗ τὸ διάστημα τοῦ μεταστυλίου ἦν τριῶν ἐμβατῶν.

Πύλαι βασιλικαὶ (αἱ), αἱ τρεῖς πύλαι, δι' ὧν ὁ νάρθηξ συνεκοινωνεῖ μετὰ τοῦ ναοῦ.

Πύλη ωραία (ἡ), ἡ μεσαία τῶν βασιλικῶν πυλῶν.

Πύργος (ὁ), ὄρα ἄμβων.

Σ.

Sacrum ferum, ἄγιον σίδηρον, τὸ κοινῶς σήμαντρον. Τὰ σήμαντρα ἐκαλοῦντο ὑπὸ τινων καὶ ἔμβολα. Ὅρα τὴν λέξιν ταύτην.

Sacra ligna, ὄρα ξύλα ἅγια.

Σαρκοφάγος, 1) ὁ ἄσσιος λίθος, ὃν ἐξώρυττον ἀπὸ τὴν Ἀσπον, παρὰ τὴν Τρωάδα, καὶ ὃς εἶχε τὴν ιδιότητα τοῦ διαλύειν, ἐν διαστήματι τεσσαράκοντα ἡμερῶν, τὰς σάρκας καὶ τὰ ὀστά, πλὴν τῶν ὀδόντων, παντὸς σώματος, ὅπερ ἐναπετίθετο εἰς αὐτόν. 2) ἡ σορὸς, ἢ λάρναξ ἐξ ἄσσιου λίθου, ἢ ἄλλου λίθου καὶ μαρμάρου, ἢ ἐκ μετάλλου. Ἐκαλεῖτο *bisomus* δίσωμος, *trisomus* τρίσωμος, *quadrisomus* τετράσωμος, ἀναλόγως τῶν ἐν αὐτῇ δύο, τριῶν ἢ τεσσάρων διαμερισμάτων. Κατετίθεντο ἐν ταῖς σαρκοφάγοις τόσα πτώματα ὅσα ἦσαν τὰ ἐν αὐταῖς διαμερίσματα. Πλείονα τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων δὲν κατεσκευάζοντο.

Σηκὸς (ὁ), ὁ κυρίως ναὸς ἐν τοῖς ἱεροῖς τῶν ἀρχαίων, ἔτι δὲ ναὸς μικρὸς, ἡρῶν.

Σίδηρον ἄγιον (τό), ὄρα *sacrum ferum*.

Σολέας (ὁ), ὁ πρὸ τοῦ Ἀγίου Βήματος καὶ τοῦ ἄμβωνος χώρος τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν.

Σταυρὸς (ὁ), *crux*. Ὁ σταυρὸς δὲν εἶχε κατ' ἀρχὰς τὸ κυρίως σταυροειδὲς σχῆμα, ἀλλ' ἦν μονόξυλος, σκόλοψ. Ἡ διὰ τοιούτου ὀργάνου ἐκτέλεσις τῆς ἐσχάτης τῶν ποινῶν ἐκαλεῖτο παρὰ Ῥωμαίοις *in crocem suffigere* ἢ *in crocem sedere*. Ὁ σταυρὸς εἶχε καὶ τὸ σχῆμα *Υ* καὶ τότε ἐκαλεῖτο *furca* = δίκρανον. Ὅταν δ' εἶχε τὸ σχῆμα *X* ἐκαλεῖτο *decussata*. Τὸ δ' ἐκ τεσσάρων *Γ* σχῆμα ἐλέγετο *gammata*. Ἡ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ συνήθους σχήματος σταύρωσις ἐκαλεῖτο *crucifigere* ἢ *affigere*, ὁ δὲ σταυροπαγής, ὁ ἐσταυρωμένος, δηλαδή, κατὰδικος, ἐλέγετο *crucifixus* ἢ, ἐν δυσὶ λέξεσι, *cruci fixus*.

Σταυροειδὲς καὶ

Σταυρωτὸν (σχῆμα), ὁ τύπος, καθ' ὃν εἰς τὸν ναὸν προσεδίδετο τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς εὐρύνσεως τῶν πλαγίων τοῦ χοροῦ μερῶν.

Στλεγγίς (ἡ), 1) τὸ ὄργανον, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι μετεχειρίζοντο ἐν τοῖς λουτρῶσιν ἢ ἐν τοῖς γυμνασίοις ὅπως ἀποκαθαίρωσι τὸ δέρμα τοῦ λουομένου ἀπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ τὸ τοῦ ἀθλητοῦ ἀπὸ τῶν ξένων σωμάτων, ἅτινα προσεκολλῶντο εἰς αὐτὸ κατὰ τὰ γυμνάσια. ὠνομάζετο δὲ λατινιστὶ *strigilis*. 2) ἐλικειδὲς ἀνάγλυφον ῥάβδωμα, δι' οὗ κατεκοσμοῦντο αἱ σαρκοφάγοι, προσωμοιάζε δὲ τῷ σχήματι τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος ὀργάνου.

Strigilis, ὄρα *Στλεγγίς*.

Σύδτυλος (ναός), ὁ ναός, οὗ τὸ μεταστύλιον ἦν τεσσάρων ἐμβατῶν.

Τ.

Tabernaculum, ὄρα κιβώριον.

Tintinnabulum, κωδωνίσκος παρὰ Ρωμαίοις.

Titulus, ὄρα confessio.

Trans-septum, ὁ πρὸ τῆς ἡμικυκλιώδους θέσεως τῶν Βασιλικῶν χώρος, ὃς κατείχετο ὑπὸ τῶν γραμματέων τοῦ δικαστηρίου, τῶν ἄλλων δικαστικῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῶν δικηγόρων, ἀπεκλήθη δὲ χορὸς μετὰ τὴν εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς μετατροπὴν τῶν Βασιλικῶν.

Τράπεζα (ιερά, θεία, πνευματική), ἡ ἁγία Τράπεζα.

Trisomus, ὄρα σαρκοφάγος.

Τοιχογραφία (ἡ), ἡ δι' ὑδρομιγῶν χρωμάτων γραφὴ εἰκόνων ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ αὐτὴ ἡ οὕτω γραφείσα εἰκὼν. "Ὁρα Γραφὴ ἐν ὑγροῖς.

Τρούλλος (ὁ), ὄρα θόλος.

Τρουλλωτὸν (σχῆμα), τὸ σχῆμα, καθ' ὃ ὁ ναὸς εἶχε τὴν ὀροφὴν τρουλλωτὴν, ἐκαλύπτετο, δηλαδή, ὑπὸ τρούλλου, λιθοδμήτου ἢ ξυλίνου.

Τύμπανον κυλινδροειδὲς (τό), ἡ κυκλοτερὴς δομὴ, ἡ μεταξὺ τοῦ τρούλλου καὶ τῶν τόξων τῶν ὑποστηρικτῶν αὐτοῦ, δι' ἧς ὁ τρούλλος ἀνυψοῦτο.

Ρ.

Ὑδροχρωμογραφία (ἡ), ὄρα Γραφὴ ἐν ὑγροῖς.

Ὑπερῶν (τό), ὁ ἐπὶ τοῦ ἰσογαίου ὀροφος τῶν διωρόφων λεγομένων ἱερῶν ναῶν.

Ὑπόδαθρον (τό), ἡ βᾶσις τῶν κιόνων.

Φ.

Faldistorium, ὄρα ἐξέδρα.

Φάτνωμα (τό). Οὕτως ἐκαλεῖτο, κυρίως, τὸ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν κοῖλον μέρος, ἐν ᾧ ἐτίθετο ἢ ἐγράφετο ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ Ἀγίου, οὗ τῷ ὀνόματι ἡ ἐκκλησία ἐτιμᾶτο.

Φιάλη (ἡ), ὄρα cantharus.

Φωταγωγὸς (ἡ). Φωταγωγοὶ ἐκαλοῦντο αἱ τῶν ἐκκλησιῶν θυρίδες καὶ ἐν γένει τὰ ἀνοίγματα, δι' ὧν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν ἐφωτίζετο.

Φώτισμα (τό), τὸ βᾶπτισμα.

Φωτιστήριον (τό), ὄρα βαπτιστήριον.

Χ.

Χορὸς (ὁ), ὄρα trans-septum.

Ψ.

Ψαλὶς (ἡ). Ψαλίδες ἐκαλοῦντο τὰ ὑποστηρίγματα τοῦ τρούλλου.

Ψευδοδίπτερος (ναός), ὁ ναός, ὃς ἐκοσμεῖτο ἀπλῶ περιστυλίῳ, ἀπέχοντι τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ ὅσον ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος τῶν διπτέρων.

Ψηφιδωτὸν (τό), καὶ

Ψήφινον (τό), μωσαϊκόν.

Ψηφίς (ἡ). Ψηφίδες ἢ καὶ ψῆφοι ὠνομάζοντο τὰ τεμάχια μαρμάρων ἢ λίθων ἢ ἐγκαύστων, τὰ χρησιμεύοντα εἰς ψηφοθετήματα.

Ψηφοθέτημα (τό), μωσαϊκόν, μουσεῖωμα.

Ψηφοθέτης (ὁ), ὁ τεχνουργὸς ψηφοθετημάτων, ὁ μουσειώτης.

Ψηφοθετική (ή), ἡ τέχνη τοῦ ψηφοθετεῖν, ἡ μουσειωτική.

Ψηφόθετον (τό), μωσαϊκόν.

Ψηφοθετῶ, κατασκευάζω ἢ συντίθημι μωσαϊκά.

Ψηφολόγημα (τό), μωσαϊκόν.

Ψηφολογία (ή), τό ψηφοθετεῖν.

Ψηφολόγος (ὁ), ὁ ψηφοθετῶν, ὁ τεχνουργὸς ψηφοθετημάτων.

Ψῆφος (ή), ὄρα ψηφίς.

Ψήφωδις (ή), τὸ ψηφοθετεῖν, μουσειώσεις.

Ψηφωτὸν (τό), μωσαϊκόν.

Ψηφώω-ῶ, ψηφοθετῶ.

Α. Ε. ΚΟΠΑΞΗΣ.

Κ Α Τ Α Γ Ρ Α Φ Η

ΤΩΝ ΚΤΡΙΩΤΕΡΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ, ΑΤΙΝΑ ΣΤΝΕΒΟΥΛΕΥΘΗΜΕΝ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΣΥΓΓΡΑΦΗΝ ΤΗΣΔΕ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ.

Εὐδεδίου τοῦ Παμφίλου. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Τοῦ αὐτοῦ. Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου.

Μελετίου. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Σωκράτους Σχολαστικοῦ. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Θεοδώριτου, ἐπιδόκου Κύρου. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Ἐρμείου Σωζομένου. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Εὐαγρίου Σχολαστικοῦ. Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.

Α. Ε. Κοπάδης. Αἱ περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς Ἀπτέρας, τοῦ ἐπινείου αὐτῆς Κισάμου καὶ τῆς Πολυρρήνης ἀμφιβολίαι. Δελτίον τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1892.

Α. Ε. Κοπάδης. Αἱ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαι τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ. (χειρόγραφον ἀνέκδοτον).

Βενιαμὴν Ἰωαννίδου. Προσκυνητάριον τῆς Ἀγίας Γῆς. Ἡ Ἀγία πόλις Ἱερουσαλὴμ καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς. Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1877.

Τὸ Πηδάλιον. Ἐν Ἀθήναις 1841.

J. J. BOURASSÉ. Archéologie Chrétienne. Tours MDCCCLIV.

MARTIGNY. Dictionnaire des antiquités chrétiennes. Paris 1865.

CH. BAYET. L'art Byzantin. Paris.

ANDRÉ PÉRATÉ. L'archéologie chrétienne. Paris.

DE VOGÜÉ. Les églises de Terre Sainte et l'architecture civile et religieuse de la Syrie centrale du IV au VII siècle.

PROSPER MÉRIMÉE. Essai sur l'architecture religieuse du moyen âge.

SARNELLI. Antica Basiliografia.

BOLDETTI. Osservazioni sopra i cimiteri de'santi martiri ed antichi Cristiani di Roma. Poma, 1720.

BOSIO. Roma Sotterenea. Roma, 1632.

BOTTARI. Sculture e pitture sagre estratte dai cimiteri di Roma etc. Roma, 1737—1754.

CIAMPINI. Vetera monimenta etc. et De sacris artificijs etc.

RAOUL-Rochette. Mémoires d'antiquités chrétiennes. Tableau des catacombes.

BINGHAM. Origines sive antiquitates ecclesiasticæ. — 1723.

SEROUX D'AGINCOURT. Histoire de l'art par les monuments. Paris, 1823.

FLEURY. Histoire ecclésiastique.

ARNOLD. De antiquitate dici dominici. 1754.

DONATI SEBASTIANO. De' dittici dei antichi. Lucca, 1753.

J. B. DE'ROSSI. Roma Sotteranea. Musaici cristiani etc.

CHARLES TEXIER et R. P. PULLAN. L'architecture Byzantine ou recueil des monuments des premiers temps du christianisme en Orient. Londres, 1864.

GASTON BOISSIER. Promenades archéologiques. Rome et Pompéi. Paris, 1880.

MICHELE ROSSI. Dell'ampiezza delle Romane catacombe. Roma, 1860.

ANTHONY RICHI. Dictionnaire des antiquités romaines et grecques.

W. SMITH. Dictionnaire de l'archéologie grecque. Paris, 1873.

Συνεβουλευθήμεν πρὸς τοῦτοις, πλὴν τῶν Ἀγίων Γραφῶν, τοὺς κανόνες τῶν Ἀγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, πολλοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ἔργα τῶν Serbio, Palladio, Léon Baptiste Alberti, Vitruvius, Scamozzi καὶ πολλῶν ἄλλων σοφῶν ἀνδρῶν, παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων, πρὸς δὲ τὸ περιοδικὸν Bulletino di archeologia sacra, διάφορα ἄλλα περιοδικὰ καὶ πλείστας νεωτέρας, ἐν διαφόροις γλώσσαις, δημοσιεύσεις, ἀναγομένας εἰς τοὺς διαφόρους τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας κλάδους.

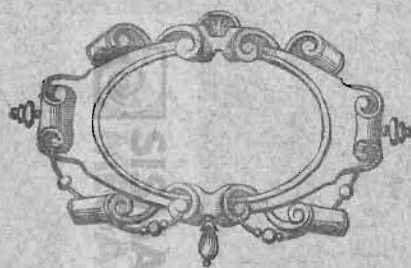
ΠΙΝΑΞ

ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
Ἀφιέρωσις τῇ Α. Θ. Π. τῷ Οἰκουμενικῷ	
Πατριάρχῃ Κωνσταντίνῳ τῷ Ε΄	3
Προδιάθεσις	5
ΚΕΦ. I. Αἱ κατακόμβαι τῆς Ρώμης.	6
ΚΕΦ. II. Οἱ ἐπὶ τῶν διωγμῶν εὐκτήριοι οἶκοι καὶ αἱ κρύπται.	17
ΚΕΦ. III. Αἱ Βασιλικαί	26
ΚΕΦ. IV. Μνημεῖα χριστιανικὰ μέχρι τῆς ὁρι- στικῆς μορφώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ	36
ΚΕΦ. V. Ἑκκλησιαστικὴ τῶν βυζαντίνων ἀρ- χιτεκτονικὴ	57
ΚΕΦ. VI. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐν τῇ Ἑφῷ μέχρι τέλους τοῦ ιγ΄. αἰῶνος.	76
ΚΕΦ. VII. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἑσπερίας καὶ ἐν Ρωσσίᾳ μέχρι τέλους τοῦ ιγ΄ αἰῶνος.	85
ΚΕΦ. VIII. Τὰ εἰδωλεῖα καὶ ἡ τύχη αὐτῶν	100
ΚΕΦ. IX. Ἡ ψηφοθετικὴ	117
ΚΕΦ. X. Ἡ ἐφ' ὑγροῖς γραφή	138
ΚΕΦ. XI. Ἡ εἰκονογραφία κατὰ τὴν πρώτην τοῦ χριστιανισμοῦ περίοδον	148

ΚΕΦ. XII. Ἡ εἰκονογραφία μετὰ τὴν εἰρήνευ- σιν τῆς Ἑκκλησίας.	169
ΚΕΦ. XIII. Ἡ πλαστικὴ, ἡ γλυπτικὴ καὶ αἱ θαρ- κοφάγοι	189
ΚΕΦ. XIV. Τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ καὶ τὸ μονό- γραμμον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ	204
Ἐπίλογος	208
Λεξιλόγιον ὄρων τινῶν, ἑλληνικῶν καὶ λα- τινικῶν, τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας	211
Καταγραφὴ τῶν κυριωτέρων βιβλίων,] ἃτινα συνεδουλεύθη ὁ γράψας διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς δε τῆς πραγματείας.	227

 SISMANOGLIO
MEGARD

SI
ANOGLIO